

Jaarboek van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg 2006

Redactie:

Prof. dr. Ad Knotter (SHCL), voorzitter
Dr. Willibrord Rutten (SHCL), secretaris
Prof. dr. Theo Engelen (RU)
Prof. dr. Ernst Homburg (UM)
Dr. Annemieke Klijn (UM)
Prof. dr. Joep Leerssen (UvA)

Beeldredactie:

Herman Wijenberg (SHCL)

**Studies over de sociaal-economische geschiedenis
van Limburg**

**Studies over de sociaal-economische geschiedenis van
Limburg LI**

Onder redactie van Ad Knotter en Willibrord Rutten

Sociaal Historisch Centrum voor Limburg
Maastricht 2006

Cip-gegevens Koninklijke Bibliotheek Den Haag

Studies

Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg. -Dl. 4 (1959) - ...- Maastricht: Sociaal Historisch Centrum voor Limburg

ISSN 0923-2842

Verschijnt jaarlijks

Jaarboek LI-2006/ onder red. van A. Knotter en W.J.M.J. Rutter

Siso limb 939 UDC 949.294(058) NUGI 641

Trefw.: Limburg; sociaal-economische geschiedenis; jaarboeken

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd bestand of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze dan ook zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

No part of this book may be reproduced in any form, by print, photoprint, microfilm or any other means, without written permission from the publishers.

De uitgever heeft ernaar gestreefd de rechten van de illustraties volgens de wettelijke bepalingen te regelen. Degenen die desondanks menen rechten te kunnen doen gelden, kunnen zich alsnog tot de uitgever richten.

© 2006 Sociaal Historisch Centrum voor Limburg, Boschstraat 73, 6211 AV Maastricht

Kopijverzorging: Sociaal Historisch Centrum voor Limburg

Fotoreproducties: Sociaal Historisch Centrum voor Limburg

Omslag en typografie: Océ Business Services | Universiteit Maastricht

Drukwerk: Océ Business Services | Universiteit Maastricht

Inhoud

Johan Dinjens Van apostolische vorming tot zelfontplooiing: de Berchmans Sociëteit te Maastricht	3
Thunnis van Oort Een hulpkreet uit het zuiden. Verenigingsleven en bioscoopwezen in Maastricht en Limburg, 1910-1921	27
Erwin H. Karel Streekverbetering in Nederland en in Limburg, 1956-1970	55
Dries Lyna Maastricht en <i>le champ migratoire</i> van de Belgisch-Limburgse steden, ca. 1700 - ca. 1850. Had de scheiding in 1839 invloed op de stedelijke invloedssferen?	81
Achim Korres Paspoortregime en migratie in het Duits-Nederlandse grensgebied in de negentiende en twintigste eeuw tot ca. 1940	107
Leen Beyers Opgroeien in de schaduw van de mijn. Integratie en identiteit van jonge Polen in Belgisch-Limburg tussen 1925 en 1955	135
Over de auteurs	159
Fotokatern m.m.v. Max Wijnen Onbekende foto's van de glasfabricage bij Sphinx omstreeks 1920	161
Sociaal Historisch Centrum voor Limburg	
Doortje Lucassen Verslag over de conservering van de collectie vlaggen en vaandels van Limburgse vak- en standsorganisaties	177
Jaarverslag 2005	207

Johan Dinjens

Van apostolische vorming tot zelfontplooiing: de Berchmans Sociëteit te Maastricht

Om het jonge volk van 12-16 jaar meer in het oog te krijgen, aan de ordelijkheid en stichting in de kerk te gewennen, en het trouw kerk gaan te bevorderen (1883)

Was vroeger deelname aan de Berchmans afhankelijk van je misbezoek bij de congregatie, dan is momenteel de druk bezette wekelijkse mis het resultaat van een volle dansvloer (1963)

Het bevorderen van openheid: het experiment van de voortdurende verandering waarmee jonge mensen ook in de dagelijkse maatschappij geconfronteerd worden en waardoor ze leren vastgeroeste zekerheden van essentiële zekerheden te onderscheiden (1968)²

Ruim honderd jaren lang was 'de Berchmans' een begrip voor duizenden jongeren in Maastricht. Deze jongerenorganisatie kende onder leiding van de paters jezuiten tijdens de jaren zestig van de vorige eeuw haar hoogtepunt, maar overleefde de roemruchte *sixties* niet. Met de sterk groeiende welvaart en de daarmee gepaard gaande cultuurveranderingen moesten nieuwe wegen worden gevonden om jongeren te blijven boeien. De jezuiten ontwikkelden in 'de Berchmans' de methodiek van het open jeugdwerk die de moderne jongeren sterk aansprak. De paradox was echter dat men met deze methodiek ook iedere pedagogische sturing uit handen had gegeven en daardoor gedwongen werd de jongeren volledig los te laten. De rol en functie van religieuze jeugdleider en open jeugdsociëteiten bleken onmogelijk te combineren en in stand te houden: zij waren een anachronisme geworden. Tezamen met de toenemende maatschappelijke polarisatie aan het einde van de jaren zestig betekenden deze ontwikkelingen het einde van de jeugdsociëteit. De opkomst en neergang van de Berchmans Sociëteit en haar methodiek van het open jeugdwerk staan centraal in dit artikel.

Het tijdschrift DUX en de paradox van de elites

De jaren vijftig van de twintigste eeuw worden in veel literatuur beschreven als een tijd van maatschappelijke stabiliteit en zelfs burgerlijke gezapigheid. Acceptatie van gezag, plichtsbesef, ingetogenheid en zedelijkheid zouden de

¹ Dit artikel is een bewerking van de doctoraal scriptie J. Dinjens, 'Van vurige strijders voor Christus tot happenings. Geschiedenissen van de Berchmans Sociëteit te Maastricht in de jaren zestig' (Universiteit Maastricht 2005).

² Citaten respectievelijk uit: SHCL, EAN 882: archief Berchmans Sociëteit, inv.nr. 13 (oprichtingsakte 1883); Berchmans Compagnie, *De Berchmans Compagnie 80 jaar* (Maastricht 1963) 12; Berchmansdirecteur Frits van der Ven s.j. in: *De Nieuwe Limburger* 19 oktober 1968.

kenmerken zijn geweest van dit tijdperk. Er heerste een sterke maatschappelijke consensus die bevorderd en bewaakt werd door de traditionele zuilen. In werkelijkheid was die consensus minder vanzelfsprekend dan vaak wordt aangenomen.³ Men zou zelfs kunnen spreken van een soms heftige, maar nogal verhuld gebleven cultuurstrijd die na de oorlog tot in de jaren vijftig heeft gewoed.⁴ Die strijd werd deels gevoerd tussen de verschillende politieke en religieuze zuilen, maar ook binnen de zuilen zelf bleken de nodige tegenstellingen te bestaan. Het is opmerkelijk dat die cultuurstrijd verhuld is gebleven en nauwelijks tot daadwerkelijke strijd heeft geleid. Dat deze tegenstellingen niet tot heftige maatschappelijke conflicten uitgroeiden, kwam omdat het juist de zittende elites waren die het proces van modernisering in Nederland mogelijk maakten. De historicus James C. Kennedy noemt deze uitzonderlijke rol van de bestuurlijke, culturele en intellectuele elites als een van de belangrijkste motoren van de bijna geruisloze verandering van de Nederlandse samenleving.⁵

Ook binnen de katholieke zuil ontstond in de tweede helft van de jaren vijftig een netwerk van hervormingsgezinde instituties en deskundigen die voor een moderne ontwikkeling kozen. Zij lieten een steeds luider oppositioneel geluid klinken binnen de traditionele machtskaders en stelden voortdurend de grenzen van de zuil en daarmee de traditionele katholieke identiteit ter discussie.⁶ Hervormingen waren in de ogen van deze critici noodzakelijk om de pacificatiepolitiek binnen en tussen de zuilen te laten voortbestaan. Men maakte zich grote zorgen dat het star vasthouden aan de oude, conservatieve moraal zou leiden tot een massale afbraak van het eigen gedachtegoed en de afkalving van de maatschappelijke consensus, die ze wezenlijk achtten voor het Nederlandse zuilenstelsel.⁷

De ontwikkeling van het katholieke maandblad *DUX*, sinds 1927 een toonaangevend blad voor katholieke opvoeders, illustreert dit.⁸ Reeds vanaf het begin van de jaren vijftig begonnen oppositionele geluiden uit haar artikelen op te klinken. In eerste instantie gebeurde dat nog heel voorzichtig, maar spoedig bleek dat een deel van de katholieke intelligentsia oog kreeg voor de maatschappelijke veranderingen. Al in 1951 kwam de invloedrijke pedagoog en hoofdredacteur van *DUX*, pater N. Perquin s.j., tot de conclusie dat er een

³ Tj. Akkerman en S. Stuurman (red.), *De zondige riviëra van het katholicisme. Een lokale studie over feminisme en ontzuiling* (Amsterdam 1985).

⁴ J. Smiers, *Cultuur in Nederland 1945-1955* (Nijmegen 1977) 9.

⁵ James C. Kennedy, *Nieuw Babylon in aanbouw. Nederland in de jaren zestig* (Amsterdam/Meppel 1995).

⁶ Akkerman en Stuurman, *De zondige riviëra*, 31.

⁷ H. Daalder, *Van oude en nieuwe regenten. Politiek in Nederland* (Amsterdam 1995).

⁸ *DUX* verscheen tussen 1927 en 1970 als een katholiek maandblad voor priesters en opvoeders. Van 1970 tot 2001 werd het uitgegeven onder de naam *Jeugd en Samenleving* en sinds 2001 draagt het de naam *o/25* (uitgegeven door het Nederlands Instituut voor Zorg en Welzijn NIZW). Zie voor de geschiedenis van dit blad: Hans van Ewijk, *Tussen jeugdzorg en jeugdemancipatie. Een halve eeuw jeugd en samenleving in de spiegel van het katholiek maandblad Dux 1927-1970* (Baarn 1979).

'gevoel van onzekerheid bestaat bij de huidige opvoeders', en dat 'de starre opvoedingsregels uit een tamelijk statisch tijdperk hun vertrouwen hebben verloren'.⁹ Perquin, en met hem de latere hoofdredacteurs pater Fortman en Lène Dresen-Coenders, erkenden dat jongeren redenen hadden om niet mee te gaan met de heersende opinie en geboden in de katholieke zuil. Dresen-Coenders verwoordde dat in 1954 in een artikel met de veelzeggende titel 'Over enige belemmeringen in de praktische samenwerking tussen priester en leek':

Relaties en opvattingen over gezag en eerbiedwaardigheid zijn verschoven van de functionele naar een persoonlijke sfeer. [...] Het moderne wereldbeeld roept spanningen op [...] die niet altijd goed gehanteerd worden door geestelijken, vaak afkomstig uit traditionele milieu's [...] en die goed gedijen in een conservatieve, voorzichtige Kerk. [...] De afstand tussen priester en moderne leek groeit.¹⁰

Tussen 1954 en 1958 verschenen er steeds meer artikelen die de veranderingen bepleitten. Dr. C. Scharff signaleerde in 1956 naar aanleiding van een spraakmakend fotoboek over zeventienjarigen dat:

Het verzet der jeugd zich sterk richt tegen wettische onechtheid, tegen positief kerkelijke geboden. [...] Zij moeten niets hebben van dat ouderwetse gedoe. [...] Er is sprake van een toenemende onzekerheid bij de jeugd, dat is van alle tijden, maar nu is er sprake van een existentiële ontevredenheid en onzekerheid. Men is machteloos en keert zich af van natuurlijk gezag en autoriteit. [...] Men zoekt naar waarachtigheid.¹¹

Deze en vele andere artikelen lieten zien dat geboden en verboden niet meer klakkeloos opgevolgd werden en openlijk ter discussie kwamen te staan. De breuk met het verleden was te groot aan het worden. In een terugblik uit 1957 schreef het katholieke Nationale Bureau voor Geestelijke Gezondheid: 'Op dit ogenblik maken wij een complete gezagscrisis mee, die alleen nog in schijn gelijkt op het traditionele en tamelijk onschadelijke anti-clericalisme, maar in feite is het een uiting van een diepgeworteld wantrouwen'.¹² De interne kritiek op het bestel en op de waarden en normen van de traditionele machtskaders werd een invloedrijke factor in de komende maatschappelijke veranderingen. De katholieke intellectueel Tellegen stelde al in 1957 vast dat de verzuilde samenleving een anachronisme aan het worden was.¹³ Uiteindelijk mondde al deze kritieken uit in een publiek discours waarin principiële zaken rond opvoeding, gezinsleven en seksualiteit openlijk ter discussie kwamen te staan.

⁹ N. Perquin, 'Het "welopgevoede" kind', *DUX* 19 (1951) 435.

¹⁰ L. Dresen-Coenders, 'Over enige belemmeringen in de praktische samenwerking tussen priester en leek', *DUX* 21 (1954) 385.

¹¹ C. Scharff, 'De godsdienstige houding der zeventien jarigen', *DUX* 23 (1956) 176.

¹² Geciteerd in: Akkerman en Stuurman, *De zondige riviera*, 1.

¹³ Geciteerd door H.J. Schoo, 'Nederlanders zijn helemaal niet individualistisch, maar juist in alles benauwd groepsgericht', *NRC Handelsblad* 12/13 juni 2004.

Zo werden de contouren zichtbaar van de deconfessionalisering die in de jaren zestig manifest zou worden.¹⁴

Het open jeugdwerk

Dit publiek discours vond een neerslag in het denken over de jeugd. Er werd een nieuw jeugddomein gecreëerd op basis van sociologische, pedagogische en psychologische inzichten. Er groeide acceptatie voor het experimentele gedrag van jongeren. Men begon de jaren tussen kindertijd en volwassenheid te zien als een noodzakelijke transitieperiode, waarin jongeren een eigen jeugdcultuur creëerden die afweek van de dominante cultuur. Het werd vele opvoeders duidelijk dat een breuk in het maatschappelijke engagement van de jongeren met de samenleving aan het ontstaan was. Reeds in 1954 wees een aantal Limburgse kapelaans op het groeiende belang van het 'derde milieu' van de vrije tijd, waardoor jongeren in toenemende mate belangrijke ervaringen opdeden los van pedagogisch toezicht uit het eerste en tweede milieu (gezin en school).¹⁵ Zo bezocht ruim 80 procent van de jongeren tussen de 15 en 28 jaar in de winter van 1955-1956 veelvuldig en zonder ouders de bioscoop.¹⁶

De jeugd ervoer wel dat er veranderingen op til waren, maar zij kon vooralsnog niet breken met het parool van hun ouders en het kerkelijk en burgerlijk gezag. Zij voelden een 'onbestemd levensgevoel, dat soms somber van toon was, maar bij anderen juist een vaag toekomstgerichte hoop gaf',¹⁷ een gevoel dat in eerste instantie niet goed onder woorden gebracht kon worden of op een andere manier tot uiting kon komen. 'There must be some way out of here, said the joker to the thief. There's too much confusion, I can't get no relief', zo vertolkte Bob Dylan enkele jaren later dit gevoel in *All along the watchtower*. Door sommigen werd gesproken van een generatie die gevangen zat tussen vrees en hoop. Er was vrees voor oorlogsellende en schaarste, waarvan de naweeën nog iedere dag voelbaar waren en die aangewakkerd werd door de angst voor een mogelijke nieuwe (atoom)oorlog. Tegelijk was er hoop op betere tijden. De economie trok aan; wetenschappelijke en technische innovaties lieten het hondje Laika in 1957 met een Russische Spoetnik rond de aarde cirkelen en er kwamen allerlei nieuwe producten op de markt. De gasbel van Slochteren (1959) gaf de Nederlandse economie een sterke impuls waardoor de geleide loonpolitiek van de wederopbouwperiode losgelaten kon worden. Met een jaarlijks gemiddelde toename van het bruto nationaal product met ruim vijf procent begon een ongekende hoogconjunctuur tot ontwikkeling te komen.¹⁸ De contouren van de 'maakbare samenleving' en de Nederlandse verzorgingsstaat begonnen zicht-

¹⁴ Kennedy, *Nieuw Babylon*, 36.

¹⁵ Van Ewijk, *Tussen jeugdzorg en jeugdemancipatie*, 207.

¹⁶ K. de Leeuw e.a., *JONGI, Jongerencultuur en stijl in Nederland 1950-2000* (Assen etc. 2000) 69.

¹⁷ Hans van der Kooy, *Tieners* (Amsterdam/Antwerpen 1996) 71-87.

¹⁸ Remieg Aerts e.a., *Land van kleine gebaren. Een politieke geschiedenis van Nederland 1780 - 1990* (Nijmegen 1999) 292-297.

baar te worden met de invoering van de Algemene Ouderdomswet in 1957.¹⁹ De Duitse socioloog Schelski verrichtte in 1957 een grootscheeps onderzoek onder jeugdigen en sprak naar aanleiding van de tegenstrijdige ontwikkelingen waarin jongeren hun plek moesten zoeken van een *skeptische Generation*.²⁰ In *DUX* werd deze ontwikkeling optimistischer bekeken. Men sprak van 'het ondernemende sociaal type': de jongere die overal iets van oppikte: van thuis, school, werk, van bioscoop, sport, radio en tijdschriften.²¹ Dit type jongeren zou zich in de moderne, dynamische wereld zeker niet langer laten binden door het traditionele jeugdwerk, zo was de verwachting van verscheidene auteurs die schreven over de ontwikkelingen in het jeugdland.

De redactie van *DUX* volgde deze ontwikkeling nauwlettend en startte in 1957 een discussie over de wenselijkheid van een nieuwe benaderingswijze van jongeren, zoals de methodiek van het open jeugdwerk.²² Dat was een nieuwe aanpak, waarin niet langer het gezag van de jeugdleader centraal stond, maar de beleving, de behoefte en vragen van de jongeren zelf: de jeugd moest vanuit haar eigen ervaringen in die nieuwe en vaak verwarrende wereld voortaan zelf uitmaken wat ze wel en niet belangrijk vond. De jeugdleader werd in toenemende mate een jeugdbegeleider. Hij of zij was niet langer een boven de jongere verheven autoriteit, maar een opvoeder die naast de jongere diende te gaan staan met een open, luisterende houding. In de discussie over deze benaderingswijze werd afscheid genomen van de leidende rol van de religieuze, volwassen opvoeder. Niet langer was de moraal en het gelijk van de zuilen vanzelfsprekend.

Het ideaal van het open jeugdwerk, zoals dat al vanaf 1954 in Utrecht in het jeugdcentrum CROSS werd vorm gegeven, werd als volgt verwoord:

Enigszins simplistisch gesteld: een zaal (lieft een serie van diverse mogelijkheden) - materiaal - een jeugdleader, die vraagt: 'Wat willen jullie doen?' En ook best vindt wat ze doen. [...] en [jeugdigen] die toegang hebben tot alle activiteiten, zoals film, lezingen over jazz en moderne kunst, dansavonden (of een uurtje dansen), spelmogelijkheden, cabaret en toneel van behoorlijk niveau. Ziedaar het Open Jeugdwerk.²³

Dit Utrechtse model werd door menige jeugdorganisatie belangstellend gevolgd. Zo ook door de leiding van de Maastrichtse Berchmans Compagnie. Voor de directeur, pater Wim Buys s.j., waren het teruglopende kerkbezoek en de desinteresse voor religieuze zaken signalen dat de kerk de aansluiting met de

¹⁹ Ido de Haan en Jan Willem Duyvendak, *In het hart van de verzorgingsstaat. Het Ministerie van Maatschappelijk Werk en zijn opvolgers (CRM, WVC, VWS) 1952-2002* (Zutphen 2002) 23-91.

²⁰ H. Kreutz en F.D. Heyt, *Sociologie van de jeugd* (Baarn 1981).

²¹ J. Bijlefeld, 'Recreatie en ontmoeting. Het open jeugdwerk voor 16- tot 23-jarigen in de stad Utrecht', *DUX* 24 (1957) 450.

²² In artikelen van J. Bijlefeld, J. Brörrens, M. Schoch, J. Roos en de redactie.

²³ Bijlefeld, 'Recreatie en ontmoeting', 450. CROSS betekende 'Cross Over the Bridge' en was opgezet als een centrum voor scholieren uit Utrecht en omgeving vanuit de Hervormde Jeugdraad. CROSS werd meteen een groot succes met ruim 300 deelnemers na drie maanden en een actieve oecumenische jeugd raad die voor de voorwaarden zorgde.

werkende jeugd aan het kwijtraken was. In plaats van de vurige apostolische bekeringsdrift introduceerde hij het nieuwe begrip 'mensvorming'.²⁴ Dat begrip moest tot uitdrukking komen in een mix van recreatie en vorming in een gevarieerd weekprogramma met H. Missen, instuiven, gespreksgroepen, judotrainingen, boksen, tafeltennis, een radiohobbyclub en andere vrijetijdsactiviteiten, en zou op die manier een evenwicht moeten bieden tussen vorming en vertier.²⁵ Er was duidelijk ruimte voor iets nieuws in de Berchmans Compagnie en geïnspireerd door het ideaal van het open jeugdwerk legde Buys s.j. op de grens van de jaren vijftig en zestig hier de fundamenten voor.

Een vurige apostolische geest

De oprichters en begeleiders van 'de Berchmans', de jezuiten, kenden een lange historie van religieuze en morele opvoedingpraktijken. Hun orde, de *Societas Jesu*, werd tijdens de roerige tijden van de reformatie in 1534 opgericht om katholieken te sterken in hun overtuiging en kettters en heidenen tot het 'ware' geloof te brengen. De paters werden geacht te leven temidden van de hen toevertrouwde gelovige leken 'waardoor zij het leven waarachtig met hen delen en vanuit die ervaring [...] niet alleen door middel van godsvrucht het leven verdiepen, maar tevens een vurig apostolische geest aankweken'.²⁶ Educatie in de breedste zin van het woord was een van de belangrijke strijdmiddelen om die vurige apostolische geest te stimuleren. Via populaire en wetenschappelijke publicaties, retraits en onderwijs trachtten de jezuiten hun pedagogische doelstellingen uit te dragen.

Van 1570 tot 1966 verbleef de jezuitenorde met enkele onderbrekingen in Maastricht en was zij actief in de plaatselijke samenleving. Haar klooster met het Canisianum aan de Tongersestraat groeide uit tot een landelijk en internationaal vermaard intellectueel centrum. In de Jezuietengrot, het gangenstelsel van de Cannerberg waarboven de paters hun buitenverblijf Campagne hadden, getuigen nu nog vele beeldhouwwerken, tekeningen en teksten van het religieuze, internationale en intellectuele gezelschap dat in het Maastrichtse klooster verbleef.²⁷ De 'heren' jezuiten behoorden tot de elite van de stad. Zij waren actief in vele organisaties en instellingen als geestelijk raadsman, organisatorisch voorman of aalmoezenier en zij werden als docenten benoemd binnen het middelbare en hogere onderwijs, tot in het formeel religieus neutrale openbare onderwijs toe.²⁸

²⁴ Jan Jeurissen, *De Berchmans Sociëteit. Een boeiende confrontatie met de jeugd die anders wil* (Maastricht 1965) 7.

²⁵ C. Graven en V. Lerac, *Berchmans Compagnie 80 jaar* (Maastricht 1962), niet gepag.

²⁶ J. Tesser s.j., *De jezuiten te Maastricht 1852-1952* (Maastricht 1952) 131.

²⁷ P. Rousseau, *De Jezuitenberg, monument in mergel* (Maastricht 1998).

²⁸ J. van den Boogard, *De wijsheid in pacht. Een schets van het 't Stedelijk te Maastricht* (Maastricht 1990).

Onder hun leiding werden na het herstel van de katholieke hiërarchie in 1853 verscheidene sociëteiten en compagnieën in de stad opgericht. De belangrijkste missie van deze organisaties was hun leden te bezielen tot een godsvruchtig leven en een vurige apostolische geest.²⁹ Niet alleen was daarbij de apostolische vorming van belang, ook cultuur, sport en andere ontspanningsvormen bleken een probaat middel om mensen rond een veronderstelde gezamenlijke identiteit te binden. Iedere sociëteit richtte zich op een specifieke doelgroep, zoals op jonge juffrouwen of jongeheren uit de 'betere' burgerlijke stand.³⁰

In de tweede helft van de negentiende eeuw vroegen de veranderende levensomstandigheden als gevolg van de industrialisatie, en de groeiende tegenstellingen tussen katholieken en socialisten in de ogen van de lokale geestelijkheid om aandacht. In 1872 richtten de jezuiten speciaal voor werklieden de Canisius Congregatie op, waaruit in 1883 een jeugdafdeling ontstond.³¹ De paters verbonden de naam van de uit het Belgische Diest afkomstige jezuïet Johannes Berchmans aan de nieuwe jeugdorganisatie. Deze pater leefde van 1599 tot 1621 en werd in 1888 door paus Leo XIII heilig verklaard. Hij gold als patroon voor de jeugd. Daarbij stond Johannes tijdens zijn leven bekend als Mariavereerder, wat goed aansloot bij de Mariadevotie die de meeste Maastrichtse congregaties kenmerkte.³² Er was zodoende een dubbel motief om deze jezuïet te kiezen als patroon en naamgever van de nieuwe jonge-werkliedenorganisatie de Berchmans Compagnie. Als een van de katholieke strijdorganisaties bleek deze compagnie een prima instrument te zijn om de Maastrichtse werkende jongeren ruim een eeuw te bezielen.

De Berchmans Compagnie

Op zondag 23 september 1883 werd in het bijzijn van 94 jonge leden van de Canisius Congregatie de jeugdcompagnie opgericht.³³ De stichtingsakte vermeldde de volgende doelstelling: 'Het jonge volk 12-16 jaar meer in het oog te krijgen, aan de ordelijkheid en stichting in de kerk te gewinnen en het trouw kerkgaan bevorderen'. De jonge compagnie bestond uit vier secties, ieder met een specifiek doel: de *eucharistiesectie* om minimaal een maal per week de mis bij te wonen en geregeld ter communie te gaan; de *missiesectie* om zilverpapier en postzegels te verzamelen om de nood in de missie te ledigen; de *misdienaarssectie* om tijdens diverse missen en het lof te dienen; de *erewacht* tenslotte, waarvan de leden als pages gekleed het Allerheiligste begeleidden tijdens processies.³⁴

²⁹ Tesser, *De jezuiten te Maastricht*, 131.

³⁰ Ibidem 127-144 en Angenius Brandenburg, *Spelend in Maastricht. Symphonie Orkest Avanti-Kapel Maastricht 100 jaar: 1901-2001* (Maastricht 2001).

³¹ Tesser, *De jezuiten te Maastricht*, 129-141.

³² Ibidem en Ceparì, *Het leven van Johannes Berchmans: neder-lander, religieus der Sociëteit Jesus* (Amsterdam/Antwerpen 1629) (vertaling J. Susius).

³³ Jeurissen, *De Berchmans Sociëteit*.

³⁴ SHCL, EAN 882: archief Berchmans Sociëteit, inv.nr. 13.

Al spoedig bleek dat de compagnie concurrentie ondervond van de parochiële patronaten, maar vooral van sportclubs, tekencursussen, avondscholen, en meer werelds vermaak. Om die concurrentie tegen te gaan werd in de reglementen van de compagnie bepaald dat men geen lid mocht zijn van ontspanningsverenigingen zoals gymnastiek-, toneel- of dansverenigingen. Vooral dat laatste was uit den boze omdat 'danshuizen de pesthollen waren voor de jeugd'.³⁵

Ruim veertig jaar later bleek het verbod op ontspanningsverenigingen niet te werken. De verlokkingen van werelds vermaak wonnen het van de gewenste godsvruchtigheid. Onder leiding van pater Nijs s.j. verlegde de compagnie vanaf 1925 de aandacht naar meer wereldse activiteiten. Dat was overigens een verschijnsel dat niet alleen bij de katholieken voorkwam. Ook in het rode kamp maakte men zich zorgen over de wereldse verlokkingen van de jeugd en had men te kampen met teruglopende ledentallen.³⁶ De woorden van de socialistische voorman Koos Vorrink zullen de paters van de Berchmans Compagnie bekend in de oren hebben geklonken: 'Hoe leeg en arm is het leven van de jonge arbeiders [...] wier geestelijk voedsel bestaat uit filmmoorden, detective romans, voetbalopwinding en dergelijke, wier ontspanningsbehoefte niet verder reikt dan een pot bier, een doos sigaretten en een stuk kwatta'.³⁷ Op het programma van de compagnie verschenen meer en meer recreatieve activiteiten zoals een succesvol knapenkoor, een gymnastiek-, voetbal-, tafeltennis-, toneel- en mond-harmonicaclub. Pater Tesser, de kroniekschrijver van de jezuïeten, vermeldt zeer nadrukkelijk dat bij deze koerswending de oorspronkelijke opdracht van 1883 niet vergeten werd. Het gebed voor de missie, de veelvuldige H. Communie en een degelijke katholieke vorming voor arbeidersjongeren bleven. Zo was de compagnie tot over de landsgrenzen vermaard om haar jaarlijks ten toneel gebrachte passiespel.³⁸ De Berchmans Compagnie bleek met haar nieuwe koers een grote aantrekkingskracht uit te oefenen op jongeren uit arbeidersgezinnen, waardoor een lange wachtlijst met aspirant-leden ontstond.³⁹ De invloed van de pater-directeur Nijs op deze ontwikkeling was groot. Hij bepaalde grotendeels de programma's en begeleidde de activiteiten, al werd hij daarbij geassisteerd door een bestuur dat volledig uit jonge leden bestond.⁴⁰ Pater Nijs stierf op Goede Vrijdag 1939 en werd opgevolgd door pater Lighart s.j..⁴¹

³⁵ M.M.A. Kraaij, 'Non-stop de Berchmanssociëteit' (Scriptie RK Sociale Academie Sittard 1964).

³⁶ Ruud Kool (red.), *Jeugd en avontuur: verhalen over 75 jaar jong zijn* (z.p. 1985) 41.

³⁷ Geert Mak citeert Koos Vorrink zonder bronvermelding in: *De eeuw van mijn vader* (Amsterdam/Antwerpen 1985) 111.

³⁸ Tesser, *De jezuïeten in Maastricht*, 139.

³⁹ *Ibidem*.

⁴⁰ In de archieven is geen informatie aangetroffen over de rol en verantwoordelijkheden van dit (jongeren) bestuur voor 1960.

⁴¹ Berchmans Compagnie, *De Berchmans Compagnie 80 jaar* (Maastricht 1963) 12.

Het jonge bestuur van de Berchmans Compagnie met pater Nijs in hun midden. 1930. Coll. RHCL.

Uit de oorlogsjaren 1940-1945 zijn er weinig berichten over de Berchmans Compagnie. De leden hielpen bij het begin van de oorlog waardevolle zaken uit het jezuïetenklooster aan de Tongersestraat te verhuizen, zodat de Duitse bezetter deze niet kon confisqueren.⁴² Soortgelijke berichten lezen we aan het eind van de bezettingsperiode toen het gebouw in gereedheid gebracht moest worden als noodopvang voor repatrianten. Ook nu weer waren het jongeren van de compagnie die de handen uit de mouwen staken. Tijdens de oorlog vertrok de compagnie uit het Canisiuspand aan de Lenculenstraat dat gevorderd was voor het Nederlandse Rode Kruis.⁴³ Men verhuisde naar het jezuïetenklooster aan de Tongersestraat, waar de compagnie een eigen lokaal kreeg vlak bij de patersvleugel.

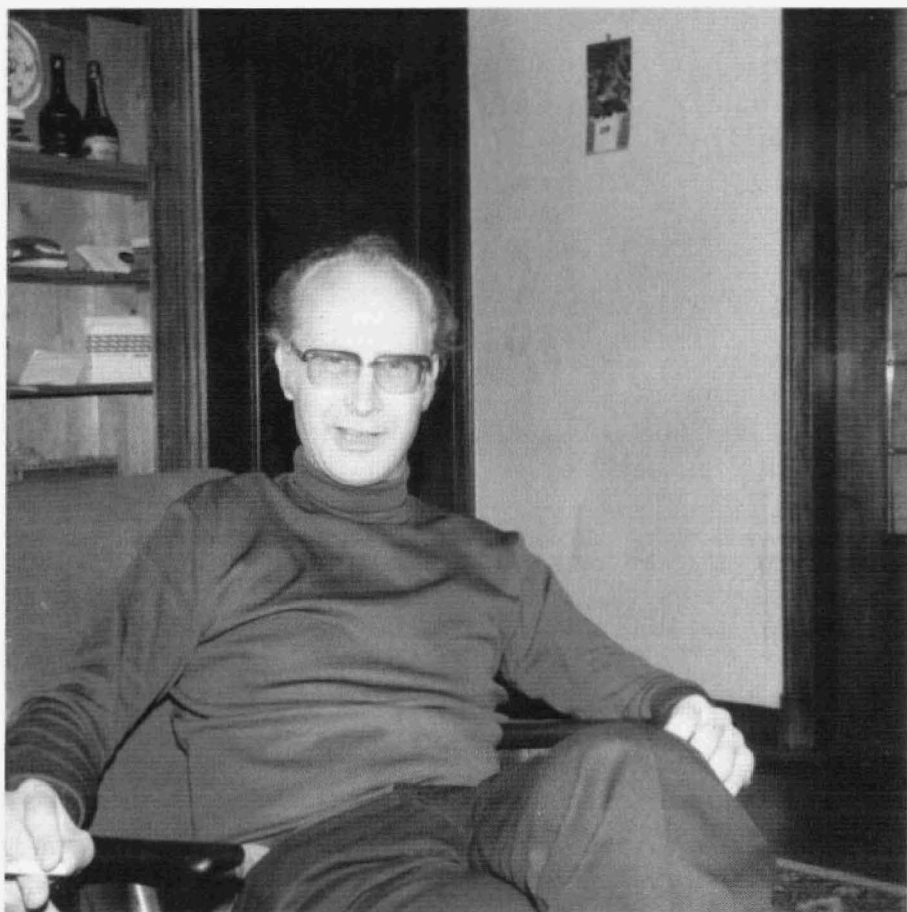
Een dovend bekeringsvuur

Onmiddellijk na de oorlog startten jeugdorganisaties, pedagogen en politici vanuit alle verzuilde gezindten een nieuw pedagogisch offensief.⁴⁴ Men was alom bevreesd voor een zedenverwildering onder de jeugd. De grootste zorg

⁴² Tesser, *De jezuïeten in Maastricht*, 129-141.

⁴³ Ibidem. Om welk pand het gaat is onbekend.

⁴⁴ Hans-Jan Kuipers, *Pedagogiek voor professionele opvoeders* (Bussum 1999); K. de Leeuw e.a., *JONG! jongerencultuur en stijl in Nederland 1950-2000* (Assen/Rotterdam/Venlo/Zwolle 2000).

Pater Wim Buys. Omstreeks 1960. Coll. Archief Nederlandse Jezuïeten Nijmegen.

was dat de generatie uit de jaren dertig als gevolg van de crisisjaren, de chaos van de oorlog en de roes van de bevrijdingsperiode ten prooi zou vallen aan 'maatschappelijke verwildering'. Ook de Amerikaanse cultuurinvloed die met de bevrijding door het Amerikaanse leger en de Marshallhulp snel groeide, werd door velen als een risico ervaren.⁴⁵ Men sprak van de 'massajeugd' die zich overgaf aan moderne zaken als dans, Amerikaanse muziek, film en ander 'ledig vertier'. In Limburg leidde deze verontrusting tot de (her)oprichting van verschillende (nieuwe) vormen van jeugdwerk onder het nadrukkelijke gezag van de Limburgse katholieke hiërarchie.⁴⁶

De jeugdleiders werden meer dan voorheen genoodzaakt aandacht te besteden aan vrijblijvende ontspanningsactiviteiten, wilde men een antwoord geven

⁴⁵ Kuipers, *Pedagogiek*, 117.

⁴⁶ J.W. Dinjens, *Jong Nederland, ontstaan en ontwikkeling van een jeugdbeweging* (Utrecht 1981) 12-30.

op de veranderde behoeften van de jeugd. Dat gold ook voor de paters van 'de Berchmans', indien zij de Maastrichtse arbeidersjeugd wilden blijven bereiken. Hoewel er weinig informatie te vinden is over de periode 1945-1955, wordt wel duidelijk dat onder de leiding van pater-directeur Wim Buys s.j. het roer omging. Naast wekelijkse gespreksgroepen konden de leden terecht bij verscheidene hobbyclubs en sportactiviteiten. Zelfs de door menig opvoeder zo verfoeide dansavonden werden nu georganiseerd. De compagnie hield *soirées dansantes* met orkest in de Redoutezaal van de plaatselijke schouwburg of in de Staarzaal aan het Veldekeplein. Een enkele keer week men uit naar de zaal van fort St. Pieter.

Na een brand in het Berchmanslokaal in de priestervleugel van het klooster aan de Tongersestraat, verhuisde men naar de kelder onder de Theresiakerk, gelegen tussen de wijken Biesland, Blauw Dorp en Mariaberg. In deze wijken met een groot aantal arbeidersgezinnen was een groot deel van de leden op dat moment woonachtig. Verder waren enkele concentraties aan te wijzen in Biesland (Cannerweg) en St. Pieter (Mergelweg en langs het voormalige kanaal Maastricht-Luik). Men kan uit deze concentraties concluderen dat de leden vooral afkomstig waren uit de bovenlaag van de arbeiders en kleine beambten, in ieder geval uit gezinnen die over een vast inkomen beschikten en daardoor de huur van de katholieke bouwvereniging St. Servatius konden betalen.⁴⁷

Vanaf het moment dat de Berchmans verhuisde naar haar nieuwe onderkomen werd de koerswijziging krachtdadig doorgezet en doofde het oorspronkelijke felle bekeringsvuur langzaam maar zeker. Het was niet zo dat de pastorale vorming volledig verdween, maar deze kreeg een andere invulling onder invloed van maatschappelijke ontwikkelingen.

Van Compagnie naar Sociëteit

Om de beoogde omslag mogelijk te maken verzamelde pater Buys enkele jonge paters om zich heen. Allereerst benaderde hij Frits van der Ven die ervaring had met het jeugdwerk in de verkennersrij en met de methodische vernieuwingen die tussen 1954 en 1962 in die jeugdorganisatie waren doorgevoerd.⁴⁸ Spoedig kwamen daar andere jonge jezuïeten bij, zoals de theologiestudent Carel van Tulder en Henk Friebel. Zij pakten de omslag naar een open jeugdcentrum voortvarend aan.

De jonge paters werden net als vele anderen in die tijd medegeïnspireerd door de veranderingen die binnen de katholieke kerk op gang aan het komen waren.⁴⁹ Onder het motto van *aggiornamento*, het bij-de-tijd-brengen van de organisatie en bestuur, was de nieuwe paus Johannes XXIII vanaf 1958 begon-

⁴⁷ In het archief van de Berchmans (SHCL, EAN 879, inv.nr. 3) bevinden zich een aantal leden- en contributielijsten uit de periode 1941-1954 en 1959 die dit beeld bevestigen. Ook de vermelde beroepen bevestigen dat het ging om geschoolde arbeiders en lage beambten, winkelpersoneel, administratieve beroepen e.d.

⁴⁸ Dinjens, *Jong Nederland*, 60-66.

⁴⁹ Interview met Carel van Tulder, opgenomen door J. Dinjens op 25-02-2005 (cassetteband gedeponereerd bij het SHCL).

Pater Frits van der Ven. Omstreeks 1960. Coll. Archief Nederlandse Jezuïeten Nijmegen.

Eén van de gespreksgroepen. 1960. Coll. SHCL.

nen de katholieke kerk tot een eigentijds instituut te maken dat midden in de moderne ontwikkeling moest komen te staan. Dit proces mondde uit in het Tweede Vaticaans Concilie dat tussen 1962 en 1965 bijeenkwam. De vaak vergaande besluiten daarvan zouden tot de nodige polarisatie leiden, niet in de laatste plaats in Nederland. Maar zover was het nog niet. Aan het begin van de jaren zestig ervoeren de paters rond 'de Berchmans' het begin van het nieuwe decennium als een inspirerende en optimistische tijd, vol hoop en *schwung*. Dit optimistische levensgevoel werd niet alleen door paus Johannes XXIII verwoord, maar ook door de Amerikaanse president Kennedy. De ongekennde mogelijkheden die snel groeiende welvaart bood, bevestigden dit optimisme in het dagelijkse leven. Deze ontwikkelingen daagden de jonge paters uit tot vergaande experimenten in hun werk binnen de Berchmans.⁵⁰

De Compagnie had in haar tachtigjarig bestaan reeds het nodige moeten bewerkstelligen om in contact te blijven met de werkende jeugd. Nu, aan het begin van de jaren zestig, was het nodig om een fundamentele koerswijziging in te zetten. Op religieus, sociaal, cultureel en economisch gebied veranderde de samenleving in hoog tempo. Het concept van het open jeugdwerk werd voor de jonge leiding van 'de Berchmans' de sleutel om aansluiting te blijven vinden met de Maastrichtse arbeidersjeugd en een weg te zoeken in die veranderingen. Voorzichtig begonnen binnen de compagnie veranderingen plaats te vinden, die uiteindelijk tot een ware metamorfose zouden leiden. Het begon met het introduceren van het begrip mensvorming en een nieuwe programmering, maar er gebeurde veel meer. Onder het motto dat zij 'de zaal proper kwamen

⁵⁰ Ibidem.

maken, want het waren maar sukkelaars, die jongens die moesten schoonmaken', veroverden ook meisjes toegang tot de activiteiten.⁵¹ Dat was geen vanzelfsprekende zaak in Maastricht in het begin van de jaren zestig. De meisjes waren welkom in enkele gemengde soos- en dansavonden, maar kwamen ook terecht in eigen 'meidenactiviteiten', zoals praatgroepen, een dansgroep en zelf georganiseerde modeshows. Een aantal van hen werd samen met enkele moeders actief in de 'make-upgroep', die verantwoordelijk was voor een gezellige aankleding van de ruimten onder de Theresiakerk en voor het poetswerk na de activiteiten. De taakverdelingverdeling tussen de seksen bleef dus vooralsnog traditioneel ...

De paters begonnen het heft uit handen te geven, zij het nog strak begeleid. Jongeren kregen stap voor stap meer verantwoordelijkheden toebedeeld en werden actief in werkgroepen en commissies. Er kwam een oudercomité, en aan het eind van 1962 werd naast de bestaande werkgroepen die vooral praktisch bezig waren in de organisatie, een nieuw jongerenbestuur opgericht. Dit jongerenbestuur werd rechtstreeks gekozen door de leden en nam niet alleen een deel van de verantwoordelijkheid voor het praktische reilen en zeilen van de compagnie over, maar diende ook als adviescollege voor een op te richten stichtingsbestuur. De nieuwe organisatie die de paters voor ogen stond had een nieuwe rechtsgrond nodig voor haar financiën en activiteiten.

Over het eerste stichtingsbestuur, dat waarschijnlijk eind 1962 is opgericht, is weinig bekend. In de archieven is alleen terug te vinden dat dit voorlopig bestuur bestond uit de heren Van den Akker en Kramp, met pater Van der Ven als moderator. Blijkbaar waren de paters en de direct betrokken leken nog op zoek naar een juiste aanpak, want in een periode van nog geen half jaar is er sprake van drie opgerichte besturen.⁵² Vanaf april 1965 functioneerde een curatorium, in eerste instantie opgericht om een breed maatschappelijk netwerk op te bouwen. Hoewel het nergens vermeld is, lijkt dit curatorium op termijn de rol van een formeel bestuur te hebben overgenomen dat tot de opheffing van de Berchmans in de jaren zeventig verantwoordelijk was voor het functioneren van deze jongerenorganisatie.⁵³

⁵¹ *De Berchmans Compagnie 80 jaar*, 10. De uitspraak is van Miets Thijssens, een van de meisjes van het eerste uur.

⁵² Deze ontwikkeling is terug te vinden in het maandblad van de Berchmans Compagnie *Onze Vlag* (vanaf 1965: *D'n Oetlaot*, beide aanwezig in de bibliotheek van het SHCL). In het aprilnummer van 1963 wordt voor het eerst melding gemaakt van een 'voorlopig' bestuur en van het oprichten van een oudercomité van de *Berchmans Instuif*. Het juninummer van dat jaar (p. 8) maakt melding van de oprichting van de *Berchmans Sociëteit* en een nieuw bestuur. Dit bestuur wordt gevormd door de dames J. Timmermans en J. van Golde, en de heren J. Kerbusch en R. Hilkmann. Pater Van der Ven trad op als moderator (geestelijk raadsman en leider). In november (p. 16) wordt over een nieuw bestuur gesproken, het derde, dat tot 1965 als formeel bestuur van de Berchmans naar buiten treedt. Dit bestuur bestond uit de bedrijfsarts De Bok als voorzitter, mevrouw Leennaerts als secretaris. De heer Murrer, een oud-lid, bekleedde de post van penningmeester en pater Buys was lid als directeur. Het derde bestuur werd het uiteindelijke hoofdbestuur onder wiens formele verantwoordelijkheid de metamorfose van de Berchmans zich voltrok.

⁵³ *D'n Oetlaot* 17/4, 10. Bij de oprichting van dit curatorium namen de volgende personen zitting: de wethouder van financiën van de gemeente Maastricht mr. F. M. Duynstee, ir. J.M. Gadiot, directeur van de ENCI, pater prof. dr. F. Malmberg s.j., mevr. E. Moubis-Bolsius en L. Schreuder.

Gezelligheid rond de bar. 1963-1964. Foto: Jacques Voets; coll. SHCL.

Gezien het snel groeiende ledental bleek de nieuwe aanpak een schot in de roos. In september 1962 stonden 90 jongens als lid ingeschreven. Nadat in april 1963 meisjes lid mochten worden, steeg het aantal leden meteen tot 250, terwijl de vraag om lid te worden bleef stijgen. De beperkte huisvesting onder de Theresiakerk werd een nijpend probleem. Noodgedwongen voerde men een ledenstop in, wat de aantrekkelijkheid van de compagnie alleen maar leek te versterken. Het woord 'ledenstop' werd zelfs een modewoord onder de Maastrichtse werkende jongeren.⁵⁴ Blijkbaar was het *cool* als je toegelaten werd als lid van 'de Berchmans'. Daar was immers veel te doen en kon je meisjes of jongens ontmoeten.

Bij het tachtigjarige jubileum van de compagnie in 1963 was de leiding zover dat ze naar buiten konden treden met haar vernieuwde aanpak. De nieuwe Berchmans Sociëteit was een ambitieus initiatief om te komen tot een stedelijk *home* in het hart van de stad, als een bruisend centrum voor en van werkende jongeren uit Maastricht, gebaseerd op de uitgangspunten van het open jeugdwerk. De paters Buys en Van der Ven en het nieuwe bestuur gingen op zoek naar een alternatieve huisvesting, waar de idealen van het open jeugdwerk konden worden vormgegeven:

⁵⁴ Kraay, *Non-stop de Berchmanssociëteit*, niet gepag.

Sleutelen aan een brommer in de werkplaats van de Berchmans. Omstreeks 1960. Coll. SHCL.

Wij zoeken een thuis, geen utilitair jeugdthunk [...] als een kantine, maar een sfeervol warm thuis [...] met een volle koffiepote waar je altijd binnen kunt vallen als je in schichten werkt. Waar men je naam kent en je meisje en we ons zelf kunnen zijn, anoniem [...] of persoonlijk aangesproken [...]. Een huis met huiskamers, een donkere kamer [...] radiostudio, een studeerkamer, een sleutelgarage [...] en voor meisjes nog een apart salonnetje.⁵⁵

De voormalige strijdbare katholieke jongenscompagnie die vurige strijders voor Christus wilde opleiden, sloeg met het open jeugdwerk geheel andere wegen in, waarbij naast mensvorming ook recreatie en ontmoeting centraal stonden, maar vooral de 'eigen-wijsheid' van jongeren.

De Maastrichtse jeugd gewikt en gewogen

Deze koerswijziging van 'de Berchmans' maakte deel uit van een bredere ontwikkeling rond het op de Maastrichtse arbeidersjeugd gerichte jongerenwerk. In 1963 en 1964 verschenen daarover twee rapporten. Beide constateerden dat in de stad volstrekt onvoldoende onderwijs- en andere voorzieningen aanwezig waren. Het meest ingrijpende was *Maastricht en haar jeugd gewikt en gewogen* uit 1964. In dit rapport, opgesteld door het Provinciaal Opbouw Orgaan Limburg

⁵⁵ *Berchmans Compagnie 80 jaar*, 27.

in opdracht van de Katholieke Jeugdraad Maastricht, werd vastgesteld dat Maastricht als industriestad landelijk het grootste aantal veertienjarige jongeren kende dat reeds een beroep uitoefende. In 1960 woonden in Maastricht 7340 jongeren in de leeftijd tussen 15 en 19 jaar. Daarvan werkten er 4450, meer dan 60 procent. Het aantal werkende jongens was iets hoger dan het aantal werkende meisjes. 104 jongens en 568 meisjes hadden geen beroep, noch volgden zij onderwijs. 550 jeugdigen woonden in tehuizen. Onderzoeker drs. J.J.M. Martens constateerde relatief hoge sterftcijfers, onvoldoende scholing en veel laaggeschoolde arbeid onder ongunstige werkomstandigheden met een laag werkgelegenheidspeil voor jeugdigen. Verder vermeldde het rapport een passieve, eenzijdige vrijetijdsbesteding en te weinig methodisch verantwoord jeugdwerk. Martens pleitte op grond van zijn bevindingen voor gedegen verdere studies op medisch en sociaal terrein.⁵⁶

Een jaar eerder, in 1963, was de Sociale Raad Maastricht naar buiten gekomen met een *Nota over de oprichting van een tehuis voor de werkende jeugd te Maastricht*. Daarin werd de behoefte aan stedelijke voorzieningen voor de werkende jeugd onderzocht.⁵⁷ Eén van de aanbevelingen was het oprichten van een breed gedragen stedelijke jeugdraad om tot een lokaal samenhangend aanbod en beleid te komen. Speciale aandacht werd gevraagd voor jeugdigen uit de arbeidersklasse. De Sociale Raad Maastricht verwachtte grote maatschappelijke veranderingen en adviseerde om op het terrein van onderwijs, vorming en vrijetijdsbesteding snel tot actie over te gaan.

Beide rapporten vonden bij particuliere - met name religieuze - organisaties veel weerklank. Een breed scala van georganiseerde jeugdinitiatieven kwam tot ontwikkeling.⁵⁸ 'De Berchmans' was de enige organisatie die zich specifiek richtte op de stedelijke arbeidersjeugd. De gemeentelijke overheid beperkte zich in haar jeugdbeleid vooral tot ondersteuning van het onderwijs. Dacht het gemeentebestuur ondanks de alarmerende rapporten dat aandacht voor de jeugd niet meer nodig was, behalve in het onderwijs? Mogelijk dat het dit inderdaad niet meer noodzakelijk vond, want in 1961 vermeldde het stadsbestuur trots dat het 'historisch pauperisme' was overwonnen.⁵⁹ Een periode van hoogconjunctuur zorgde voor loonstijgingen van de meeste burgers. Werkloosheid, inclusief jeugdwerkloosheid, kwam nauwelijks nog voor.⁶⁰ Op basis van deze ontwikkeling gaf de gemeente geen prioriteit aan de zorg en aandacht voor werkende jongeren buiten het onderwijs. De wens van de directie en het

⁵⁶ J.J.M. Martens, *Maastricht en haar jeugd gewikt en gewogen* (1964, aanwezig in SHCL, EAN 882: archief Berchmans, inv.nr. 17).

⁵⁷ Sociale Raad Maastricht, *Nota over de oprichting een tehuis voor de werkende jeugd te Maastricht* (1963; aanwezig in ibidem).

⁵⁸ Deze ontwikkeling van het Maastrichtse jeugdwerk verdient nader onderzoek. Een beperkt overzicht van de vele initiatieven is te vinden in mijn doctoraal scriptie 'Van vurige strijders voor Christus tot happenings'.

⁵⁹ Stadsbestuur Maastricht, *Jaaroverzicht 1961*, 'Historisch pauperisme overwonnen?' Niet gepag.

⁶⁰ M.A.C. Schellen en P.G.J. Philipsen, 'Welzijn in ontwikkeling', in: J. Soeters, H. Spoormans, R. Weltens, *Het nieuwe Limburg van herstructurering en ontwikkeling* (Maastricht 1990) 257-273.

bestuur van 'de Berchmans' om een stedelijk *home* voor arbeidersjongeren op te richten vond er in ieder geval nauwelijks gehoor.

Pas nadat het nijpende ruimtegebrek onder de Theresiakerk dankzij aandacht van de landelijke pers een nationaal issue dreigde te worden, ging het gemeentebestuur overstag. Na een mislukte poging van Van der Ven om het pand van de voormalige Trichtse Bank aan de Grote Gracht 82 aan te kopen, kreeg de stichting gehoor bij de gemeente.⁶¹ Het stadsbestuur bood het bouwvallige pand Schulinck in de Bredestraat 23 aan. Spoedig kreeg het bestuur van de Compagnie ook de twee belendende panden te huur aangeboden, zodat er een zaal ter beschikking kwam. De gemeente had de panden Bredestraat 19, 21 en 23 in bezit gekregen om sloop, en vervolgens renovatie van dit stadsdeel mogelijk te maken. Hoewel de panden ernstig verwaarloosd waren - tijdens een debat in de gemeenteraad op 8 december 1965 werd gewag gemaakt van 'een vervallen cavaleje voor de werkende jeugd als een schande voor deze stad' - accepteerde het bestuur van 'de Berchmans' dit aanbod.⁶² Zo keerden de jezuïeten met een van hun sociëteiten terug in een pand, waar ze in het midden van de negentiende eeuw ook al eens hadden gezeten met hun Servatiusociëteit.⁶³ Vanaf nu kon de staf het ideaal van het open jeugdwerk vanuit deze locatie vorm gaan geven.

Een grote bloeiperiode

Toen de staatssecretaris van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk werk, C. Egas, op 6 mei 1966 met een kanon het nieuwe onderkomen van 'de Berchmans' officieel opende, betekende dat meer dan een openingsschot. Het was de bevestiging van de nieuwe koers, die 'de Berchmans' sinds het begin van de jaren zestig had ingezet en die haar een opmerkelijke plaats gaf in het Maastrichtse en landelijke jeugd- en jongerenwerk.

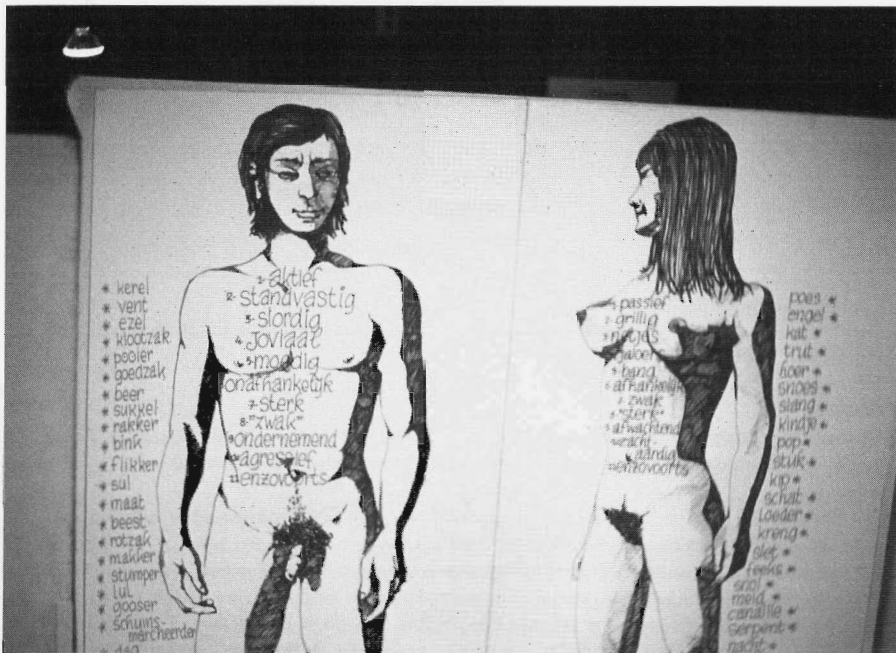
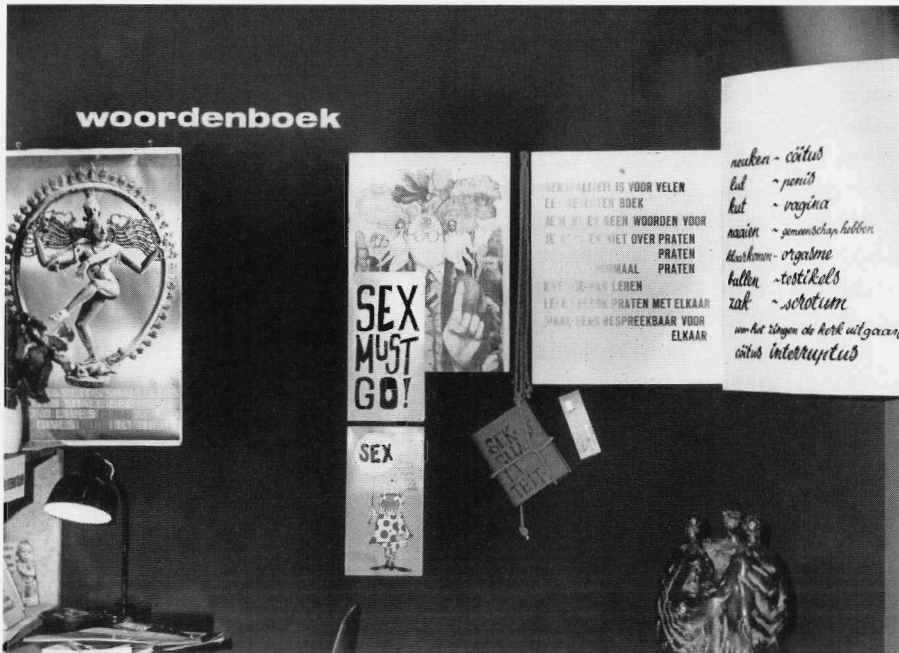
Tussen 1966 en 1970 beleefde de sociëteit haar hoogtepunt. Het uitgangspunt van het open jeugdwerk kwam definitief centraal te staan: doen wat jongeren zelf willen. Het nieuwe devies werd, conform die uitgangspunten: 'Niet meer de ouderwetse patronaatsgedachte, noch de buurt-clubhuisfilosofie maar ontspanning en vermaak aanbieden zoals de jeugd dat zelf wenst'.⁶⁴ De jeugd kon kiezen uit een dagelijks aanbod van (re)creatieve, culturele en vormende programma's. Het ledental groeide tot boven de achthonderd en concerten met destijds grote namen uit de popwereld trokken jongeren, ook niet-leden, van ver buiten Maastricht. Spraakmakende activiteiten zoals een grootse 'sekspositie' haalden de landelijke pers. De jaarlijkse zomerkampen in Italië of Zwitserland waren vermaard. In het gebouw aan de Bredestraat kon men dagelijks terecht in de

⁶¹ Jeurissen, *De Berchmans Sociëteit*, 27.

⁶² Aangehaald in Jeurissen, *De Berchmans Sociëteit*, 35 uit een niet nader benoemd artikel in *De Nieuwe Limburger* 5 november 1964.

⁶³ Brandenburg, *Spelend in Maastricht*, 26.

⁶⁴ Jeurissen, *De Berchmans Sociëteit*, 10.

Rond het thema seksualiteit organiseerde de Berchmans de geruchtmakende tentoonstelling 'Sekspositie' waarin alles bespreekbaar werd gemaakt en getoond. April 1969. Coll. SHCL.

Picobar voor een pilsje of in de huiskamer met haar leestafel. Diverse kamers waren bestemd voor gespreksgroepen en hobbyclubs. De grote zaal bood ruimte aan concerten, dansavonden, happenings en sportactiviteiten zoals de bijzonder actieve judogroep, tafeltennis en het eigen raceteam. Tijdens carnaval organiseerde de eigen raad van elf van de *Stöbvreters* drukbezochte carnavalsactiviteiten.⁶⁵ In de kelder werd onder verschillende namen als 'jazzkelder', 'underground' en 'de theetuin' onderdak geboden aan alternatieve activiteiten. Hier kwam de jeugd die niet tot de werkende jongeren behoorde, met name scholieren en studenten uit de alternatieve 'scene', en verschenen de eerste drugs binnen de muren van de sociëteit.⁶⁶

De strijdbare katholieke doelstelling van weleer verdween met de vergaande secularisering in de jaren zestig grotendeels naar de achtergrond. De godsdienstige gedachte was nog slechts aanwezig in een uitnodigende pastorale houding, vanuit de gedachte 'Er zijn, openstaan en aanwezig zijn voor de jongeren en hun actuele vragen'.⁶⁷ Door de moderne tijd opgeroepen zingevingvragen kwamen aan bod tijdens gespreksgroepen en speciale eucharistische vieringen. De alternatieve kerkdiensten met Kerstmis en Pasen trokken honderden jongeren, ook van buiten 'de Berchmans' met thema's als de oorlog in Vietnam of honger in Biafra.⁶⁸

De consequente en succesvolle methodische aanpak, met grootschalige happenings en concerten, maakte 'de Berchmans' vermaard door het hele land. Van heinde en verre verschenen delegaties van bestuurders en jeugdwerkers om de succesvolle werkwijze met eigen ogen te aanschouwen. Samen met Paradiso in Amsterdam werd 'de Berchmans' een van de toonaangevende 'Provadya?-tempels' in Nederland, een opmerkelijk gegeven voor een jeugdsociëteit in een toch wat afgelegen en nog overwegend katholieke provinciestad als Maastricht.⁶⁹

⁶⁵ Over deze en andere activiteiten en het tumult dat zij af en toe opriepen is in het archief en het blad *D'n Oetlaot* veel informatie te vinden.

⁶⁶ Interview met Carel van Tulder, 25-02-2005 (aanw. op het SHCL).

⁶⁷ *Ibidem*.

⁶⁸ Uit kritische brieven in *D'n Oetlaot* (1966 en 1967) bleek dat niet iedereen dit kon waarderen. Zo klaagde een lid dat: 'De romantiek van de oude vertrouwde liturgie wordt verstoord door dans en een preek over Vietnam'.

⁶⁹ Het 'Provadya?'-initiatief (inclusief het vraagteken) begon in 1966 in Amsterdam met een muzikale happening in het Felix Meritisgebouw, maar werd al spoedig overgenomen in het gehele land. In 1967 ontstonden daaruit in Amsterdam de twee bekende 'kosmische ontspanningscentra' Paradiso en Fantasio. Provadya? stond voor uitgebreide muzikale happenings met een 'totaalbeleving', waarin een band optrad, lichtshows werden vertoond, en goochelacts en sexfilms de muziek afwisselden of ondersteunden, en tevens politieke manifesten en gedichten werden voorgedragen. In 'Provadya?' kwamen elementen uit de politiek getinte anarchistische provocultuur en de alternatieve jeugdcultuur tot een synthese (zie ook: www.nederbeat.nl/mokumi.html).

Polarisatie en versnippering: de grenzen van emancipatie en zelfontplooiing

In 1967 verscheen een rapport van een door staatsecretaris Van Laar ingestelde commissie over het jeugdwerk (COWER).⁷⁰ Dit rapport schetste de grote veranderingen die plaatsvonden in het denken over de jeugd tussen 1956 en 1966. De economische, sociale en culturele veranderingen sinds het einde van de jaren vijftig vonden hun neerslag in een nieuwe visie op de jeugd. Het paternalisme van de opvoeders had plaats gemaakt voor een open houding. Tijdens de jaren zestig kwam het begrip 'zelfontplooiing' centraal te staan: het authentieke individu moest zich autonoom kunnen ontwikkelen.⁷¹ Dit werd het leidend opvoedkundige principe binnen een groot deel van het jongerenwerk. De nieuwe jongerenwerker diende onbevangen in te gaan op de wensen en behoeften van de jongeren.

Typerend voor deze opvatting is dat er in de jaren zestig door 'de Berchmans' geen doelstelling meer geformuleerd werd, maar een 'voornemen' om pedagogisch te handelen. In een interview verwoordde Van der Ven dit als volgt: 'Geen formele doelstelling, maar een open principe. Ruimte bieden waar jongeren elkaar kunnen ontmoeten in een vrijblijvende sfeer en van waaruit eventueel verdere initiatieven de kans tot ontplooiing krijgen'.⁷² In 1968 kreeg dit voornemen ook een emancipatoir karakter: 'Het bevorderen van openheid: het experiment van de voortdurende verandering waarmee jonge mensen ook in de dagelijkse maatschappij geconfronteerd worden en waardoor ze leren vastgeroeste zekerheden van essentiële zekerheden te onderscheiden'.⁷³ Deze uitgangspunten maakten sturende opvoedkundige interventies ongewenst. Paternalisme was vanuit de visie van het open jeugdwerk en het ideaal van zelfontplooiing moreel en beleidsmatig belast.⁷⁴

Tegelijkertijd vond binnen het jeugdwerk een paradoxale ontwikkeling plaats. Vanaf 1963 ontstond een toenemende professionalisering, ook in 'de Berchmans'. In 1964 deden in de sociëteit betaalde (leken) beroepskrachten hun intrede. Harrie Lamkin, de latere directeur, was de eerste gediplomeerde jeugdleraar. Hij trad op 1 oktober 1964 in dienst. Na hem zouden nog de nodige professionals volgen, onder wie Jan Smeets, de latere oprichter en directeur van Pinkpop, die vanuit 'de Berchmans' zijn eerste festivals organiseerde. Deze professionele staf, aangevuld met stagiaires en vele vrijwilligers, kwam in de tweede helft van de jaren zestig op verschillende manieren in een spagaat terecht.

⁷⁰ E. Bloemen en L. Brug, *Werkende jongeren na 1945 en de vakbeweging* (Nijmegen 1982) 136-138. COWER staat voor: 'Commissie tot Onderzoek van de mogelijkheid tot een Wettelijke Regeling van subsidiëring van het jeugdwerk'.

⁷¹ Vgl. Jan Willem Duyvendak, *De planning van ontplooiing. Wetenschap, politiek en de maakbare samenleving* (Den Haag 1999).

⁷² SHCL, archief Berchmans, EAN 882, inv.nr. 13: 'doelstellingverandering 1883-1968'.

⁷³ Ibidem, inv.nr. 21, Frits van der Ven in: 'Bij een 85-jarig bestaan, Experimenten met licht en ruimte in de Berchmans', *De Nieuwe Limburger* 19 oktober 1968.

⁷⁴ Vgl. Evelien Tonkens, *Mondige burgers, getemde professionals. Marktwerking, vraagsturing en professionaliteit in de publieke sector* (Utrecht 2003) 70.

Allereerst ontstonden tegenstellingen in de belangstelling en behoeften tussen de onderscheiden doelgroepen die het jeugdcentrum inmiddels bezochten. Met haar programmering en imago trok 'de Berchmans' naast de werkende jongeren ook veel scholieren en studenten aan die een eigen subcultuur introduceerden. Een deel van de oorspronkelijke doelgroep van werkende jongeren had weinig op met 'langharige provotypes en schilderachtige excentrieke, artistieke snuiters met hun koboltachtige dansen'. Verontwaardigd vroegen de oude leden aan de staf om deze groep met hun gedrag dat leek op dronkenschap eruit te smijten: 'Zij moeten eruit want dat moeten wij ook als we dronken zijn'. Naar aanleiding van dit soort incidenten organiseerde de staf een 'teach in' om met alle betrokkenen in discussie te gaan. Daarbij beschuldigde de staf een deel van de leden dat ze: 'meestal een vriendelijke maar zeer beslist een passieve, slome massa zijn die alleen maar bier kan drinken en zeggen: die kruk is van mij'.⁷⁵ De staf kwam klem te zitten tussen de belangen en opvattingen van verschillende groepen in hun centrum.

Ook binnen de oorspronkelijke doelgroep ontstonden tegenstellingen. Deze werden aangewakkerd door de politieke en maatschappelijke polarisatie in de tweede helft van de jaren zestig.⁷⁶ De oprichting van de strijdbare Katholieke Arbeiders Jongeren (KWJ) in 1965 paste in deze politiserende polarisatie.⁷⁷ De landelijke KWJ was al snel actief in Maastricht. Toen omstreeks 1967 de arbeidskansen voor met name laaggeschoolde jongeren onder druk kwamen te staan, werden de acties van de Maastrichtse KWJ feller. Zij signaleerde dat een deel van de werkende en werkloze jongeren niet meer door het jongerenwerk bereikt werden. Waar dat wel gebeurde, werden jongeren in de ogen van de KWJ paternalistisch benaderd en stilgehouden met niet-bewustmakende recreatieve programma's.⁷⁸

'De Berchmans' kreeg aan het einde van de jaren zestig en het begin van de jaren zeventig felle kritiek vanuit de KWJ. De sociëteit werd met spraakmakende acties publiekelijk aangesproken op haar beleidskeuzen en kreeg het verwijt dat de staf niet meer openstond voor de oorspronkelijke doelgroep. Met de actie *Berchmans 6000* wilden de actievoerders aantonen dat in Maastricht 6000 werkende jongeren recht hadden op de faciliteiten van 'de Berchmans', maar dat zij niet terecht konden aan de Bredestraat. De Stedelijke Jeugdraad, jeugdleiders uit verschillende buurten en vormingswerkers van het Vormingswerk Jong Volwassen onderschreven de kritiek en ondersteunden de acties van de KWJ.

Aan het begin van de jaren zeventig werden deze tegenstellingen versterkt door de groei van de jeugdwerkloosheid en een stijgende jeugdcriminaliteit. Drugs en agressie werden voor verscheidene jongerencentra onbeheersbaar, waardoor men noodgedwongen moest sluiten. Dit gebeurde in heel Limburg.⁷⁹

⁷⁵ 'Tot tien tellen, kijken en vergelijken...', *D'n Oetlaot* juni 1966, 10-16.

⁷⁶ Duyvendak, *De planning van ontplooiing*, 69-80.

⁷⁷ Bloemen en Brug, *Werkende jongeren na 1945*, 84-87.

⁷⁸ Ontleend aan krantenartikelen, pamfletten en briefwisselingen in het privé-archief van Peter Kellaenaers, voormalig KWJ lid te Maastricht.

⁷⁹ Vgl. de knipselmappen in SHCL, archief van 'de Berchmans' EAN 882, inv.nrs. 21-27 en 36-39.

Onder leiding van het Bijzonder Opbouw Werk Limburg werd een nieuwe, nu integrale benadering van de nieuwe jeugdproblematiek ontwikkeld in het 'Project Hoge Risico Groepen'. Het jongerenwerk werd langzaam een buurtaangelegenheid en voornamelijk aangestuurd door het Stedelijk Instituut voor Sociaal Werk Maastricht.⁸⁰ Daarnaast ondervond de Berchmans concurrentie van commerciële initiatieven, zoals 'D'n Hiemel' en andere jeugdcafé's.⁸¹ Met de zelfontplooiing van individuen en de emancipatie van verschillende groepen groeide de verscheidenheid binnen 'de Berchmans'. Dit proces voltrok zich binnen het jeugddomein over de hele wereld, waardoor het uiteen viel in vele onderscheiden (jeugd)culturen met ieder eigen interesses, specifieke rituelen en codes.⁸²

Het paternalismesyndroom

Door vast te houden aan de methodiek van het open jeugdwerk kwam 'de Berchmans' in een onoplosbare paradox terecht. Er ontstonden botsingen tussen het ideaal van de gevolgde methodiek en de realiteit van de dagelijkse praktijk, die soms tot momenten van twijfel en heftige discussies binnen de staf aanleiding gaven. Open jeugdwerk veronderstelde een permanente aansluiting bij de wisselende wensen en verwachtingen van jongeren. Een langlopende en vastgestelde programmering was daarbij onmogelijk. De noodzaak om de jongeren onbevangen te volgen en daardoor constant te moeten improviseren, werd door menig staf lid als onbevredigend en improductief ervaren. Het zou leiden tot 'vervlakking en organisatorische losbandigheid'.⁸³ Een aantal staf leden had moeite met het gegeven dat door de gevolgde methodiek bepaalde zaken niet meer onder de aandacht kwamen. Als beroepskracht kon men voortaan alleen nog reactief zijn. Indien jongeren sommige zaken niet meer relevant beschouwden, dan kwamen deze nergens meer ter sprake. Enkele staf leden klaagden over de 'desinteresse voor godsdienstige thema's en de missen'. Het antwoord van andere staf leden was dat dit 'helaas, nu eenmaal de positie van jongeren van nu is'.⁸⁴ Anderen maakten zich zorgen over de afwachtende, consumptieve 'bierkruk mentaliteit' van de doelgroep. In de stafvergadering van maart 1968 klonk de verzuchting: 'Wat willen we nu eigenlijk precies? Na een jaar praten weten we het zelf nog niet [...]. Zij [de leden en bezoekers] weten het ook niet, want wij weten het ook niet. Hoe ontdekken we wat de jeugd wil?'.⁸⁵ Ook werd discussie gevoerd over de vraag of de combinatie van een open jongerencentrum op basis van de methodiek van het open jeugdwerk met een (semi)commercieel poppodium wel zo gelukkig was.

⁸⁰ Schellen en Philipsen, 'Welzijn in ontwikkeling'.

⁸¹ Interview Carel van Tulder.

⁸² H. Malschaert en M. Traas, *Werkboek Jeugdcultuur. Theorie en praktijk*. (Baarn 2002).

⁸³ SHCL, archief Berchmans, EAN 882, inv.nr. 1: stafnotulen 1 december 1967.

⁸⁴ Ibidem, 4 april 1968.

⁸⁵ Ibidem, 14 maart 1968.

Er kwam extern steeds meer kritiek van ouders, bestuurders en het Maastrichtse establishment. Frits van der Ven pareerde die kritiek bij zijn afscheid in 1971 als volgt:

Sommigen hadden vanuit de conformistische eisen die de gemeenschap aandraagt, graag gezien dat ik alleen maar misdienaars had gemaakt: brave borsten die op alles ja en amen zeggen. Maar het paternalisme is verdwenen, de jonge mensen zijn zelf aan bod gekomen. [...] We hebben ingezet op een verandering van recreatie naar vorming, acties en opvang.⁸⁶

Het bleek een hele worsteling om het ideaal van het open jeugdwerk in al zijn consequenties te verwezenlijken. Ook hier kwam men in een spagaat terecht, ditmaal tussen pedagogische interventies en het ideaal van zelfontplooiing en zelfbeschikking. Wie bepaalde of men koos voor maatschappelijke aanpassing, bewustwording of politiserend activisme? De deelnemer of het staflid als professionele opvoeder? Welke van de doelgroepen en tegengestelde belangen dienden prioriteit te krijgen van de staf? Al deze tegenstellingen en ontwikkelingen leidden tot het einde van 'de Berchmans'. Na een turbulente periode van directeurs- en personeelwisselingen, subsidieperikelen, wisselende opvattingen over de te volgen werkwijzen en verschillende rechtspersonen, sloot de eens zo vermaarde sociëteit op 1 augustus 1974 haar poorten. Het doek viel in 1977 definitief met de formele opheffing van de stichting Jongerenwerk Maastricht, onder wiens verantwoordelijkheid 'de Berchmans' de laatste jaren had gewerkt.⁸⁷ Daarmee waren ook in Maastricht de optimistische en ludieke, experimentvolle jaren zestig ten einde.

Net als vele andere professionele opvoeders waren de stafleden van 'de Berchmans' terecht gekomen in wat Evelien Tonkens het *paternalismesyndroom* heeft genoemd.⁸⁸ Het open jeugdwerk ondersteunde jongeren in hun 'eigenwijsheid' en kon zich niet meer vanuit een vastgesteld opvoedkundig concept 'bemoeien' met wat de jeugd wel of niet zou moeten doen. Zelfontplooiing kon alleen ontstaan zonder enige belemmering. Het persoonlijke was politiek geworden. Mondige jongeren bepaalden zelf wat goed voor hen was, en niet de paternalistische professionele opvoeder. Dit nieuwe opvoedkundig paradigma, dat tijdens de jaren zestig doorbrak, had grote gevolgen voor het jongerenwerk. De nadruk verschoof van een externe opgelegde morele vorming naar het bevorderen van zelfontplooiing. Het werd een eigen keuze om al dan niet aan een activiteit deel te nemen van welke jeugdorganisatie dan ook. Door dit 'paternalismesyndroom' werd het onmogelijk om de paradoxen van het open jeugdwerk te overwinnen. 'De Berchmans' kon niet anders dan aan haar eigen tegenstellingen ten onder gaan: het consequent volgen van de methodiek van het open jeugdwerk gaf haar de doodsteek.

⁸⁶ *Ibidem*, inv.nr. 26, Frits van der Ven bij zijn afscheid in *De Nieuwe Limburger* 10 april 1971.

⁸⁷ SHCL, archief Berchmans, EAN 882, inv.nr. 12: laatste notulen, 7 september 1977.

⁸⁸ Tonkens, *Mondige burgers, getemde professionals*, 100.

Gezelligheid rond de bar. 1963-1964. Foto: Jacques Voets; coll. SHCL.

Gezien het snel groeiende ledental bleek de nieuwe aanpak een schot in de roos. In september 1962 stonden 90 jongens als lid ingeschreven. Nadat in april 1963 meisjes lid mochten worden, steeg het aantal leden meteen tot 250, terwijl de vraag om lid te worden bleef stijgen. De beperkte huisvesting onder de Theresiakerk werd een nijpend probleem. Noodgedwongen voerde men een ledenstop in, wat de aantrekkelijkheid van de compagnie alleen maar leek te versterken. Het woord 'ledenstop' werd zelfs een modewoord onder de Maastrichtse werkende jongeren.⁵⁴ Blijkbaar was het *cool* als je toegelaten werd als lid van 'de Berchmans'. Daar was immers veel te doen en kon je meisjes of jongens ontmoeten.

Bij het tachtigjarige jubileum van de compagnie in 1963 was de leiding zover dat ze naar buiten konden treden met haar vernieuwde aanpak. De nieuwe Berchmans Sociëteit was een ambitieus initiatief om te komen tot een stedelijk *home* in het hart van de stad, als een bruisend centrum voor en van werkende jongeren uit Maastricht, gebaseerd op de uitgangspunten van het open jeugdwerk. De paters Buys en Van der Ven en het nieuwe bestuur gingen op zoek naar een alternatieve huisvesting, waar de idealen van het open jeugdwerk konden worden vormgegeven:

⁵⁴ Kraay, *Non-stop de Berchmanssociëteit*, niet gepag.

Sleutelen aan een brommer in de werkplaats van de Berchmans. Omstreeks 1960. Coll. SHCL.

Wij zoeken een thuis, geen utilitair jeugdthonk [...] als een kantine, maar een sfeervol warm thuis [...] met een volle koffiepote waar je altijd binnen kunt vallen als je in schichten werkt. Waar men je naam kent en je meisje en we ons zelf kunnen zijn, anoniem [...] of persoonlijk aangesproken [...]. Een huis met huiskamers, een donkere kamer [...] radiostudio, een studeerkamer, een sleutelgarage [...] en voor meisjes nog een apart salonnetje.⁵⁵

De voormalige strijdbare katholieke jongenscompagnie die vurige strijders voor Christus wilde opleiden, sloeg met het open jeugdwerk geheel andere wegen in, waarbij naast mensvorming ook recreatie en ontmoeting centraal stonden, maar vooral de 'eigen-wijsheid' van jongeren.

De Maastrichtse jeugd gewikt en gewogen

Deze koerswijziging van 'de Berchmans' maakte deel uit van een bredere ontwikkeling rond het op de Maastrichtse arbeidersjeugd gerichte jongerenwerk. In 1963 en 1964 verschenen daarover twee rapporten. Beide constateerden dat in de stad volstrekt onvoldoende onderwijs- en andere voorzieningen aanwezig waren. Het meest ingrijpende was *Maastricht en haar jeugd gewikt en gewogen* uit 1964. In dit rapport, opgesteld door het Provinciaal Opbouw Orgaan Limburg

⁵⁵ *Berchmans Compagnie 80 jaar*, 27.

in opdracht van de Katholieke Jeugdraad Maastricht, werd vastgesteld dat Maastricht als industriestad landelijk het grootste aantal veertienjarige jongeren kende dat reeds een beroep uitoefende. In 1960 woonden in Maastricht 7340 jongeren in de leeftijd tussen 15 en 19 jaar. Daarvan werkten er 4450, meer dan 60 procent. Het aantal werkende jongens was iets hoger dan het aantal werkende meisjes. 104 jongens en 568 meisjes hadden geen beroep, noch volgden zij onderwijs. 550 jeugdigen woonden in tehuizen. Onderzoeker drs. J.J.M. Martens constateerde relatief hoge sterftecijfers, onvoldoende scholing en veel laaggeschoolde arbeid onder ongunstige werkomstandigheden met een laag werkgelegenheidspeil voor jeugdigen. Verder vermeldde het rapport een passieve, eenzijdige vrijetijdsbesteding en te weinig methodisch verantwoord jeugdwerk. Martens pleitte op grond van zijn bevindingen voor gedegen verdere studies op medisch en sociaal terrein.⁵⁶

Een jaar eerder, in 1963, was de Sociale Raad Maastricht naar buiten gekomen met een *Nota over de oprichting van een tehuis voor de werkende jeugd te Maastricht*. Daarin werd de behoefte aan stedelijke voorzieningen voor de werkende jeugd onderzocht.⁵⁷ Eén van de aanbevelingen was het oprichten van een breed gedragen stedelijke jeugdraad om tot een lokaal samenhangend aanbod en beleid te komen. Speciale aandacht werd gevraagd voor jeugdigen uit de arbeidersklasse. De Sociale Raad Maastricht verwachtte grote maatschappelijke veranderingen en adviseerde om op het terrein van onderwijs, vorming en vrijetijdsbesteding snel tot actie over te gaan.

Beide rapporten vonden bij particuliere - met name religieuze - organisaties veel weerklank. Een breed scala van georganiseerde jeugdinitiatieven kwam tot ontwikkeling.⁵⁸ 'De Berchmans' was de enige organisatie die zich specifiek richtte op de stedelijke arbeidersjeugd. De gemeentelijke overheid beperkte zich in haar jeugdbeleid vooral tot ondersteuning van het onderwijs. Dacht het gemeentebestuur ondanks de alarmerende rapporten dat aandacht voor de jeugd niet meer nodig was, behalve in het onderwijs? Mogelijk dat het dit inderdaad niet meer noodzakelijk vond, want in 1961 vermeldde het stadsbestuur trots dat het 'historisch pauperisme' was overwonnen.⁵⁹ Een periode van hoogconjunctuur zorgde voor loonstijgingen van de meeste burgers. Werkloosheid, inclusief jeugdwerkloosheid, kwam nauwelijks nog voor.⁶⁰ Op basis van deze ontwikkeling gaf de gemeente geen prioriteit aan de zorg en aandacht voor werkende jongeren buiten het onderwijs. De wens van de directie en het

⁵⁶ J.J.M. Martens, *Maastricht en haar jeugd gewikt en gewogen* (1964, aanwezig in SHCL, EAN 882: archief Berchmans, inv.nr. 17).

⁵⁷ Sociale Raad Maastricht, *Nota over de oprichting een tehuis voor de werkende jeugd te Maastricht* (1963; aanwezig in ibidem).

⁵⁸ Deze ontwikkeling van het Maastrichtse jeugdwerk verdient nader onderzoek. Een beperkt overzicht van de vele initiatieven is te vinden in mijn doctoraal scriptie 'Van vurige strijders voor Christus tot happening':

⁵⁹ Stadsbestuur Maastricht, *Jaaroverzicht 1961*, 'Historisch pauperisme overwonnen?' Niet gepag.

⁶⁰ M.A.C. Schellen en P.G.J. Philipsen, 'Welzijn in ontwikkeling', in: J. Soeters, H. Spoomans, R. Weltens, *Het nieuwe Limburg van herstructurering en ontwikkeling* (Maastricht 1990) 257-273.

bestuur van 'de Berchmans' om een stedelijk *home* voor arbeidersjongeren op te richten vond er in ieder geval nauwelijks gehoor.

Pas nadat het nijpende ruimtegebrek onder de Theresiakerk dankzij aandacht van de landelijke pers een nationaal issue dreigde te worden, ging het gemeentebestuur overstag. Na een mislukte poging van Van der Ven om het pand van de voormalige Trichtse Bank aan de Grote Gracht 82 aan te kopen, kreeg de stichting gehoor bij de gemeente.⁶¹ Het stadsbestuur bood het bouwvallige pand Schulinck in de Bredestraat 23 aan. Spoedig kreeg het bestuur van de Compagnie ook de twee belendende panden te huur aangeboden, zodat er een zaal ter beschikking kwam. De gemeente had de panden Bredestraat 19, 21 en 23 in bezit gekregen om sloop, en vervolgens renovatie van dit stadsdeel mogelijk te maken. Hoewel de panden ernstig verwaarloosd waren - tijdens een debat in de gemeenteraad op 8 december 1965 werd gewag gemaakt van 'een vervallen cavaleje voor de werkende jeugd als een schande voor deze stad' - accepteerde het bestuur van 'de Berchmans' dit aanbod.⁶² Zo keerden de jezuïeten met een van hun sociëteiten terug in een pand, waar ze in het midden van de negentiende eeuw ook al eens hadden gezeten met hun Servatiusociëteit.⁶³ Vanaf nu kon de staf het ideaal van het open jeugdwerk vanuit deze locatie vorm gaan geven.

Een grote bloeiperiode

Toen de staatssecretaris van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk werk, C. Egas, op 6 mei 1966 met een kanon het nieuwe onderkomen van 'de Berchmans' officieel opende, betekende dat meer dan een openingsschot. Het was de bevestiging van de nieuwe koers, die 'de Berchmans' sinds het begin van de jaren zestig had ingezet en die haar een opmerkelijke plaats gaf in het Maastrichtse en landelijke jeugd- en jongerenwerk.

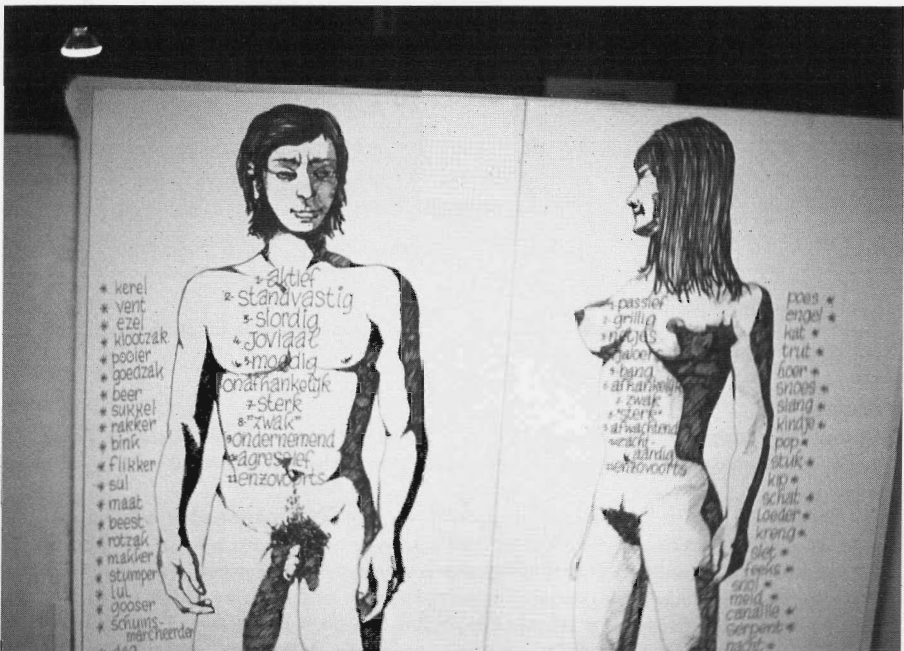
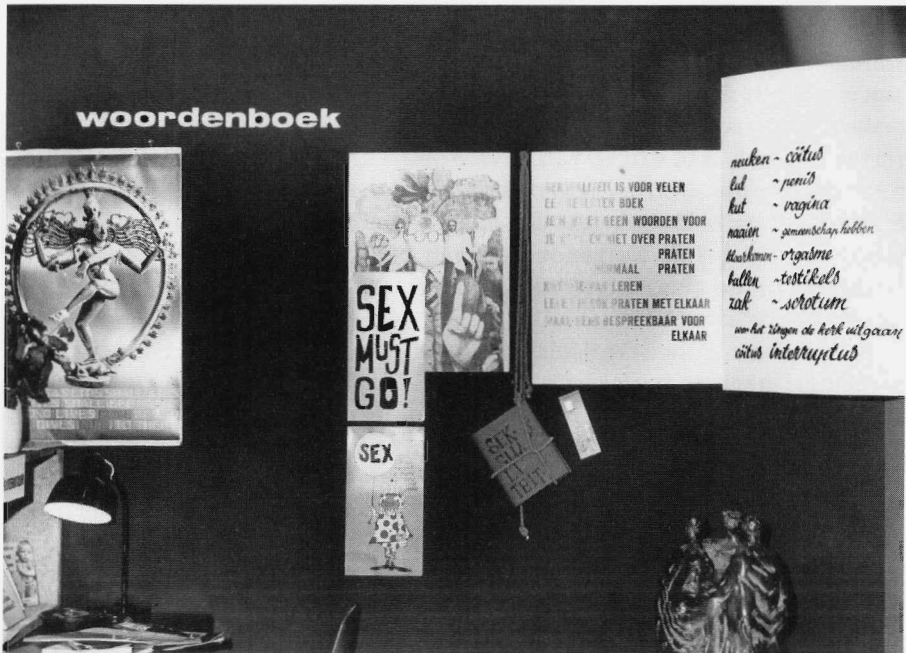
Tussen 1966 en 1970 beleefde de sociëteit haar hoogtepunt. Het uitgangspunt van het open jeugdwerk kwam definitief centraal te staan: doen wat jongeren zelf willen. Het nieuwe devies werd, conform die uitgangspunten: 'Niet meer de ouderwetse patronaatsgedachte, noch de buurt-clubhuisfilosofie maar ontspanning en vermaak aanbieden zoals de jeugd dat zelf wenst'.⁶⁴ De jeugd kon kiezen uit een dagelijks aanbod van (re)creatieve, culturele en vormende programma's. Het ledental groeide tot boven de achthonderd en concerten met destijds grote namen uit de popwereld trokken jongeren, ook niet-leden, van ver buiten Maastricht. Spraakmakende activiteiten zoals een grootse 'sekspositie' haalden de landelijke pers. De jaarlijkse zomerkampen in Italië of Zwitserland waren vermaard. In het gebouw aan de Bredestraat kon men dagelijks terecht in de

⁶¹ Jeurissen, *De Berchmans Sociëteit*, 27.

⁶² Aangehaald in Jeurissen, *De Berchmans Sociëteit*, 35 uit een niet nader benoemd artikel in *De Nieuwe Limburger* 5 november 1964.

⁶³ Brandenburg, *Spelend in Maastricht*, 26.

⁶⁴ Jeurissen, *De Berchmans Sociëteit*, 10.

Rond het thema seksualiteit organiseerde de Berchmans de geruchtmakende tentoonstelling 'Sekspositie' waarin alles bespreekbaar werd gemaakt en getoond. April 1969. Coll. SHCL.

Picobar voor een pilsje of in de huiskamer met haar leestafel. Diverse kamers waren bestemd voor gespreksgroepen en hobbyclubs. De grote zaal bood ruimte aan concerten, dansavonden, happenings en sportactiviteiten zoals de bijzonder actieve judogroep, tafeltennis en het eigen raceteam. Tijdens carnaval organiseerde de eigen raad van elf van de *Stöbvreter*s drukbezochte carnavalsactiviteiten.⁶⁵ In de kelder werd onder verschillende namen als 'jazzkelder', 'underground' en 'de theetuin' onderdak geboden aan alternatieve activiteiten. Hier kwam de jeugd die niet tot de werkende jongeren behoorde, met name scholieren en studenten uit de alternatieve 'scene', en verschenen de eerste drugs binnen de muren van de sociëteit.⁶⁶

De strijdbare katholieke doelstelling van weleer verdween met de vergaande secularisering in de jaren zestig grotendeels naar de achtergrond. De godsdienstige gedachte was nog slechts aanwezig in een uitnodigende pastorale houding, vanuit de gedachte 'Er zijn, openstaan en aanwezig zijn voor de jongeren en hun actuele vragen'.⁶⁷ Door de moderne tijd opgeroepen zingevingvragen kwamen aan bod tijdens gespreksgroepen en speciale eucharistische vieringen. De alternatieve kerkdiensten met Kerstmis en Pasen trokken honderden jongeren, ook van buiten 'de Berchmans' met thema's als de oorlog in Vietnam of honger in Biafra.⁶⁸

De consequente en succesvolle methodische aanpak, met grootschalige happenings en concerten, maakte 'de Berchmans' vermaard door het hele land. Van heinde en verre verschenen delegaties van bestuurders en jeugdwerkers om de succesvolle werkwijze met eigen ogen te aanschouwen. Samen met Paradiso in Amsterdam werd 'de Berchmans' een van de toonaangevende 'Provadya?-tempels' in Nederland, een opmerkelijk gegeven voor een jeugdsociëteit in een toch wat afgelegen en nog overwegend katholieke provinciestad als Maastricht.⁶⁹

⁶⁵ Over deze en andere activiteiten en het tumult dat zij af en toe opriepen is in het archief en het blad *D'n Oetlaot* veel informatie te vinden.

⁶⁶ Interview met Carel van Tulder, 25-02-2005 (aanw. op het SHCL).

⁶⁷ Ibidem.

⁶⁸ Uit kritische brieven in *D'n Oetlaot* (1966 en 1967) bleek dat niet iedereen dit kon waarderen. Zo klaagde een lid dat: 'De romantiek van de oude vertrouwde liturgie wordt verstoord door dans en een preek over Vietnam'.

⁶⁹ Het 'Provadya?'-initiatief (inclusief het vraagteken) begon in 1966 in Amsterdam met een muzikale happening in het Felix Meritisgebouw, maar werd al spoedig overgenomen in het gehele land. In 1967 ontstonden daaruit in Amsterdam de twee bekende 'kosmische ontspanningscentra' Paradiso en Fantasio. Provadya? stond voor uitgebreide muzikale happenings met een 'totaalbeleving', waarin een band optrad, lichtshows werden vertoond, en goochelacts en sexfilms de muziek afwisselden of ondersteunden, en tevens politieke manifesten en gedichten werden voorgedragen. In 'Provadya?' kwamen elementen uit de politiek getinte anarchistische provocultuur en de alternatieve jeugdcultuur tot een synthese (zie ook: www.nederbeat.nl/mokumi.html).

Polarisatie en versnippering: de grenzen van emancipatie en zelfontplooiing

In 1967 verscheen een rapport van een door staatsecretaris Van Laar ingestelde commissie over het jeugdwerk (COWER).⁷⁰ Dit rapport schetste de grote veranderingen die plaatsvonden in het denken over de jeugd tussen 1956 en 1966. De economische, sociale en culturele veranderingen sinds het einde van de jaren vijftig vonden hun neerslag in een nieuwe visie op de jeugd. Het paternalisme van de opvoeders had plaats gemaakt voor een open houding. Tijdens de jaren zestig kwam het begrip 'zelfontplooiing' centraal te staan: het authentieke individu moest zich autonoom kunnen ontwikkelen.⁷¹ Dit werd het leidend opvoedkundige principe binnen een groot deel van het jongerenwerk. De nieuwe jongerenwerker diende onbevangen in te gaan op de wensen en behoeften van de jongeren.

Typerend voor deze opvatting is dat er in de jaren zestig door 'de Berchmans' geen doelstelling meer geformuleerd werd, maar een 'voornemen' om pedagogisch te handelen. In een interview verwoordde Van der Ven dit als volgt: 'Geen formele doelstelling, maar een open principe. Ruimte bieden waar jongeren elkaar kunnen ontmoeten in een vrijblijvende sfeer en van waaruit eventueel verdere initiatieven de kans tot ontplooiing krijgen'.⁷² In 1968 kreeg dit voornemen ook een emancipatoir karakter: 'Het bevorderen van openheid: het experiment van de voortdurende verandering waarmee jonge mensen ook in de dagelijkse maatschappij geconfronteerd worden en waardoor ze leren vastgeroeste zekerheden van essentiële zekerheden te onderscheiden'.⁷³ Deze uitgangspunten maakten sturende opvoedkundige interventies ongewenst. Paternalisme was vanuit de visie van het open jeugdwerk en het ideaal van zelfontplooiing moreel en beleidsmatig belast.⁷⁴

Tegelijkertijd vond binnen het jeugdwerk een paradoxale ontwikkeling plaats. Vanaf 1963 ontstond een toenemende professionalisering, ook in 'de Berchmans'. In 1964 deden in de sociëteit betaalde (leken) beroepskrachten hun intrede. Harrie Lamkin, de latere directeur, was de eerste gediplomeerde jeugdleraar. Hij trad op 1 oktober 1964 in dienst. Na hem zouden nog de nodige professionals volgen, onder wie Jan Smeets, de latere oprichter en directeur van Pinkpop, die vanuit 'de Berchmans' zijn eerste festivals organiseerde. Deze professionele staf, aangevuld met stagiaires en vele vrijwilligers, kwam in de tweede helft van de jaren zestig op verschillende manieren in een spagaat terecht.

⁷⁰ E. Bloemen en I. Brug, *Werkende jongeren na 1945 en de vakbeweging* (Nijmegen 1982) 136-138. COWER staat voor: 'Commissie tot Onderzoek van de mogelijkheid tot een Wettelijke Regeling van subsidiëring van het jeugdwerk'.

⁷¹ Vgl. Jan Willem Duyvendak, *De planning van ontplooiing. Wetenschap, politiek en de maakbare samenleving* (Den Haag 1999).

⁷² SHCL, archief Berchmans, EAN 882, inv.nr. 13: 'doelstellingverandering 1883-1968'.

⁷³ Ibidem, inv.nr. 21, Frits van der Ven in: 'Bij een 85-jarig bestaan, Experimenten met licht en ruimte in de Berchmans', *De Nieuwe Limburger* 19 oktober 1968.

⁷⁴ Vgl. Evelien Tonkens, *Mondige burgers, getemde professionals. Marktwerking, vraagsturing en professionaliteit in de publieke sector* (Utrecht 2003) 70.

Allereerst ontstonden tegenstellingen in de belangstelling en behoeften tussen de onderscheiden doelgroepen die het jeugdcentrum inmiddels bezochten. Met haar programmering en imago trok 'de Berchmans' naast de werkende jongeren ook veel scholieren en studenten aan die een eigen subcultuur introduceerden. Een deel van de oorspronkelijke doelgroep van werkende jongeren had weinig op met 'langharige provotypes en schilderachtige excentrieke, artistieke snuiters met hun koboltachtige dansen'. Verontwaardigd vroegen de oude leden aan de staf om deze groep met hun gedrag dat leek op dronkenschap eruit te smijten: 'Zij moeten eruit want dat moeten wij ook als we dronken zijn'. Naar aanleiding van dit soort incidenten organiseerde de staf een 'teach in' om met alle betrokkenen in discussie te gaan. Daarbij beschuldigde de staf een deel van de leden dat ze: 'meestal een vriendelijke maar zeer beslist een passieve, slome massa zijn die alleen maar bier kan drinken en zeggen: die kruk is van mij'.⁷⁵ De staf kwam klem te zitten tussen de belangen en opvattingen van verschillende groepen in hun centrum.

Ook binnen de oorspronkelijke doelgroep ontstonden tegenstellingen. Deze werden aangewakkerd door de politieke en maatschappelijke polarisatie in de tweede helft van de jaren zestig.⁷⁶ De oprichting van de strijdbare Katholieke Arbeiders Jongeren (KWJ) in 1965 paste in deze politiserende polarisatie.⁷⁷ De landelijke KWJ was al snel actief in Maastricht. Toen omstreeks 1967 de arbeidskansen voor met name laaggeschoolde jongeren onder druk kwamen te staan, werden de acties van de Maastrichtse KWJ feller. Zij signaleerde dat een deel van de werkende en werkloze jongeren niet meer door het jongerenwerk bereikt werden. Waar dat wel gebeurde, werden jongeren in de ogen van de KWJ paternalistisch benaderd en stilgehouden met niet-bewustmakende recreatieve programma's.⁷⁸

'De Berchmans' kreeg aan het einde van de jaren zestig en het begin van de jaren zeventig felle kritiek vanuit de KWJ. De sociëteit werd met spraakmakende acties publiekelijk aangesproken op haar beleidskeuzen en kreeg het verwijt dat de staf niet meer openstond voor de oorspronkelijke doelgroep. Met de actie *Berchmans 6000* wilden de actievoerders aantonen dat in Maastricht 6000 werkende jongeren recht hadden op de faciliteiten van 'de Berchmans', maar dat zij niet terecht konden aan de Bredestraat. De Stedelijke Jeugdraad, jeugdleiders uit verschillende buurten en vormingswerkers van het Vormingswerk Jong Volwassen onderschreven de kritiek en ondersteunden de acties van de KWJ.

Aan het begin van de jaren zeventig werden deze tegenstellingen versterkt door de groei van de jeugdwerkloosheid en een stijgende jeugdcriminaliteit. Drugs en agressie werden voor verscheidene jongerencentra onbeheersbaar, waardoor men noodgedwongen moest sluiten. Dit gebeurde in heel Limburg.⁷⁹

⁷⁵ 'Tot tien tellen, kijken en vergelijken...', *D'n Oetlaot* juni 1966, 10-16.

⁷⁶ Duyvendak, *De planning van ontplooiing*, 69-80.

⁷⁷ Bloemen en Brug, *Werkende jongeren na 1945*, 84-87.

⁷⁸ Ontleend aan krantenartikelen, pamfletten en briefwisselingen in het privé-archief van Peter Kellenaers, voormalig KWJ lid te Maastricht.

⁷⁹ Vgl. de knipselmappen in SHCL, archief van 'de Berchmans' EAN 882, inv.nrs. 21-27 en 36-39.

Onder leiding van het Bijzonder Opbouw Werk Limburg werd een nieuwe, nu integrale benadering van de nieuwe jeugdproblematiek ontwikkeld in het 'Project Hoge Risico Groepen'. Het jongerenwerk werd langzaam een buurtaangelegenheid en voornamelijk aangestuurd door het Stedelijk Instituut voor Sociaal Werk Maastricht.⁸⁰ Daarnaast ondervond de Berchmans concurrentie van commerciële initiatieven, zoals 'D'n Hiemel' en andere jeugdcafé's.⁸¹ Met de zelfontplooiing van individuen en de emancipatie van verschillende groepen groeide de verscheidenheid binnen 'de Berchmans'. Dit proces voltrok zich binnen het jeugddomein over de hele wereld, waardoor het uiteen viel in vele onderscheiden (jeugd)culturen met ieder eigen interesses, specifieke rituelen en codes.⁸²

Het paternalismesyndroom

Door vast te houden aan de methodiek van het open jeugdwerk kwam 'de Berchmans' in een onoplosbare paradox terecht. Er ontstonden botsingen tussen het ideaal van de gevolgde methodiek en de realiteit van de dagelijkse praktijk, die soms tot momenten van twijfel en heftige discussies binnen de staf aanleiding gaven. Open jeugdwerk veronderstelde een permanente aansluiting bij de wisselende wensen en verwachtingen van jongeren. Een langlopende en vastgestelde programmering was daarbij onmogelijk. De noodzaak om de jongeren onbevangen te volgen en daardoor constant te moeten improviseren, werd door menig staf lid als onbevredigend en improductief ervaren. Het zou leiden tot 'vervlakking en organisatorische losbandigheid'.⁸³ Een aantal staf leden had moeite met het gegeven dat door de gevolgde methodiek bepaalde zaken niet meer onder de aandacht kwamen. Als beroepskracht kon men voortaan alleen nog reactief zijn. Indien jongeren sommige zaken niet meer relevant beschouwden, dan kwamen deze nergens meer ter sprake. Enkele staf leden klaagden over de 'desinteresse voor godsdienstige thema's en de missen'. Het antwoord van andere staf leden was dat dit 'helaas, nu eenmaal de positie van jongeren van nu is'.⁸⁴ Anderen maakten zich zorgen over de afwachtende, consumptieve 'bierkruk mentaliteit' van de doelgroep. In de stafvergadering van maart 1968 klonk de verzuchting: 'Wat willen we nu eigenlijk precies? Na een jaar praten weten we het zelf nog niet [...]. Zij [de leden en bezoekers] weten het ook niet, want wij weten het ook niet. Hoe ontdekken we wat de jeugd wil?'.⁸⁵ Ook werd discussie gevoerd over de vraag of de combinatie van een open jongeren centrum op basis van de methodiek van het open jeugdwerk met een (semi)commercieel poppodium wel zo gelukkig was.

⁸⁰ Schellen en Philipsen, 'Welzijn in ontwikkeling'.

⁸¹ Interview Carel van Tulder.

⁸² H. Malschaert en M. Traas, *Werkboek Jeugd cultuur. Theorie en praktijk*. (Baarn 2002).

⁸³ SHCL, archief Berchmans, EAN 882, inv.nr. 1: stafnotulen 1 december 1967.

⁸⁴ Ibidem, 4 april 1968.

⁸⁵ Ibidem, 14 maart 1968.

Er kwam extern steeds meer kritiek van ouders, bestuurders en het Maastrichtse establishment. Frits van der Ven pareerde die kritiek bij zijn afscheid in 1971 als volgt:

Sommigen hadden vanuit de conformistische eisen die de gemeenschap aandraagt, graag gezien dat ik alleen maar misdienaars had gemaakt: brave borsten die op alles ja en amen zeggen. Maar het paternalisme is verdwenen, de jonge mensen zijn zelf aan bod gekomen. [...] We hebben ingezet op een verandering van recreatie naar vorming, acties en opvang.⁸⁶

Het bleek een hele worsteling om het ideaal van het open jeugdwerk in al zijn consequenties te verwezenlijken. Ook hier kwam men in een spagaat terecht, ditmaal tussen pedagogische interventies en het ideaal van zelfontplooiing en zelfbeschikking. Wie bepaalde of men koos voor maatschappelijke aanpassing, bewustwording of politiserend activisme? De deelnemer of het staflid als professionele opvoeder? Welke van de doelgroepen en tegengestelde belangen dienden prioriteit te krijgen van de staf? Al deze tegenstellingen en ontwikkelingen leidden tot het einde van 'de Berchmans'. Na een turbulente periode van directeurs- en personeelwisselingen, subsidieperikelen, wisselende opvattingen over de te volgen werkwijzen en verschillende rechtspersonen, sloot de eens zo vermaarde sociëteit op 1 augustus 1974 haar poorten. Het doek viel in 1977 definitief met de formele opheffing van de stichting Jongerenwerk Maastricht, onder wiens verantwoordelijkheid 'de Berchmans' de laatste jaren had gewerkt.⁸⁷ Daarmee waren ook in Maastricht de optimistische en ludieke, experimentvolle jaren zestig ten einde.

Net als vele andere professionele opvoeders waren de stafleden van 'de Berchmans' terecht gekomen in wat Evelien Tonkens het *paternalismesyndroom* heeft genoemd.⁸⁸ Het open jeugdwerk ondersteunde jongeren in hun 'eigenwijsheid' en kon zich niet meer vanuit een vastgesteld opvoedkundig concept 'bemoeien' met wat de jeugd wel of niet zou moeten doen. Zelfontplooiing kon alleen ontstaan zonder enige belemmering. Het persoonlijke was politiek geworden. Mondige jongeren bepaalden zelf wat goed voor hen was, en niet de paternalistische professionele opvoeder. Dit nieuwe opvoedkundig paradigma, dat tijdens de jaren zestig doorbrak, had grote gevolgen voor het jongerenwerk. De nadruk verschoof van een externe opgelegde morele vorming naar het bevorderen van zelfontplooiing. Het werd een eigen keuze om al dan niet aan een activiteit deel te nemen van welke jeugdorganisatie dan ook. Door dit 'paternalismesyndroom' werd het onmogelijk om de paradoxen van het open jeugdwerk te overwinnen. 'De Berchmans' kon niet anders dan aan haar eigen tegenstellingen ten onder gaan: het consequent volgen van de methodiek van het open jeugdwerk gaf haar de doodsteek.

⁸⁶ *Ibidem*, inv.nr. 26, Frits van der Ven bij zijn afscheid in *De Nieuwe Limburger* 10 april 1971.

⁸⁷ SHCL, archief Berchmans, EAN 882, inv.nr. 12: laatste notulen, 7 september 1977.

⁸⁸ Tonkens, *Mondige burgers, getemde professionals*, 100.

Thunnis van Oort

Een hulpkreet uit het zuiden. Verenigingsleven en bioscoopwezen in Maastricht en Limburg, 1910-1921

De Gemeenteraad van Maastricht heeft in de vergadering van Vrijdag j.l. besloten, de belasting der bioscoopvoorstellingen te brengen op 25% en heeft tevens de bepaling erbij gemaakt, dat kinderen beneden 18 jaar die gelegenheden niet mogen bezoeken. Reeds vóór eenige maanden waren de voorstellingen voor kinderen verboden, en nu deze voor ons zoo grove en nadeelige uitspraak! Niets heeft daartoe aanleiding gegeven; alleen geloof ik, dat het 't drijven is van de kerkelijke ondernemingen, die – zelf veel uitvoeringen gevende – het met leede oogen aanzien, dat het nog goed gaat met de bestaande bioscopen. [...]

Het belachelijkste is, als het feit op zich zelf niet zoo treurig was, dat meisjes die onder de 18 jaar soms reeds 2 jaren getrouwd zijn, iets wat hier veelvuldig voorkomt, nu ook geen toegang hebben, dus ook onder de kinderen worden gerekend, – het is om twee redenen dat ik U dit meld, – een noodkreet aan Uw adres en tevens de vraag: Moeten wij daarin berusten? Mag dit maar? [...]

Niet één stad wijst dergelijke bepalingen aan, en de Prov. Staten, bestaande uit dezelfde elementen als onze Gemeenteraad, nemen natuurlijk genoeg met die stedelijke bepalingen. [...]

Zelf durf ik de kat den bel niet aanbinden, doch van een vakbeweging – wij zijn hier toch zoo geïsoleerd – verwacht ik, dat zij haar collega's ga helpen en raden. [...]

Hoogachtend, VAN LIER.¹

In de geschiedenis van de Nederlandse bioscoop neemt de hierboven gedeeltelijk geciteerde brief een bescheiden doch besliste plaats in.² Deze oproep tot oprichting van een 'vakbeweging' was namelijk de directe aanleiding tot de vorming te Amsterdam van de Bond van Exploitanten van Nederlandsche Bioscooptheaters, een voorloper van de later zo machtige Nederlandsche Bioscoopbond. Voor een aantal ondernemers, met name uit de grote steden in het westen van het land, bood Van Liers noodkreet een uitstekend argument om tot een reeds langer verlangde beroepsvereniging te komen. Van Lier verkondigde de juiste boodschap op het juiste moment.

Het optreden van de Maastrichtse gemeenteraad werd door de oprichters van de Bond gepresenteerd als een laatste druppel die de emmer deed overlopen. Al meende Van Lier alleen te staan in zijn getob, overal in het land was er een onrustbarende toename van overheidsbemoeienis met het bioscoopbedrijf. Hoe kon beter worden geïllustreerd wat de bioscoop te lijden had onder een conservatief regime van lokale overheden, dan door een hulpkreet uit wat door veel

¹ Willem van Lier, 'Een hulpkreet uit het Zuiden', *Bioscoop-Courant* 8 februari 1918.

² Karel Dibbets, 'Het bioscoopbedrijf tussen twee wereldoorlogen', in: idem en Frank van der Maden ed., *Geschiedenis van de Nederlandse film en bioscoop tot 1940* (Weesp 1986) 229-270, aldaar 237.

Een hulpkreet uit het Zuiden.

De directeur van de Cinéma Pathé te Maastricht zond ons het volgende, wat wij gaarne een plaats verleenen, om daarbij voor de zooveelste maal erop te wijzen, hoe noodzakelijk het voor de Nederlandsche exploitanten in film- en bioscoop-bedrijf is, zich te organiseren, om een hechten band te vormen, waardoor men in de gelegenheid zal zijn, dergelijke willekeur met goed gevolg te bestrijden. Nogmaals willen wij de aandacht erop vestigen, dat hetgeen zich thans in Limburg's hoofdstad afspeelt, ook binnenkort in Uw plaats aan de orde kan komen, dat de vermoeding van Uwe bestaansmogelijkheid ook U en de Uwen kan treffen. Daarom hopen wij, dat thans deze hulpkreet niet zal zijn als een stem, roepende in de woestijn, dat hij integendeel weerklank zal vinden door heel Nederland en dat thans reeds de handen worden gerept, om een slachtoffer van willekeur aan de klauwen van dit roofdier te onttrukken. Die mogelijkheid bestaat thans nog, maar de moeilijkheden zijn niet door den

enkeling te overwinnen, en aller *spoedige* hulp is noodig. Leest slechts:

„De Gemeenteraad van Maastricht heeft in de vergadering van Vrijdag j.l. besloten, de belasting der bioscoopvoorstellingen te brengen op 25% en heeft tevens de bepaling erbij gemaakt, dat kinderen beneden 18 jaar die gelegenheden **niet** mogen bezoeken. Reeds vóór eenige maanden waren de voorstellingen voor kinderen verboden, en nu deze voor ons zoo grove en nadeelige uitspraak! Niets heeft daartoe aanleiding gegeven; alieen geloof ik, dat het 't drijven is van de kerkelijke ondernemingen, die — zelf veel uitvoeringen gevende — het met leede oogen aanzien, dat het nog goed gaat met de bestaande bioscopen. In den Raad was er slechts oppositie van den Heer Kobben, (links) doch tevens werd door den Heer Jean Klynen, (links-liberaal) nota bene nog wel als candidaat-Kamerlid voor de Neutrale Partij aangezocht, door diens betoog het ontwerp aangenomen. Voorsteller was de Heer Knols, een aannemer, lid van den Gemeenteraad,

De hulpkreet van Willem van Lier in de Bioscoop-Courant van 8 februari 1918. Coll. Filmmuseum Amsterdam.

tijdgenoten beschouwd werd als het 'donkere zuiden'? De Maastrichtse bioscoophouder deed zijn oproep in het vakblad *De Bioscoopcourant*, een wekelijkse uitgave, gericht op ondernemers die actief waren in de relatief jonge branche van filmvertoning en -verhuur. De brief was daarmee gericht aan lezers in geheel Nederland, voornamelijk geconcentreerd in de grote steden in het westen. Van Lier appelleerde in zijn hulpkreet aan opvattingen over Limburg als een provinciaal gebied waar nog enigszins achterlijke conventies golden, zoals het zeer jong trouwen van meisjes, 'iets wat hier veelvuldig voorkomt'. Om het nog erger te maken werd in dat paternalistische Maastricht aan diezelfde jonge getrouwde vrouwen de toegang tot openbare gelegenheden ontzegd, als waren het kinderen. Niet alleen de lokale overheid stemde hiermee in, maar de leden van de Provinciale Staten zaten in hetzelfde complot. Het aandikken van dit Limburgse stereotype van stroperig paternalisme ging Van Lier gemakkelijk af, aangezien hij zelf oorspronkelijk uit Den Haag kwam. Hij woonde en werkte al sinds 1907 in de stad, maar bleef in zekere zin een buitenstaander. Niet alleen door zijn Hollandse herkomst, maar ook door zijn beroep. 'Wij zijn hier toch zoo geïsoleerd', klaagde hij in de brief. Die afzondering had veel te maken met de problematische positie van het bioscoopamusement in de stad.

De hierboven geciteerde brandbrief uit 1918 is meer dan alleen een curiosum dat een overgang markeerde in de professionalisering van een nieuwe beroepsgroep. Eén zinsnede attendeert de lezer op een aspect van de moeizame introductie van de bioscoop, dat tot dusver nauwelijks of geen aandacht heeft gekregen in het (film)historisch debat, namelijk het belang van het verenigingsleven in de ontwikkeling van de commerciële amusementsector. Want daar doelde Van Lier op toen hij verontwaardigd schreef over "t drijven [...] van de kerkelijke ondernemingen".

De casus Maastricht wordt in dit artikel aangegrepen om preciezer te kijken naar de interactie tussen de snelle groei van de bioscoopsector en het verenigingsleven tijdens de jaren tien van de twintigste eeuw om die in relatie te brengen met een bredere sociaal-culturele problematiek. Het accent ligt op deze periode omdat de bioscoop toen een sterke ontwikkeling doormaakte. In

deze tijd was nog niet duidelijk hoe de bedrijfstak gestructureerd zou worden. Pas vanaf de late jaren twintig, en in toenemende mate tijdens de jaren dertig, groeide de Bioscoopbond uit tot een bepalende machtsfactor in de vormgeving van het bioscoopbedrijf. Katholieke initiatieven op het gebied van filmvertoning, maar ook -distributie, konden in die tijd nauwelijks aarden buiten de door de Bond aangewezen niches.³ Daarmee werd het katholieke verenigingsleven grotendeels buiten het commerciële circuit gehouden.

Uit een nadere studie van de lokale situatie in Limburg blijkt dat deze afscherming van de markt tijdens de vormingsjaren van het Nederlandse bioscoopbedrijf nog niet zo vanzelfsprekend was. Bioscoop en verenigingsleven waren zowel hecht verstrengeld als ook verwickeld in diverse conflicten. Enerzijds het verenigingsleven, anderzijds het opkomende commerciële amusement boden uiteenlopende ideaaltypische modellen, gebaseerd op een fundamenteel andere maatschappelijke organisatiestructuur en visie. Tegenover het verenigingsleven, als resultaat van een collectivistisch wereldbeeld, gestoeld op katholiek-morele uitgangspunten, stond de bioscoop als symbool van de moderne mens, een hedonistisch individu, losgekoppeld van traditionele verbanden. In de praktijk van het historisch onderzoek vertroebelt een dergelijk discursief onderscheid al snel, maar toch was er wel degelijk interferentie tussen deze twee verschillende manieren om de vrijetijdsbesteding vorm te geven. Een analyse van deze bewegingen van onderlinge afstoting en aantrekking biedt inzicht in een concreet onderdeel van het immer zo ongrijpbare 'moderniseringsproces'.

Na het schetsen van een algemeen beeld van het bioscoopwezen in Limburg, vervolgt dit artikel met een uiteenzetting over de ontwikkeling van het Maastrichtse bioscoopwezen. Niet alleen begonnen katholieke verenigingen zelf bioscopen, maar het door een zalentekort geplaagde verenigingsleven bond in 1913 de strijd aan met Maastrichts belangrijkste bioscoop, gerund door Willem van Lier. Net na de Eerste Wereldoorlog was het de befaamde zangvereniging Mastreechter Staar, die met een eigen bioscoop de confrontatie opzocht met de landelijke Bioscoopbond. Dit was geen uniek incident, eerder een indicatie van een bredere problematiek waarbij de ontwikkeling van commercieel amusement op gezette tijden in botsing kwam met het besloten verenigingsleven. Het artikel wordt afgesloten met enkele meer algemene vragen over de culturele en ook politieke betekenis van deze tegenstelling.

Het Limburgse bioscoopwezen

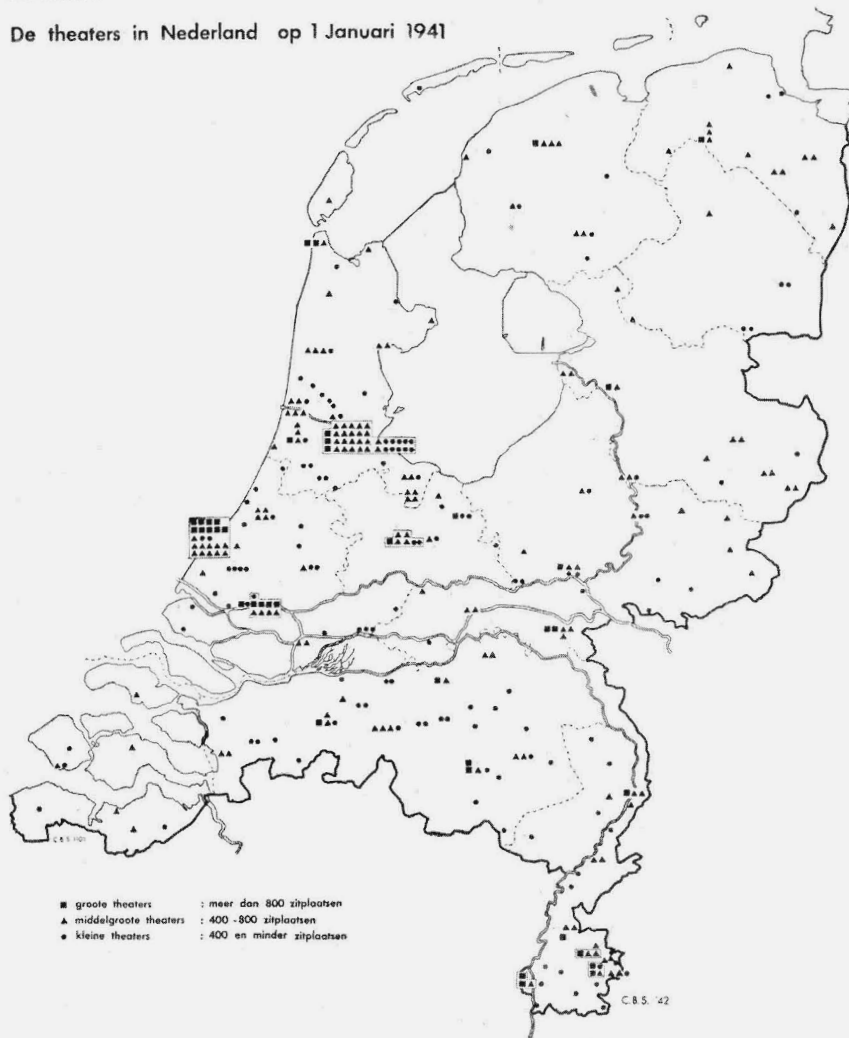
De eerste officiële statistiek van het Nederlandse bioscoopwezen dateert uit 1937.⁴ Volgens deze tellingen stonden 36 van de 333 Nederlandse bioscopen in Limburg, dat is 10,8 procent. Dat was een ruime oververtegenwoordiging, want

³ Pim Slot, 'Katholieken en film in Nederland, 1912-1940. Pogingen tot vorming van een katholieke filmzuil', *Jaarboek katholiek documentatiecentrum* 21 (1991) 61-98.

⁴ Centraal bureau voor de statistiek (CBS), *Statistiek van het bioscoopwezen 1937, waarin mede opgenomen gegevens omtrent de filmkeuring* (Den Haag 1938).

GRAFIEK I

De theaters in Nederland op 1 Januari 1941

Cartogram van alle Nederlandse bioscopen in het jaar 1941. Coll. CBS Heerlen

slechts 6,9 procent van de Nederlanders woonde toen in Limburg.⁵ Uitgedrukt in het aantal zitplaatsen per 1000 inwoners liet Limburg alleen de verstedelijkte provincies Noord- en Zuid-Holland en Utrecht voorgaan. In een telling uit 1939 van het aantal inwoners per bioscoop was de provincie de absolute top in Nederland met een filmtheater voor elke 15.500 inwoners, gevolgd door Noord-Holland met 20.000 en met Drente als hekkensluiter met 41.000 inwoners per

⁵ Op 1 januari 1937 telde Limburg 593.000 inwoners op 8.557.000 Nederlanders. CBS, *Bevolking en bevolkingsdichtheid der gemeenten van Nederland op 1 januari 1937* (Den Haag 1937).

theater. In Limburg stonden dus veel, maar wel relatief kleine bioscopen in vergelijking met de grootstedelijke provincies.⁶

Maar wat zeggen deze gegevens over de periode omstreeks 1918? Er was veel gebeurd in de tussenliggende jaren. Aan het eind van de jaren dertig zag Limburg er wezenlijk anders uit, met name vanwege de mijnindustrie, die zich in 1918 nog lang niet zo ver ontwikkeld had als enkele decennia later. Ook in de conjunctuur van het bioscoopwezen hadden aanzienlijke veranderingen plaatsgevonden. Met name vanaf halverwege de jaren twintig tot in het begin van de jaren dertig was het Limburgse bioscoopareaal sterk in omvang toegenomen. Om de belangrijkste nieuwe bioscopen te noemen (voor zover bekend): Pollak Theater te Venlo (1925, later Rembrandt Theater), Palace te Maastricht (1927), Astoria te Brunssum-Rumpen (1928), Stadsschouwburgbioscoop te Heerlen (1930), Scala te Tegelen (1930), Forum te Sittard (1931), Royal te Roermond (1932), Palace te Hoensbroek (1932), Euro-Palast te Kerkrade (later Capitol, 1932) en Roxy te Geleen (1933).⁷ Het betreft hier alle toevoegingen aan het bestaande veld, dus geen vervangingen van oude theaters, hoewel in sommige gevallen de nieuwe bioscoop het niet lang volhield, of anders leidde tot de ondergang van een oudere concurrent.

Een poging tot kwantificeren die terugreikt tot aan 1918 is, zij het minder exact dan met de CBS-statistieken, mogelijk met behulp van een adressenlijst van de Bond van Exploitanten van Nederlandsche Bioscoop-Theaters, zoals gepubliceerd in het *Orgaan* van die organisatie. Het startschot voor de oprichting van deze bond was gegeven door de brief van Van Lier waar dit artikel mee opende. In totaal waren er in mei 1918 bij deze bond 106 bioscopen aangesloten.⁸ Twaalf van deze bioscopen stonden in Limburg. Daarmee komen we uit bij een 11,3 procent, verrassend dicht bij de krappe elf procent van het CBS-onderzoek uit 1937.

Het is echter maar de vraag hoe representatief deze index was. Volgens schattingen telde Nederland in 1918 tussen de 210 en 240 bioscopen, de nieuwe bond zou dan bijna de helft van het totaal vertegenwoordigd hebben.⁹ We komen op de ledenlijst enkele belangrijke spelers uit het Nederlands bioscoopbedrijf tegen (Loet Cohen Barnstijn, Abraham Tuschinski, David Hamburger), maar ook veel kleine bedrijven uit 'de provincie'. De lijst bevatte de volgende twaalf Limburgse bioscopen (in oorspronkelijke volgorde, volgens een niet achterhaalde logica gegroepeerd):

Caube [sic, moet zijn Caubo], Bioscoop, Venlo

Peters, Bioscoop, Venlo

⁶ CBS, *Statistiek bioscoopwezen 1937*; Idem, *Statistiek van het filmwezen 1941* (Den Haag 1942).

⁷ Er waren in 1937 onder andere ook bioscoopondernemingen actief in Beek, Echt, Gulpen, Nieuwenhagen, Ubach over Worms, Schaesbergen, Simpelveld, Susteren, Vaals, Valkenburg, Venray en Weert.

⁸ *Orgaan van den bond van Nederlandsche Bioscoop-theaters* 1 (17 mei 1918) 5. Het ging hier om het daadwerkelijk aantal bioscooptheaters, niet om de bedrijven of eigenaars die de bioscopen exploiteerden, en dus dubbel genoemd werden wanneer ze meerdere bioscopen in beheer hadden.

⁹ Dibbets, 'Het bioscoopbedrijf', 245-247.

Jean Erens, Bioscoop, Valkenburg
v.d. Waarden, Bioscoop Royal, Sittard
J. Bartholomé, Flora Bioscoop, Heerlen
Leon Putseys [sic, moet zijn Putzeist], Cinéma Royal, Maastricht
Van Lier, Cinéma Pathé, Maastricht
Jos van Wersch, Bioscoop, Simpelveld
Directie, Cinéma Royal, Heerlen
F. Benoit, Cinéma Palace, Sittard
J.J. van Borne, Scala Bioscoop, Roermond
v.d. Doop, Hollandia Bioscoop, Kerkrade

Voor zover is na te gaan, was dit een aardig complete lijst van reguliere Limburgse bioscopen. Eén Heerlense bioscoop ontbrak, het Union theater. Dit theater zou het enkele jaren later afleggen tegen de sterkere concurrenten. Bovendien werd het in 1918 verbouwd, mogelijk de reden waarom het niet op de lijst stond vermeld. Daarnaast bleef de Kerkraadse bioscoop van Sijstermans onvermeld. Naar de huidige stand van kennis waren er destijds vijftien (reguliere) bioscopen in Limburg.

Een belangrijke categorie bioscopen ontbrak, namelijk de door Van Lier in zijn brief genoemde 'kerkelijke ondernemingen'. Daarvan waren er medio 1918 voor zover bekend in Limburg minstens drie, eventueel vier, daarmee minimaal een zesde van het totaal aantal bioscopen. De Familiebioscoop te Maastricht en te Venlo, en de bioscoop gerund door de Venlose R.K. Werkliedenvereniging zijn hiervan de voornaamste vertegenwoordigers. Ook de Maastrichtse fabriek De Sphinx vertoonde regelmatig films in deze periode. Al was dit strikt genomen geen kerkelijke vereniging, het was eveneens een (semi-)besloten locatie waar films werden vertoond door een vereniging zonder puur commerciële motieven. Bovendien stond dit bedrijf onder de strakke leiding van een streng-katholieke familie. In de beide Familiebioscopen (overigens waren dit losstaande initiatieven die alleen dezelfde naam droegen) boden katholieke organisaties 'veilige' filmvoorstellingen, met name voor kinderen.

Voorheen hadden patronaten in Heerlen en Maastricht ook al films vertoond die geschikt waren voor de jeugd. Ook van de R.K. Werkliedenvereniging en de Sphinxbioscoop mag men verwachten dat de filmvoorstellingen geschikt waren voor het hele gezin. Hierbij is overigens niet gezegd dat er geen commerciële motieven meespeelden bij deze vertoningen; filmavonden waren een uitstekend middel om de verenigingskas te spekken. Geld verdienen was echter niet het hoofddoel van de vereniging, terwijl de reguliere bioscoophouder wel afhankelijk was van de bioscoop voor zijn broodwinning. Waar reguliere bioscopen toegankelijk waren voor iedereen die een kaartje kocht (althans binnen wettelijke randvoorwaarden zoals leeftijdsgrenzen), mochten dergelijke verenigingsbioscopen officieel alleen leden toelaten (of introducés). Voor openbaar amusement golden andere regels omtrent keuringen en vermakelijkheidsbelastingen. In de praktijk was het echter de vraag of uitsluitend leden toegang hadden. Zoals we nog zullen zien, zorgde dit circuit van besloten filmvertoningen voor de nodige conflicten.

Een groep mensen die ogenschijnlijk niet bij elkaar lijken te horen, poseert in zondagse kledij voor de ingang van de Elite Bioscoop aan de Vleesstraat te Venlo, 1914-1919. Coll. Will Steeghs.

Maastricht

Blijft de vraag nog staan welke positie Maastricht in Limburg innam. In 1918 had Maastricht (circa 40.000 inwoners) twee 'reguliere' bioscopen (Van Lier en Royal), en de Familiebioscoop. Daar mag de Sphinx-filmzaal nog bij worden opgeteld. Het bijna twee keer zo kleine Venlo (ruim 20.000 inwoners) telde ook twee reguliere bioscopen (Elite en Scala), en daarnaast ook nog een Familiebioscoop en een bioscoop gerund door de R.K. Werkliedenvereniging. Was Venlo, met de reputatie van 'stadje van plezier', nou deviant? Of was Maastricht wat karig bedeed met vermakelijkheden? Vermoedelijk zit in beide stellingen wat waarheid. Heerlen, wat groter dan Venlo (in 1919 ruim 27.000 inwoners), telde drie reguliere bioscopen (Flora, Royal, Union), en voor zover bekend in 1918 geen verenigingsbioscopen. Maar daar kwamen tussen 1918 en 1920 maar liefst drie bioscopen bij in het nabijgelegen Hoensbroek (ruim 7.000 inwoners), één bioscoop in naburig Brunssum, plus mogelijk één in Nieuwenhagen. Wanneer je alleen al Heerlen-Hoensbroek als één verstedelijkt gebied beschouwt, waren daar aanzienlijk meer bioscopen (zes) dan in Maastricht (vier). Roermond telde tot 1932 slechts één bioscoop, en stak daarmee weer mager af bij alle Limburgse steden. Marktstadje Sittard telde al twee bioscopen voordat de mijnindustrie daar halverwege de jaren twintig tot ontwikkeling kwam. Kerkrade telde in 1918 twee bioscopen, maar in de dorpen in de omgeving, zoals Spekholzerheide en Eijgelshoven, werden met wisselend succes ook kleine bioscoopbedrijfjes opgericht.

Hoe houdbaar zijn dergelijke vergelijkingen? Nauwelijks. Om te beginnen zegt het aantal bioscopen lang niet alles. Het aantal zitplaatsen zou al een nauwkeuriger criterium bieden, maar dit is niet systematisch bekend. Het aantal draaidagen is ook van belang voor een correct beeld. Een bioscoopaleis dat iedere dag één of meer voorstellingen verzorgde, was niet te vergelijken met een patronaatsbioscoopje waar eens per week een paar honderd jongens op houten bankjes werden gepropt. In deze vergelijking komt ook al het element van kwalitatieve verschillen naar voren, dat al helemaal moeilijk te meten is. Een groezelige kroegzaal met wekelijks een verregende oude film is niet hetzelfde als een piekfijn bioscooptheater waar het publiek in roodfluwelen zetels werd getrakteerd op die nieuwste films uit Hollywood of Berlijn. Al deze parameters zijn voor deze vroege periode niet systematisch bekend.

Een volgende factor die het beeld beïnvloedt, is het verschil tussen de genoemde steden als het gaat om hun functioneren in hun omgeving, en de rol van vermaak daarbinnen. Venlo was van oudsher een marktstad die diende als economisch knooppunt voor de streek. Veel diensten voor de dorpingen uit de omgeving waren geconcentreerd in Venlo. Eén van die diensten was het stedelijk amusement.¹⁰ Uiteraard had ook Maastricht een centrumfunctie voor het omringende platteland. Maar hier was de dynamiek veel meer die van een tweerichtingsverkeer. Ongetwijfeld ging een aantrekkingskracht uit van het Maastrichtse amusementsleven voor inwoners van omliggende gemeenten. Maar door het strenge beleid van het stadsbestuur op het terrein van amusement gingen andersom ook veel Maastrichtenaars hun vertier buiten de stad zoeken. Valkenburg was een voorbeeld. Niet alleen voor zomertoeristen, maar ook voor vertier zoekende Maastrichtenaars was dit naburige oord een aantrekkelijk alternatief. De bioscoop van Jean Erens, die prijkte op bovenvermelde lijst uit 1918, pikte hier ongetwijfeld een graantje van mee. Was het regime in Valkenburg al minder streng dan in Maastricht, net over de Belgische grens was het nog vrijer. De grensdorpen Smeermaes en Klein-Lanaye waren berucht wegens hun libertijnse uitgaansleven. Overigens is niets bekend over bioscopen in deze dorpen. Ook Luik en Aken dienden als uitwijkmogelijkheid voor Maastrichtenaars die onvoldoende vertier in eigen stad vonden.

In vergelijking met Venlo en de Oostelijke Mijnstreek lijkt Maastricht enigszins mager af te steken, zeker als je in overweging neemt dat ook in het aangrenzende België, dat toch van oudsher een belangrijke invloed op het Maastrichtse economische leven had, de bioscoop floreerde.¹¹ Waarschijnlijk had deze wat

¹⁰ In Noord-Limburg openden pas later bioscopen buiten Venlo. Venray kreeg in de loop van de jaren twintig een eigen bioscoop. Pas in 1930 werd in Tegelen een bioscoop geopend door de Venlose bioscoopkoning Peters. Bovendien bleef die bioscoop gedurende een goed deel van de jaren dertig gesloten wegens een conflict met de gemeente. Blerick kreeg in 1939 een eigen bioscoopje.

¹¹ Het waren dan ook tot tweemaal toe Belgische ondernemers die een succesvolle bioscoop openden in Maastricht. Al in 1914 verbaasde de *Limburger Koerier* (16-5-14) zich over het feit dat het zuidelijke buurland 635 bioscopen telde, waarvan er alleen al 115 in Brussel stonden. Bedenk dat Nederland rond 1918 hoogstens 240 bioscopen telde. Zie verder Guido Convents, *Van kinetoscoop tot café-ciné. De eerste jaren van de film in België 1894-1908* (Leuven 2000).

povere staat van het bioscoopwezen in Maastricht te maken met het juist sterk ontwikkelde verenigingsleven. In vergelijking met de rest van Limburg valt in ieder geval op dat Maastricht relatief veel verenigingsbioscopen telde. In dit artikel kan deze stelling niet volledig worden onderbouwd, omdat er te weinig informatie voorhanden is (zowel over het bioscoopwezen als over het verenigingsleven) om een dergelijke vergelijking te maken, maar zoals zal blijken uit het volgende, is het toch op zijn minst een aannemelijke hypothese.

Een coquet zaaltje

Maar eerst terug naar het begin: hoe maakte de bioscoop zijn entree in Maastricht?¹² Willem Joseph van Lier was een van de centrale figuren in dit proces. Geboren in 1864 in een gereformeerd gezin te Den Haag, is hij, afgaande op de opgave in het Haagse bevolkingsregister, in later jaren bekeerd tot het katholicisme. Aanvankelijk was hij werkzaam als boekhouder en vertegenwoordiger voor een wijnimporteur, tot hij in 1907 naar Maastricht verhuisde. Van Lier pachtte de stedelijke concertzaal aan de Kleine Gracht. Daar begon hij op 17 oktober 1910 de eerste vaste bioscoopexploitatie in Maastricht met filmopnames van de Oberammergau Passiespelen. Koorzangen door de bekende zangvereniging De Lauwerkrans dienden tot passende muzikale begeleiding bij de opening van zijn 'Bioscoop-Variété'. Tijdens de opening werkte Van Lier dus al meteen prominent samen met het plaatselijke verenigingsleven. Na de voorstelling demonstreerde Van Lier de gloednieuwe elektrische verlichting, die het publiek een 'welgemeende kreet van bewondering' ontlokte.¹³ De nieuwe uitbater gaf de stedelijke concertzaal een geheel nieuw aanzien met een bioscoopinstallatie en elektrische verlichting. De lokale pers schreef met verwonderde goedkeuring over de metamorfose van de 'oude doos' naar een 'coquet zaaltje', voorzien van elektrisch licht en een ventilator.¹⁴ De stoelen op de eerste rang waren niet opgesteld in rijen, maar waren gegroepeerd rondom tafeltjes, zodat de gasten ook iets konden gebruiken. Deze ruimtelijke indeling doet eerder denken aan het variété dan aan de typische bioscoop. Van Lier bood dan ook veel ruimte aan levend amusement, ook in combinatie met zijn filmvoorstellingen.

Aan de ene kant was Van Lier een vernieuwer, in letterlijke zin door de renovatie van de zaal, maar ook op een meer fundamentele manier door de introductie van spectaculaire innovaties als een vast filmtheater, elektrisch licht en regelmatige variétévoorstellingen. Aan de andere kant zocht hij als recentelijk gearriveerde vreemdeling ook aansluiting bij het bestaande amusementsleven in de stad, een noodzaak om te kunnen slagen als nieuweling in deze contreien. Bij de opening trad een toonaangevende muziekvereniging op.

¹² Dit proces is uitgebreid beschreven in een recente studie van Frank Jansen, wiens werk een belangrijke basis vormt voor deze en volgende paragrafen. Bovendien kon ik dankbaar gebruik maken van zijn uitgebreide aantekeningen. Frank Jansen, *Bewegend beeld. Bioscopen in Maastricht vanaf 1897* (Maastricht 2004).

¹³ *Limburger Koerier* 2-11-10, geciteerd in Jansen, *Bewegend beeld*, 43.

¹⁴ *Limburger Koerier* 12-11-10.

Gala-Bioscoop
CONCERTZAAL ::: MAASTRICHT.

1^e Klasse Inrichting.

Electrische Pracht-Installatie.

Prachtbeelden en beschaafde explicatie.

De aangewezen plaats voor familiën,
om den avond nuttig en aangenaam
te passeeren.

Aanbevelend
De Directie: W. J. van Lier.

Advertentie van de Gala-Bioscoop van Willem van Lier. Adresboek Maastricht 1913.

Naast De Lauwerkrans gebruikten ook tal van andere lokale verenigingen de stedelijke concertzaal, die Van Lier van de gemeente huurde. Van Lier was niet alleen uitbater van de concertzaal, maar bovendien ook nog kastelein van de bekende sociëteit Momus, hetgeen zijn banden met het plaatselijke cultuur- en verenigingsleven nog verder verstevigde.

Na een kleine twee maanden evalueerde het gezaghebbende regionale dagblad *De Limburger Koerier* Van Liers onderneming op lovende wijze.¹⁵ Eindelijk had Maastricht ook 'eene gelegenheid, waar men zich geregeld, in goede omgeving, behoorlijk en aangenaam [kon] ontspannen'. Van Lier waakte goed over het zedelijk peil der voorstellingen. Een ongepaste soubrette die 'smakelooze en ongepaste deunen' ten gehore had gebracht, was door hem ter plekke van het podium gestuurd. *De Limburger Koerier* keurde dit etablissement als het ware goed voor haar lezers. De nadruk op de morele veiligheid verraadde wel al meteen dat een dergelijke uitgaansgelegenheid als een potentieel gevaar werd gezien.

Slechts enkele jaren later zou die goede reputatie worden overgenomen door een nieuweling en concurrent.¹⁶ Vlak voor de opening van de Cinema Royal aan de Grote Staar schreef *De Limburger Koerier*:

Het moet gezegd: de gegoede Maastrichtse stand, ofschoon reeds lang bekend met de Cinema-attracties, bezat tot dusverre nog niet een voldoende groote en gerieflijke zaal, om onder alle gewenschte waarborgen, een gezelligen namiddag of avond door te brengen.¹⁷

Het is opmerkelijk dat dezelfde kwalificaties die drie jaar geleden nog golden voor Van Liers bioscoop – een gepaste omgeving voor behoorlijk vermaak – nu werden toegekend aan zijn grootste rivaal. Eerdere berichtgeving in de krant suggereerde dat de bioscoopdirectie zich geheel zou schikken naar de katholieke moraal. Deze gezagsgetrouwe houding werd nog extra aangezet tijdens de opening op 7 december 1913, waar ook het wereldlijk gezag demonstratief geëerd werd. Toen de burgemeester de zaal betrad, werden er portretten van de koninklijke familie op het doek geprojecteerd en zette het orkest de volksliederen in.¹⁸

In relatief korte tijd had Van Lier afgedaan in de *De Limburger Koerier*. Hier zijn diverse mogelijke oorzaken voor aan te wijzen. Misschien was Van Liers bedrijf veranderd, ging hij inspelen op een publiek waar de *De Limburger Koerier* zich niet mee identificeerde, en kregen zijn voorstellingen een meer aanstootgevend karakter. Een aanwijzing in die richting is een in 1915 door een raadslid geuite klacht: 'Het is meermalen voorgekomen, dat schunnige liederen in de Concertzaal op de Kleine Gracht gezongen zijn'.¹⁹ Maar vermoedelijk gaf Van Liers positie in de lokale verhoudingen eerder de doorslag in de nieuwe houding van de *Koerier*. Zoals nog zal blijken, was Van Lier eerder dat jaar verwickeld geraakt in een conflict met het Maastrichtse verenigingsleven. De krant koos

¹⁵ *Limburger Koerier* 2-11-10.

¹⁶ Een eerdere uitsluitend commerciële concurrent van Van Lier (bioscoop 'Moderne' aan de Markt) legde weinig gewicht in de schaal: Jansen, *Bewegend beeld*, 50.

¹⁷ *Limburger Koerier* 20-11-13.

¹⁸ *Limburger Koerier* 8-12-13. Het is niet zeker waar dit meervoud ('volksliederen') voor stond: waarschijnlijk werd naast het Nederlandse volkslied het Limburgse of Maastrichtse volkslied gespeeld.

¹⁹ Notulen raadsvergadering Maastricht 17 (nov/dec 1915) 15.

ROYAL CINÉMA
GROOTE STAAT 55 MAASTRICHT

Telephone
581

**ALLE DAGEN
DOORLOOPENDE
VERTOONINGEN**
vanaf 4 uur.

ZON- en FEESTDAGEN vanaf 2 uur. Films gekozen onder de meest
sensationeele en van hooge zedigheid.

Alle **DINSDAGEN**
Buitengewone Voorstelling
met nieuw PROGRAMMA en den HOOFDFILM der week.

Alle **VRIJDAGEN** ten 8 uur groote
Gala-Voorstelling
met geheel nieuw PROGRAMMA.

Plaatsen
vanaf 15 ct.

ROYAL CINÉMA

Affiche van de Royal Cinéma bij de opening in 1913. Coll. W. Mes.

hierbij duidelijk partij voor Van Liers tegenstanders. Cinema Royal leek in dat kader een gunstig alternatief te bieden voor de Maastrichtse bioscoopbezoeker.

Dit alles moet gezien worden binnen de bredere context van de verontruste reacties van overheden en opiniemakers op de sterk toenemende populariteit van het bioscoopvermaak. Al vanaf 1912 begonnen de eerste gealarmeerde berichten over het bioscoopgevaar in het zuiden te verschijnen.²⁰ Het was in deze atmosfeer niet meer *bon ton* voor een nette krant om onbekommerd over bioscoopvermaak te schrijven, hoogstens wanneer het een expliciete goedkeuring van de autoriteiten kon wegdragen, zoals in de openingsrituelen van Cinema Royal. Nog beter ware het wanneer (katholieke) verenigingen zélf bioscopen gingen uitbaten.

Verenigingsbioscopen

Reeds ruim een jaar na Van Lier vestigde zich een tweede bioscoop in Maastricht, eenvoudigweg 'Cinema' genaamd. Caféhouder G. Duijsens vertoonde vanaf 30 december 1911 films in zijn zaal aan de Markt. De nadruk lag in deze 'Cinema' niet op het commerciële aspect maar eerder op het verheffende karakter van religieuze en opvoedkundige films. Maastrichtenaar Jef Leunissen herinnerde zich ooit dat hij in 1911 met zijn schoolklas deze bioscoop bezocht.²¹ Het vermoeden dat deze bioscoop voornamelijk een ideële doelstelling had, wordt bevestigd door de korte correspondentie die bewaard is gebleven met filmverhuurder Jean Desmet.²² In februari 1912 verzocht Duijsens Desmet om filmtitels die geschikt waren voor vertoning in het patronaat.

Op 20 februari 1912 was inderdaad de eerste filmvertoning in het Onze-Lieve-Vrouwe-patronaat in de Begijnenstraat. Vermoedelijk was dit de opvolger van Duijsens' 'Cinema'. In 1912 werden de Passiespelen vertoond, en beelden van het Mariacongres te Maastricht, begeleid door zang van het Maagdenkoor. Deze laatste film prijkte nog maandenlang op het programma. Later dat jaar werd ook 'De ramp met de Titanic' vertoond. Verder waren er ook humoristische nummers, waarbij de fanfare vrolijke marsen speelde. De genoemde filmvoorstellingen waren indertijd allemaal (potentiële) commerciële successen. Passiefilms waren in deze periode over het algemeen populair, de Titanicfilm was één van de klappers van 1912, en lokale opnamen zoals van het Mariacongres waren ook gewild, zoals al gesuggereerd wordt door het feit dat de film maandenlang geprogrammeerd was. Verder valt op dat de muzikale begeleiding verzorgd werd door plaatselijke verenigingen: een maagdenkoor en een fanfare.

Deze patronaatsbioscoop, later 'Familiebioscoop' genoemd, was vermoedelijk vooral gericht op een jeugdig publiek. Maar ook voor volwassenen werden voorstellingen gegeven. Wegens het ontbreken van exacte gegevens over bezoekersaantallen of -samenstelling, zaalcapaciteit, financiën of frequentie van

²⁰ Bijvoorbeeld *Limburger Koerier* 6-12-12, 10-1-13.

²¹ *De Limburger* 30-1-74, geciteerd in Jansen, *Bewegend beeld*, 46.

²² Archief Jean Desmet, Nederlands Filmmuseum. Correspondentie C-577 (1914, Maastricht).

In de Sint-Jozefschool aan de Begijnenstraat begon de Patronaatsbioscoop in 1912 met filmvertoningen. De foto is van 1957. Coll. RHCL.

filmvertoningen kunnen we moeilijk bepalen hoeveel concurrentie Van Lier ondervond van de Familiebioscoop. We moeten het niet overschatten, er waren vermoedelijk geen wekelijkse, laat staan dagelijkse voorstellingen. Bovendien was deze bioscoop gericht op een specifiek publiek, namelijk kinderen en hun ouders die lid waren van of op een of andere manier betrokken waren bij het patronaat, al is het niet uit te sluiten, zelfs aannemelijk, dat deze bioscoop ook voor een breder, algemeen publiek toegankelijk was. Over inrichting noch interieur is iets bekend. Over een vergelijkbare Familiebioscoop in Venlo weten we dat de inrichting van de bioscoop bestond uit planken die rustten op stoelen aan weerszijden, waar zoveel mogelijk toeschouwers op werden geperst.²³ Ook in Maastricht was de patronaatszaal vermoedelijk niet te vergelijken met de zorgvuldig gedecoreerde concertzaal van Van Lier. Aan de andere kant moeten we de concurrentie van de Familiebioscoop evenmin onderschatten. Zoals opgemerkt had een aantal geprogrammeerde films wel degelijk commercieel potentieel. Bovendien vormde de jeugd naar alle waarschijnlijkheid een belangrijke component van het bioscooppubliek, al helemaal totdat de gemeente vanaf 1913 steeds strengere leeftijdsgrenzen oplegde aan bioscoopbezoek.

Ruim vóór de opening van de Maastrichtse patronaatsbioscoop was in Heerlen ook al een patronaatsbioscoop geopend. In deze exploitatie zegevierden uiteindelijk de commerciële belangen boven de ideologische. Aanvankelijk had

²³ *Dagblad voor Noord-Limburg* 10-4-1953.

de Heerlense patronaatscommissie onder leiding van de pastoor geweigerd een bioscoop toe te laten in het pas opgeleverde patronaatsgebouw, maar men was overstag gegaan door het argument dat elders een bioscoop zou kunnen openen met aanstootgevende voorstellingen. Door een eigen filmexploitatie kon men het aanbod binnen de zedelijke perken houden. Wellicht nog overtuigender was de constatering dat de bioscoop een welkome inkomstenbron zou vormen voor het patronaat, dat het zonder gemeentelijke subsidie moest stellen. Naar eigen zeggen was dit de tweede katholieke bioscoop van Nederland.²⁴

De opening vond plaats tijdens de novemberkermis van 1911. Aanvankelijk vermeldde krantenadvertenties 'het bioscoop-comité' als uitbater. Maar al na enkele voorstellingen, werd de 'cynema' niet meer door het patronaat zelf geëxploiteerd, maar door een aparte 'bioscoop-vereniging', die de zaal huurde van het patronaat.²⁵ De scheiding tussen patronaat en 'bioscoop-vereniging' formaliseerde verder in de naamloze vennootschap 'Eerste Heerlensche Bioscoop'. De laatste bioscoopvoorstelling die in de administratie van het patronaat is vastgelegd, vond plaats in juni 1913. Blijkbaar gingen de zaken zo goed dat er speciaal voor de bioscoopvoorstellingen een nieuw gebouw kon worden opgetrokken, waarmee ook meteen de oorspronkelijke banden met het patronaat werden doorgesneden. Het nieuwe theater aan de Saroleastraat werd de eerste speciaal voor dat doel gebouwde bioscoop van Limburg.

In Maastricht werden buiten de patronaatsbioscoop ook nog elders films vertoond in een besloten setting. Vanaf 1914 konden werknemers van Maastrichts grootste werkgever en hun familie filmvoorstellingen bijwonen in de zaal van aardewerkfabriek Sphinx in de Boschstraat. Al in 1900 had directeur Pierre Regout een 'volksschouwburg' laten bouwen voor zijn toen al meer dan 3000 arbeiders. Plaats biedend aan 1000 toeschouwers, traden hier de eigen harmonie, toneel- en zangverenigingen van de Sphinx op. Aanvankelijk waren de bioscoopvoorstellingen incidenteel, later, vanaf 1921, minstens iedere maand. De toegangsprijzen bleven laag doordat het bedrijf subsidie verleende. Ook hier is het weer lastig in te schatten hoeveel last Van Lier had van deze gesubsidiëerde concurrent. Voor deze vroege periode is nauwelijks iets bekend over de programmering, laat staan over bezoekersaantallen. Net zo goed geldt weer dat de inrichting en vermoedelijk ook de vertoonde films niet konden tippen aan een reguliere bioscoop als die van Van Lier. Maar iedere Sphinx-arbeider die een goedkope filmavond bezocht in deze volksschouwburg, kocht die avond geen kaartje voor de nieuwste Pathé-productie bij Van Lier.

Al past deze gelegenheid niet zomaar in de rubriek verenigingsbioscoop, toch zijn er voldoende overeenkomsten met katholieke bioscopen als de patronaatsbioscoop. Het betrof hier evenzeer besloten voorstellingen, die niet onder de gemeentelijke bepalingen van openbare vermakelijkheden vielen. Ook op het

²⁴ *Limburger Koerier* 3-2-12. Zie verder Thunnis van Oort, 'Lichtspel. Bioscoopvermaak in de oostelijke mijnstreek 1897-1940. Modern amusement', in: R. Braad e.a. (red.), *Zestig jaar voren in de geschiedenis. Jubileumboek Het land van Herle 1945-2005* [Historische Reeks Parkstad Limburg 5] (Heerlen z.j.) 43-77.

²⁵ Archief Kerkbestuur St. Pancratiusparochie Heerlen 1590-1965. Inv. 521. Dagboek van het patronaat 1910-1946.

ideologisch vlak vielen deze filmvoorstellingen in dezelfde categorie. Al was de directie van de Sphinx geen officiële vertegenwoordiger van bestuurlijke of religieuze autoriteiten, in de praktijk stonden ze op één lijn.

De Concertzaal-kwestie

Van Liers bemoeienis met het Maastrichtse verenigingsleven ging verder dan de concurrentie met besloten (katholieke) bioscopen alleen. Zijn zaal bood ook ruimte aan verenigingen voor hun opvoeringen, feesten, repetities en vergaderingen. Van Lier pachtte wat officieel de Stedelijke Concertzaal heette van de gemeente. Naarmate het succes van de bioscoopvoorstellingen toenam, en daarmee de winstgevendheid, kwam de verhouding met dat verenigingsleven onder druk te staan. Filmvoorstellingen leverden vermoedelijk veel meer winst op dan de huurprijs voor toneel- en muziekvoorstellingen. Het is niet exact bekend hoeveel filmvoorstellingen Van Lier per week gaf in deze periode, maar een jaar later, in 1914, gaf hij aan vier dagen per week films te draaien.²⁶

De Limburger Koerier verhulde in een bericht van 9 januari 1913 nauwelijks zijn steun aan de Maastrichtse verenigingen. Alle verenigingen in de stad werden gedupeerd door het gebrek aan een fatsoenlijke concertzaal. Van Lier liet zijn bioscoop en daarmee zijn persoonlijk gewin prevaleren boven het belang van het verenigingsleven, dat in Maastricht 'zeldzaam groote verhoudingen heeft aangenomen'. En eigenlijk was de bestaande concertzaal al aan de kleine kant met 750 plaatsen, zo jammerde de krant, en de schaarse andere locaties in de stad waren te duur.

Twintig Maastrichtse verenigingen hadden zich verzameld in een comité dat moest opkomen voor hun gezamenlijke belangen. Het comité claimde in totaal circa 5000 leden te vertegenwoordigen, ondanks mogelijke dubbelstellingen toch een aanzienlijk aantal. Zeker wanneer wordt meegewogen dat uit een latere klacht bleek dat zeker nog eens 30 kleinere verenigingen (met een onbekend aantal leden) niet vertegenwoordigd waren.

Het comité uitte de grieven van de aangesloten verenigingen over de concertzaal aan de gemeenteraad, maar die liet de kwestie maandenlang liggen. In augustus klaagde een anonieme briefschrijver over deze vertraging. Hij zag met lede ogen aan hoe Van Lier allerlei veranderingen aanbracht en net deed of het pand zijn eigendom was. De auteur vertrouwde de lezer toe 'dat er verschillende ingezetenen zijn – Maastrichtenaars –' die ook interesse hadden in de pacht van de concertzaal.²⁷ Hier werd even fijntjes gewezen op het feit dat Van Lier niet uit de regio kwam, suggererend dat die zaal, het hart van het Maastrichtse culturele leven, eigenlijk toebehoorde aan een geboren en getogen stadsgenoot. Dat de bioscoopexploitatie een lucratieve inkomstenbron lijkt te zijn geweest, zal zonder twijfel hebben bijgedragen tot dit chauvinisme.

²⁶ Brief Klijnen-Desmet 26-6-14, Archief Jean Desmet C-577.

²⁷ Een belangstellende, 'Stads-concertzaal', *Limburger Koerier* 9-8-13. Zie ook: Een vriend van vereenigingsleven [sic], 'Stads-concertzaal', *Limburger Koerier* 12-8-13.

Burgemeester en Wethouders besloten die maand, tegen het advies van de raadscommissie in, de pacht voor een jaar te verlengen. Daarna zou er een openbare verpachting plaatsvinden. Tevens werd besloten tot een 'redelijke verhoging' van de maximale huurprijzen die Van Lier mocht berekenen aan de verenigingen.²⁸ Al met al lijkt Van Lier het niet slecht te hebben getroffen met het gemeentebestuur. Hij mocht een jaar door blijven pachten en zijn prijzen verhogen. Al gaf *De Limburger Koerier* aan dat een delegatie van de verenigingen in hoofdlijnen akkoord was gegaan met deze afspraken, er verscheen al snel opnieuw een boze brief in de krant.²⁹ Voor de grote verenigingen was het wellicht een acceptabele afspraak, zo gaf een anonieme brievenschrijver toe, maar de kleintjes zouden er onder lijden. Die twintig verenigingen uit het comité konden niet garant staan voor de vijftig verenigingen die Maastricht volgens deze auteur rijk was. Wat was het geval? Van Lier had bedongen dat hij naast een vaste onkostenvergoeding de helft van de entreegelden zou ontvangen van uitvoeringen door verenigingen. Voor de grote verenigingen zoals Momus, Kunst en Vermaak en de muziekschool zou dat geen probleem zijn, beweerde de scribent, want die hadden voldoende aan jaarlijkse contributies en vrijgevege leden, en hoefden bovendien geen reclame te maken. Zij gebruikten de concertzaal trouwens toch zelden. Voor kleine 'muziek-, tooneel- en gymnastiekverenigingen' betekende deze tariefswijziging de doodsteek. In hoeverre dit doemscenario realiteit werd, is vooralsnog niet bekend.

Van Lier liet het nimmer tot een openbare verpachting komen. In 1914 wist hij het pand van de gemeente te kopen.³⁰ Hij moest beloven zijn zaal vijf jaar ter beschikking te stellen van sociëteiten en verenigingen, maar het is niet bekend hoe deze voorwaarden exact luiden, en of Van Lier zich er naar ieders tevredenheid aan hield. Voor het Maastrichtse verenigingsleven was de kwestie daarmee niet opgelost. Anderhalf jaar later ontving de gemeenteraad een nieuwe petitie, ondertekend door de Stedelijke Muziekschool (900 leden), de Koninklijke Harmonie (740), de Oratorium-Vereeniging (400), de Lauwerkran (350), de Katholieke Kiesvereniging 'Vooruitgang' (1500), de harmonie van het Staatsspoorwegenpersoneel 'De Eendracht' (350), en Kunst en Vermaak (500).³¹ De kleine verenigingen waren blijkbaar niet vertegenwoordigd. In het adres aan de raad werd verzocht om een nieuw concertgebouw, nu de stedelijke zaal verkocht was. Zij stelden voor het leegstaande Augustijnenklooster te verbouwen. In de *De Limburger Koerier* verscheen vervolgens een hele serie artikelen waarin dit plan verder werd uitgewerkt, dat overigens nooit werd uitgevoerd.³²

Een zalentekort bleef Maastricht parten spelen. In het centrum van de voormalige vestingstad werd van oudsher gewoerd met de ruimte. Naast de

²⁸ *Limburger Koerier* 28-8-13.

²⁹ *Limburger Koerier* 29-8-13.

³⁰ Handelingen Raad Maastricht 12-1-14.

³¹ *Limburger Koerier* 21-10-15.

³² *Limburger Koerier* 22-10-15, 23-10-15, 25-10-15, 29-10-15, 30-10-15, 3-11-15, 6-11-15, 26-11-15. Zie ook *Het Vaderland* 28-7-1920 over het toen nog steeds nijpende zalentekort in Maastricht.

CINEMA PATHÉ Directie W. J. VAN LIER
TELEFOON no. 13 en 803.

Programma van 18 tot 25 Maart

BLOEDIGE PAARLEN.

Zeer sensationeel, spannend prachtdrama in 4 acten. Sessue Hayakawa in de hoofdrol. Als er gevaar dreigt, laat hij de huid van zijn arm opensnijden en verbergt in de wonde de kostbare kleinooden.

„HET HUIS VAN DEN HAAT.”

Groote zeer interessante Cinema-roman in 7 acten. Miss Pearle White in de hoofdrol.
De 1e en 2e Act: DE GIER en DE DUIF,
3e en 4e: HET OOG VAN DEN TIJGER, 5e, 6e en 7e act: HAAT en NIJD.
Men blijft onder den indruk — De tijd vliegt om.

5000 Dollar. Zondagmiddag om 5 uur
Hij, — Karel'tje in de hoofdrol. Elken avond om 8 uur.
ENZ. ENZ.

Precies om 8 uur beginnen wij — wie te laat komt — mist dan veel.

AMATEURSFILM (-acties en -acteurs). Binnen eenigen tijd zullen we U oproepen voor **instudeering** van eenige scenario's. Als het weder zoo blijft, kunnen we gauw al een kleine comédie verfilmen, waarin de hande ing zich in de mooie omgeving van Maastricht afspeelt. Wie schijft er een scenario van **dramatische of komische strekking? KORT MAAR KRACHTIG!**

In deze advertentie probeert Willem van Lier het publiek actief bij de film te betrekken. Advertentieblad voor Limburg 19 maart 1921. Coll. Centre Céramique.

reeds genoemde zalen (Van Liers concertzaal, de Sphinx-zaal, het patronaat) kende Maastricht nog een deftige Schouwburg, die alleen voor de meest chique gelegenheden werd gebruikt. De voormalige Jezuïetenkerk aan de Bredestraat was voorbehouden aan de stedelijke *crème de la crème* voor exclusieve culturele evenementen. Het gebouw en de bijhorende voorstellingen werden geëxploiteerd door een particuliere vereniging van aandeelhouders, die bestond uit invloedrijke Maastrichtse burgers.³³ Daarnaast hadden sommige verenigingen eigen zalen, zoals de zangvereniging Mastreechter Staar en de Momus-sociëteit. Een nieuwe stadsschouwburg werd in Maastricht in deze jaren niet meer gebouwd, niettegenstaande serieuze plannen aan het eind van de jaren dertig. De voornaamste nieuwe zalen die Maastricht erbij kreeg waren: bioscopen. In 1914 was dat Cinema Royal geweest en in 1927 opende Cinema Palace aan de Wyker Brugstraat.

³³ R.M. Appel, 'Inleiding', *Inventaris van de archieven van de Maastrichtse schouwburg* (Maastricht 1985) 7-44.

De Mastreechter Staar

In 1918 was Van Liers 'hulpkreet uit het Zuiden' de aanleiding tot de oprichting in Amsterdam van de Bond van Exploitanten van Nederlandsche Bioscooptheaters. Van Liers klachten over de toenemende overheidsbemoeienis met het bioscoopbedrijf waren handig opgepikt door een aantal grotere ondernemers die al langer de ambitie koesterden om het Nederlandse bioscoopbedrijf te organiseren. Twee jaar later, op 13 februari 1920, constateerde Van Lier in het vakblad *Kunst en Amusement* echter dat de Bioscoopbond niet voldoende opkwam voor de provinciale exploitanten, terwijl hun omstandigheden alleen maar verslechterden. Niet alleen verhinderde een gemeentelijke verordening al sinds 1918 dat de jeugd nog Van Liers bioscoop binnen mocht, maar 'ongehinderd geven twee sociëteiten te Maastricht geregeld druk bezochte kindervoorstellingen'.³⁴ Van Lier doelde hier behalve op de eerder genoemde Familiebioscoop in het Onze-Lieve-Vrouwe-patronaat op een nieuwe locatie waar in Maastricht inmiddels films werden vertoond: het feestgebouw van de Mastreechter Staar.

Het bioscoopbedrijf bloeide net na de Eerste Wereldoorlog. Ondanks (of misschien wel dankzij) de heersende oorlogsschaarste zaten de zalen stampvol. Dit was ook te zien aan de sterke toename tussen 1918 en 1920 van het aantal Limburgse bioscoopexploitaties. In 1918 waren er, zoals eerder geconstateerd, hoogstens 18 bioscopen in de provincie; 1920 vertoonde een piek van zeker 25 bioscopen, gerekend naar de huidige stand van kennis. Vanaf 1921 werd deze groei afgeremd, vermoedelijk onder invloed van de economische crisis.

Diverse personen en organisaties probeerden mee te profiteren van deze *hype*. In dit kader kunnen we het besluit zien van het bestuur van de zangvereniging Mastreechter Staar, om in 1919 een projectruimte in de zaal te laten inbouwen. Al sinds 1907 bezat de vereniging een eigen gebouw op Sint-Servaasklooster 25, door stadsgenoten misprijzend het 'Staar-monstrum' genoemd, vanwege de moderne Jugendstilgevel.³⁵ Vanaf 1919 werden geleidelijk meer films vertoond in de Staarzaal. In april 1920 ging het 'Feestgebouw Sint Servaasklooster' van start met een regelmatige bioscoopexploitatie.³⁶ Soms gaf men zelfs dagelijkse voorstellingen. Leden van de Staar kregen korting, maar de voorstellingen waren voor iedereen toegankelijk. Het ging deze bioscoop voor de wind, want de entreprijzen werden geleidelijk opgevoerd van 30, 50 en 75 cent voor respectievelijk balkon, benedenzaal en loge naar 50, 85 en 125 cent. Het ging zelfs zo goed met deze bioscoop, dat hij de concurrentie een doorn in het oog werd.

In mei van dat jaar meldde het vakblad *Kunst en Amusement* dat de zuidelijke bioscoopexploitanten een actie begonnen waren tegen het 'ergerlijk misbruik' door de Staar.³⁷ Want de vereniging vroeg wel ongeveer dezelfde entreprijzen als de reguliere bioscopen, maar betaalde geen 25 procent gemakkelijksbelastingen, onderwierp zich niet aan de gemeentelijke leeftijdsgrens van 18

³⁴ *Kunst en Amusement* 13-2-20.

³⁵ Jansen, *Bewegend beeld*, 59-60.

³⁶ *Kunst en Amusement* 9-4-20.

³⁷ *Kunst en Amusement* 7-5-20.

Het Staargebouw omstreeks 1925. Coll. RHCL.

jaar, en liet evenmin de vertoonde films keuren. Dit was mogelijk omdat een besloten vereniging zich niet hoefde te houden aan bepalingen voor *openbare* vermakelijkheden. Dit beschouwde het blad als oneerlijke concurrentie.

De Bioscoopbond zond een afvaardiging naar Maastricht. Zo kon de jonge Bond tonen wel degelijk oog te hebben voor de problemen van de kleine ondernemer uit de provincie. Burgemeester Van Oppen bleek volgens berichtgeving in *Kunst en Amusement* onsympathiek te staan tegenover de Staarexploitatie die de gemeentelijke bepalingen ontdukte. Hij redeneerde echter dat het onmogelijk was op te treden tegen de vereniging. Van Oppen kreeg hierin gelijk, want het stadsbestuur verloor een rechtszaak tegen de bestuursleden van de Staar, aangespannen wegens de ontduiking van vermakelijkheidsbelastingen. De Staar maakte handig gebruik van de juridische grens tussen de publieke openbaarheid en het domein van besloten vermaak.³⁸

Maar behalve juridische middelen waren er ook andere manieren om de Staar aan te pakken. De Bond van Exploitanten stelde in overleg met de film-

³⁸ *Het Vaderland* 23-6-20; *Het Vaderland* 1-7-20; *Kunst en Amusement* 2-7-20.

verhuurders in mei 1920 een rigoureuze boycot in tegen de Staar, en bovendien tegen alle verenigingen die onder gelijksoortige voorwaarden een bioscoop exploiteerden.³⁹ De maatregel trof bijvoorbeeld ook de Familiebioscoop in Venlo. Deze bioscoop, gerund door de R.K. Piusvereniging, had vervolgens op andere manieren geprobeerd aan films te komen, bij een katholieke distributeur, en in Duitsland.⁴⁰ Het is niet bekend of de Staar er ook in is geslaagd om elders films te betrekken. Hoe deze kwestie precies is opgelost, blijft helaas onduidelijk. Zeker is namelijk, dat de filmverhuur aan de Staar weer is hervat. In december, vlak voor de feestdagen, werd er bijvoorbeeld geadverteerd:

Attentie. Bent u nog nooit in het Cinema Feestgebouw geweest? Neen? Dan weet u ook niet dat wij altijd schitterende films vertonen, dat wij een artistiek strijkje hebben onder leiding van den heer Henri Lepage, dat wij iedere week een of twee prima variété-nummers bij ons filmprogramma hebben, en dat het bij ons intiem gezellig is.⁴¹

Ook in het voorjaar van 1921 vertoonde de Mastreechter Staar nog regelmatig films.⁴² Frank Jansen constateerde dat de filmvertoningen daarna plotseling lijken te zijn opgehouden. Mogelijk bleek de exploitatie zonder de voordelen van het verenigingsrecht minder winstgevend. Het is tevens denkbaar dat er een verband bestaat met de bioscoopoorlog die dat voorjaar woedde in Venlo, waarbij de R.K. Werkliedenbioscoop getroffen werd door een boycot om dezelfde redenen als de Staar een jaar eerder.

De affaire met de Staarbioscoop stond dus niet op zichzelf. Zoals al gemeld, trof de in Maastricht geïnstigeerde filmboycot ook Venlose verenigingsbioscopen. In feite was de aanvaring met de Mastreechter Staar een voorloper van het grote bioscoopconflict in Venlo, waarbij de bioscopen aldaar uit protest en gesteund door een boycot een groot deel van 1921 gesloten bleven. Dit conflict werd uitgelokt door de bevoordeelde positie van de twee katholieke verenigingsbioscopen Piusbioscoop en R.K. Werkliedenbioscoop, die hun voorrechten als vereniging niet zomaar wilden opgeven. Door grote druk van de Bioscoopbond werd dit conflict in het voordeel van de reguliere bioscoophouders beslist; de katholieke verenigingen moesten inbinden. Deze affaire markeerde een nieuw stadium in een ontwikkeling die al een decennium eerder was begonnen, waarin verenigingsbioscopen voorgoed een aparte status kregen buiten het reguliere circuit, dat meer en meer gedomineerd zou worden door de professionele beroepsorganisatie.

³⁹ *Kunst en Amusement* 14-5-20.

⁴⁰ *Kunst en Amusement* 16-7-20.

⁴¹ *Advertentieblad voor Limburg* 11-12-20.

⁴² Zie ook *Kunst en Amusement* 8-4-21, waaruit blijkt dat de Staar weer geheel legaal films huurde van Nebima.

'Kunst en Amusement'

Niet alleen het bioscoopwezen zelf had last van de mazen in het verenigingsrecht. Zoals al opgemerkt, was de Maastrichtse burgemeester evenmin gelukkig met de mogelijkheden tot ontduiking van gemeentelijke bepalingen die verenigingen tot hun beschikking hadden. Voor de overheden in Limburg werd het al helemaal vervelend als niet alleen keurige katholieke organisaties, maar ook louche clubjes misbruik maakten van de vrijheden die besloten verenigingen hadden, en die toch vooral bedoeld waren om het respectabele katholieke verenigingsleven te bevorderen. Een sprekend voorbeeld van zo'n geval speelde zich af in Kerkrade. Om dergelijke uitwassen te voorkomen, werd uiteindelijk zelfs de Gemeentewet aangepast.

De gebroeders Schlangen openden in februari 1920 het bioscooptheater Apollo in hun zaal aan de Spekholzerheidestraat te Kerkrade. Het is niet duidelijk wie van de drie gebroeders de hoofdrol speelde. Mathias stond officieel geregistreerd als de bioscoopexploitant, Pieter Joseph was herbergier, en een derde betrokken broer heette Herman. Op de openingsavond van vier februari werden slechts tachtig toegangskaarten verkocht. Volgens de gemeentelijke belastingadministratie speelde de bioscoop slechts vijftien keer in de maanden februari en maart 1920, en haalde in dat tijdsbestek een totaal bruto entreebedrag op van nog geen f 500,-. Met gemiddeld iets meer dan f 30,- per voorstelling was dat niet bepaald een succesvolle onderneming, zeker omdat bijna de helft van de opbrengsten opging aan gemeentelijke belastingen. Overigens is het mogelijk dat er wel verdiend werd op de consumpties. Bovendien is het nooit geheel zeker of de juiste bedragen zijn opgegeven aan de belasting.⁴³

Eind maart werden in Apollo twee door de lokale keuringscommissie afgekeurde films vertoond. 'Het gevaarlijk pad' bevatte volgens een boze ingezonden brief van die commissie doorlopend echtscheidingen en naaktscènes. Nadat ook een tweede verboden film vertoond was in Apollo, met de niet minder omineuze titel 'Levensstormen', werd de bioscoopvergunning voor drie weken ingetrokken.⁴⁴

In reactie op deze schorsing richtten de broers de vereniging 'Kunst en Amusement' op. De drie broers Schlangen vormden het bestuur van de vereniging, waarvan het enige doel was om bioscoopvoorstellingen te geven. Hoofddagent van politie Frans Verlaan deed in een proces-verbaal verslag van een bijeenkomst van die vereniging op vier april 1920. De gezagsdrager telde ongeveer 250 aanwezige leden. Hij ondervroeg enkele leden van het publiek: twee monteurs van 22 en 31 jaar, een huisvrouw van 50 jaar en een bureaubeampte van 24 jaar oud, allen wonend in Kerkrade. Allemaal hadden zij een bewijs van lidmaatschap bij zich, waar ze tien cent voor hadden betaald. Bovendien

⁴³ Gemeentearchief Kerkrade 1795-1946. Inv. 2172. Registers met aantekening van verleende bioscoopvergunningen en van de daarvoor verschuldigde belasting, 1920.

⁴⁴ Gemeentearchief Kerkrade 1795-1946. Inv. 5118. Processen-verbaal van overtredingen en misdrijven, 1920. *Zuid-Limburger* 3-4-20.

hadden ze allemaal het forse bedrag van één gulden entree moeten betalen. Dat duidt op een heel wat gunstiger omzet dan wat op basis van belastinggegevens bekend was van eerdere voorstellingen in de bioscoop Apollo. De bestuursleden weigerden een verklaring af te leggen aan agent Verlaan.

Zo ontdekte Apollo zowel de keuringscommissie, die namelijk alleen voor openbare voorstellingen keurde, als ook de belasting, die voor besloten vermaak niet gold. De bioscoopvereniging werd vervolgd wegens het geven van een bioscoopvoorstelling zonder vergunning. Pieter Joseph Schlangen werd veroordeeld, in tegenstelling tot de Mastrechter Staar, al is niet bekend hoe het door hem aange tekende hoger beroep is afgelopen.⁴⁵

Deze affaire had tot gevolg dat in omliggende gemeenten de verordeningen werden aangepast, om een gelijksoortig probleem te voorkomen. Dit was mogelijk gemaakt door een wijziging in de Gemeentewet. In het wetsartikel waarin de gemeente het recht werd verleend belastingen te heffen op openbare vermakelijkheden, was het woordje 'openbaar' geschrapt. Zo stelde in december 1920 het Heerlense College van B&W aan de raad voor het woord 'openbaar' te schrappen in de bioscoopverordening, om te voorkomen dat hij niet zou gelden voor 'z.g. bioscoop-verenigingen, welke in enkele andere gemeenten zijn opgericht, om aan de censuur en de belasting te ontkomen'.⁴⁶

Verenigingsleven, bioscoopbedrijf en politiek

Het uitgangspunt bij het schrijven van dit artikel is een onderzoek naar het bioscoopwezen. Meer onderzoek naar het verenigingsleven in deze periode is noodzakelijk om beter inzicht te krijgen in de verbanden met het commercieel vermaak. Deze eerste verkenning maakt duidelijk dat dit van belang was in de ontwikkeling van de amusementsindustrie. Maar er staat meer op het spel. In 1995 publiceerde de Amerikaanse socioloog Robert Putnam een gerucht makend artikel over de rol van het verenigingsleven in de vormgeving en instandhouding van de *civil society* en daarmee de levensvatbaarheid van het democratisch systeem.⁴⁷ Eén van de boosdoeners in zijn *Verfallsgeschiede* van de sociabiliteit is de televisie, met haar voorlopers de radio en bioscoop. Putnams betoog wordt gekenmerkt door een *moreel* oordeel over de samenhang tussen verenigingsleven, commercieel amusement en de teloorgang van democratische waarden. Het is noodzakelijk meer onderzoek te verrichten naar deze samenhang, juist in de vormingsjaren van de moderne democratie. Op basis van dit artikel kunnen hier alleen enkele opmerkingen over worden gemaakt.

De relatie tussen bioscoop en verenigingsleven was niet eenduidig. Naast concurrentie en wrijving, zoals in de concertzaalkwestie, en de affaire met de Staar, was evengoed sprake van een symbiotische relatie. De meeste bioscoopzalen werden behalve voor filmvoorstellingen gebruikt voor bijeenkomsten

⁴⁵ Zuid-Limburger 9-11-20, *Kunst en Amusement* 11-3-21. Gemeentearchief Kerkrade. Inv. 5118.

⁴⁶ *Kunst en Amusement* 21-1-21.

⁴⁷ Putnam, 'Bowling alone', *Journal of democracy* 6 (1995) 65-78.

Voor slechts f 9.90 franco vracht en rechten wordt nevensstaande stoel van uiterst solide constructie geleverd.

HET
FORUM
TE SITTARD
787 plaatsen
wordt gemeubeld met
FIBROCIT
KLAPSTOLEN

Na een bezoek van den heer Martens, directeur van het Forum te Sittard, werd aan Fibrocit opgedragen de teekeningen te herzien en opdracht gegeven tot metbilering van het geheele theater.

Fibrocit biedt keuze uit meer dan 100 modellen van f 4.— af. Verteg. voor Nederl. en Kol.: D. M. Schooleman-Hendriks, Mercatorplein 22, Moesterkamer Damrak 53, Amsterdam

Advertentie van bioscoopmeubilair in Nieuw Weekblad voor de Cinematografie 23 mei 1930.

en vergaderingen, opvoeringen en concerten van voornamelijk verenigingen. Zo werd gedurende lange tijd de enige bioscoop in Roermond gerund in het gebouw van de Groote Sociëteit. Deze deftige sociëteit spekte de verenigingskas door de zaal te verhuren aan een bioscoopexploitant, die daardoor op zijn beurt een goed aangeschreven etablissement tot zijn beschikking had. Een groot deel van de eerste generatie Limburgse bioscoophouders bestond uit ondernemers die van oudsher hun zaal verhuurden zowel aan lokale verenigingen als aan rondtrekkende artiesten. Vaak kwamen ze in die hoedanigheid in aanraking met reizende filmtheaters, die hen vervolgens op het idee brachten een vaste bioscoopexploitatie te beginnen. Behalve voor Van Lier in Maastricht gold dit voor Caubo in Venlo, Sijstermans en Herberichs in Kerkrade, Schiffers in Heerlen, en nog enkele kleinere ondernemers in Limburg. Deze verbondenheid tussen het bioscoopbedrijf en de zalenexploitatie blijkt niet alleen uit de ondernemers, maar ook uit de locaties van bioscopen zelf. Net als de genoemde voorbeelden bevonden vrijwel alle Limburgse bioscopen zich in bestaande zalen, die voorheen gebruikt werden (en meestal gebruikt bleven worden) door het plaatselijke verenigingsleven. Nieuwbouw van bioscooptheaters kwam pas na halverwege de jaren twintig op enige schaal in Limburg voor. De mijnstreek vormde hierin een uitzondering, maar in deze snel groeiende regio was nieuwbouw vrijwel onontkoombaar om enigszins tred te houden met de grote aanwas van arbeidskrachten van buiten de regio. Bovendien knoopten ook de eigenaars van deze nieuw gebouwde theaters betrekkingen aan met plaatselijke verenigingen.

Ondanks deze verwevenheid tussen bioscoopvermaak en verenigingsleven was er ook duidelijk sprake van conflicten. Op een aantal punten lijken bioscoop en verenigingsleven een tegengesteld model van vrijetijdsbesteding en vermaak te hebben vertegenwoordigd. Dit contrast werd versterkt in het sterk ideologisch, dat wil in Limburg zeggen katholiek gekleurde maatschappelijke discours van overheden, geestelijk leiders, kranten en andere maatschappelijke groeperingen en opiniemakers. Binnen dit officiële vertoog gold de bioscoop als een op zijn minst verdachte instantie die een hedonistisch wereldbeeld vertegenwoordigde, waarvan het namaakgeluk uit Hollywood als symbool bij uitstek werd gezien. De filmcultuur propageerde een consumptiemaatschappij waarbij een snelle bevrediging van materialistische verlangens gesteld werd boven de geestelijke waarden die de katholieke autoriteiten als fundamenteel beschouwden. Niet het individu maar de gemeenschap moest centraal staan: op microniveau was dat het gezin, op macroniveau de katholieke wereldgemeenschap onder leiding van de Heilige Vader in Rome, waar het Nederlandse roomse volksdeel weer onderdeel van uitmaakte. Het verenigingsleven was een onmisbaar element in deze gemeenschap, een schakel tussen de nucleus van het gezin en de abstracte *communitas* van de mondiale geloofsgemeenschap. Ook in praktische zin behoeftte het verenigingsleven de kerkgangers voor aanraking met de moderne genotcultuur door een goedkoop en gezellig alternatief te bieden, een alternatief waarin bovendien de maatschappelijke hiërarchie in miniatuur weerspiegeld werd. In het bestuur van de verenigingen hadden veelal leden uit de plaatselijke elite zitting. Sociale verschillen van klasse en sekse werden daarbij gerepliceerd. Bovendien hadden alle erkende katholieke verenigingen een 'geestelijk adviseur', waardoor de clerus altijd een vinger in de pap hield.

Dit was in de bioscoop wel anders. Zonder te willen beweren dat daar geen sociale controle plaatsvond, waren de verhoudingen in de bioscoopzaal toch duidelijk van een meer egalitair karakter. Zonder ballotage of andere toegangseisen had iedereen die de toegangsprijs kon betalen toegang tot de bioscoop, voor zover althans de gemeentelijke bepalingen dat toelieten (hetgeen in veel gevallen de jeugd (deels) uitsloot). Mannen en vrouwen hadden dus gelijke toegang. In een samenleving die op allerlei gebieden een scheiding naar de seksenkende (in het onderwijs, maar ook in sport, verenigingsleven en de jeugdbeweging), was dit een niet te bagatelliseren ondergraving van de bestaande orde, in ieder geval in de ogen van velen die geacht werden deze orde te bewaren.

Een ander verschil tussen beide vormen van organisatie was de verhouding tussen de lokale samenleving en grotere structuren op nationaal en internationaal niveau. Het bioscoopwezen was sterk verbonden aan een transnationaal opererende markt. Ondanks de pogingen om filmvertoningen zoveel mogelijk toe te snijden op de lokale omstandigheden, bleef het grensoverschrijdend karakter van het filmaanbod voor vrijwel iedere contemporaine waarnemer evident. Bij het verenigingsleven was juist het lokale karakter bepalend. Niettemin gingen verenigingen in de loop der tijd op allerlei gebieden steeds nauwer samenwerken in regionale, nationale en ook internationale verbanden.

Sportcompetities, maar ook muziekconcoursen, droegen bij aan de bovenlokale uitstraling van het verenigingsleven. Bovendien was er sprake van sturing van bovenaf bij de vormgeving van het verenigingsleven, die ook de strikt lokale dimensies te boven ging. Zo werden de grote winsten die aalmoezenier Poels genereerde met zijn woningbouwkoepel N.V. Tijdig voor een belangrijk deel besteed aan subsidies aan het katholieke verenigingsleven.⁴⁸

Ook al verbonden dus beide modellen, om ze maar even zo te noemen, de plaatselijke gemeenschap met bredere netwerken, toch waren ze onderdeel van verschillende, haast tegengestelde bewegingen. Waar het commerciële filmwezen zich nestelde in lokale structuren, vertakt vanuit een haast mondiaal systeem tot in de uiterste haarvaten van de provinciale bioscopie, groeide het verenigingsleven juist van een lokaal fenomeen uit tot een hechter aaneengesloten netwerk, mede door sturing van politiek en geestelijk leiders.

We moeten oppassen via dergelijke abstraheringen de tegenstelling tussen bioscoop en vereniging al te scherp te maken. Ook het bioscooppubliek had wellicht kenmerken van een besloten club. In een provinciestad als Maastricht kenden ongetwijfeld veel bioscoopbezoekers elkaar. Van Lier adverteerde al spoedig met abonnementsboekjes, een duidelijke indicatie van een vaste kern van bezoekers. Bovendien vormden de bioscopen geen moreel vacuüm, hier werd ook wel degelijk gecontroleerd, allereerst door de uitbater zelf. Van Lier censureerde zijn eigen programma. In 1910 verwijderde hij een soubrette, die ongepaste liedjes voordroeg, uit zijn programma. Ook liet hij de uitsmijter al te recalcitrante toeschouwers op straat zetten. De controlerende werking van de verenigingsvorm verdient aan de andere zijde ook een nuancering: sommige verenigingen waren mogelijk eerder vrijplaatsen van ongedwongen plezier dan streng gesurveilleerde samenscholingen. Door sommigen werd de verenigingsvorm gebruikt voor het organiseren van wat feitelijk openbaar amusement was. In de praktijk is de genoemde tegenstelling tussen bioscoop en vereniging lang niet altijd te maken. Hier is van belang dat deze tegenstelling met name ook werd aangezet in het officiële discours over vrijetijdsbesteding zoals dat zich ontwikkelde in het katholieke zuiden, en overigens ook daarbuiten.

Dit had te maken met de politieke betekenis van de verenigingsvorm. De politieke mobilisering vond niet alleen plaats via politieke partijen en kiesverenigingen. Vanaf de laatste decennia van de negentiende eeuw nam het aantal kiezers toe, culminerend in het algemeen kiesrecht van 1917, uitgebreid met het vrouwenkiesrecht in 1919. Confessionele en andere politieke partijen organiseerden hun achterban door het formeren van wat later is aangeduid met 'zuilen'. Dit verschijnsel omvatte het vergroten van de controle door de onderscheiden ideologische groepen over de steeds groeiende overheid op terreinen als onderwijs en zorg. Het verenigingsleven was een belangrijk element in dit project. Niet alleen een aanzienlijk deel van de vrijetijdsbesteding en cultureel en religieus leven, maar ook vakbonden, politieke partijen,

⁴⁸ L.H.M. Kreukels, *Mijnarbeid. Volgzzaamheid en strijdbaarheid. Geschiedenis van de arbeidsverhoudingen in de Nederlandse steenkolenmijnen, 1900-1940* (Assen en Maastricht 1986) 125.

woningbouwcorporaties, jeugdzorg, coöperaties enz. waren gestructureerd via de verenigingsvorm. Zo vormde een cluster van besloten verenigingen een formidabele buffer tussen de publieke openbaarheid en de strikte private ruimte van het individu. Het idee van soevereiniteit in eigen kring vormde de basis van wat later verzuildheid ging heten. Deze soevereiniteit werd deels gewaarborgd door de verenigingsvorm.

Er kwam als het ware een tussenlaag tussen rijksoverheid en onderdaan, die niet werkelijk openbaar was, en evenmin privaat. Vooral in deze tussenruimte oefenden de verzuilde elites hun macht uit. Veel belangrijke verenigingen werden van bovenaf gesanctioneerd, door subsidies, door de voornamelijk maatschappelijke positie van de bestuursleden, door deelname aan officiële optochten en wedstrijden. Andere verenigingen werden zelfs van bovenaf opgericht: confessionele vakverenigingen, politieke verenigingen, omroepverenigingen, patronaten, enz.

De bioscoop ging uiteindelijk voornamelijk buiten deze tussensfeer functioneren in de openbare ruimte. Maar dit was in de eerste vormingsjaren van het bioscoopbedrijf nog geen uitgemaakte zaak. Al vroeg in het professionaliseringsproces van het bioscoopbedrijf werden verenigingsbioscopen buiten de normale orde gehouden, en kregen daardoor niet de kans om tot een gezonde of zelfs maar levensvatbare categorie van bioscoopexploitatie te komen.

Een tractorwedstrijd. Uit: J.M. Schijen, Agrarische voorlichting (Den Haag 1961).

Erwin H. Karel

Streekverbetering in Nederland en in Limburg, 1956-1970

De historici Jansen en Rutten schetsen in hun boek *Geschiedenis van de landbouw in Limburg in de twintigste eeuw* de enorme omwenteling die de landbouw in Nederland en in het bijzonder in Limburg in de voorbije eeuw heeft ondergaan. De auteurs constateren dat er een transitie heeft plaatsgevonden naar een nieuw landbouwsysteem. In het oude systeem, dat nog omstreeks 1900 overheerste, stond voor de boer spreiding van risico's centraal. Waren bijvoorbeeld de marktprijzen voor akkerbouwproducten laag, dan kon hij terugvallen op zijn veebezit. Hij moest dus zijn bouw- en teeltplan aanpassen aan de actuele omstandigheden. Kern van het systeem waren 'de ongehoorde lichamelijke inspanningen' die boeren moesten leveren om hun marktpositie en toekomst veilig te stellen. Bijna een eeuw later namen in het nieuwe systeem de investeringen in het bedrijf de centrale plaats in. Arbeidskosten moesten gereduceerd worden door toepassing van wetenschappelijke kennis en specialisatie. De boer werd onderdeel van een *agribusiness*-complex.¹ Jansen en Rutten stellen zich vervolgens de vraag hoe de overgang van het ene naar het andere systeem in Limburg heeft plaatsgevonden. Ze situeren een breukvlak rond de Tweede Wereldoorlog en wat later, ongeveer vanaf 1970, een versnelde ontwikkeling. Eén van hun belangrijke conclusies is dat niet de bedrijfsomvang, maar de positie op de markt beslissend was voor de ontwikkeling van de Limburgse landbouw.² De marktwerking zou als stuwende kracht in het transitieproces hebben gefungeerd.

In deze overgangperiode (1953-1970) probeerde de overheid echter ook met behulp van de landbouworganisaties de boeren te moderniseren, wat de vraag oproept of er alleen sprake is geweest van marktwerking. Ten behoeve van deze modernisering werd in een aantal zogenaamd landbouwkundig achtergebleven gebieden een geïntensiverde voorlichting opgezet onder de naam streekverbetering.³ Die voorlichting moest boeren met een moderne bedrijfsvoering in aanraking brengen, boerinnen een moderne en rationele huishouding aanleren en kinderen uit boerengezinnen laten zien dat er buiten de boerderij volop arbeidskansen lagen. De voorlichtingsprojecten, waarin de Wageningse Landbouwhogeschool een belangrijke rol vervulde, moeten beschouwd worden als een vorm van *social engineering*, waarmee overheid en/of particuliere instellingen een groep mensen in een bepaalde richting wil sturen. Bekwame, ondernemende boeren en hun gezinnen zouden als het ware 'maakbaar' zijn.

¹ J.C.G.M. Jansen en W. Rutten, *Geschiedenis van de landbouw in Limburg in de twintigste eeuw* (Leeuwarden/Mechelen 1992) 10-12.

² *Ibidem*, 239.

³ Zie ook: E.H. Karel, *De maakbare boer. Streekverbetering als instrument van het Nederlandse landbouwbeleid 1953-1970* (Groningen/Wageningen 2005).

In de periode 1956-1970 werd er in 132 gebieden in Nederland een streekverbeteringsprogramma doorgevoerd. Deze gebieden lagen voor het merendeel op de oostelijke en zuidelijke zandgronden en bij de komgronden langs de grote rivieren. In Limburg werden twaalf gebieden aangewezen voor zo'n streekverbeteringsproject. Het streekverbeteringsprogramma streefde naar een geïntegreerde voorlichting op drie deelterreinen. In de eerste plaats verzorgde het de *technische en economische voorlichting*, variërend van de wijze waarop de boer het beste onkruid kon bestrijden tot cursussen over het bijhouden van een adequate bedrijfsboekhouding. De *huishoudelijke voorlichting* richtte zich op boerinnen en beoogde een efficiënte inrichting van het huishouden, onder andere door de introductie van moderne huishoudelijke apparatuur. Ten slotte stelde de *agrarisch-sociale voorlichting* de modernisering van het boerengezin centraal. Ouders kregen cursussen over erfrecht en kinderen ontvingen beroepsvoorlichting.

De Rijkslandbouwvoorlichtingsdienst (RLVD), onderdeel van het ministerie van Landbouw, was niet in staat het hele streekverbeteringsprogramma zelf door te voeren. Weliswaar bezat de dienst voor de voorlichting op technisch gebied voldoende expertise en was ze door zijn regionale organisatie goed in staat de boeren te bereiken, maar het ontbrak aan inzetbare kennis op de andere terreinen. Huishoudelijke voorlichting aan boerinnen werd bijvoorbeeld sinds de jaren dertig verzorgd door de stichting Huishoudelijke Voorlichting ten Plattelande. De agrarisch-sociale voorlichting was zelfs geheel nieuw. Binnen de Nederlandse verhoudingen was het vanzelfsprekend dat de boerenorganisaties de huishoudelijke en de agrarisch-sociale voorlichting op zich namen. Dit weerspiegelde de maatschappelijk en politiek verzuilde verhoudingen die zeker in de agrarische sector nog zeer lang doorwerkten. De voorlichting aan gezinnen werd door de confessionele organisaties beschouwd als een binnendringen in de privé-sfeer en kon daarom geen zaak voor de overheid zijn. Het verklaart waarom de Katholieke Nederlandse Boeren- en Tuinders Bond (KNBTB), die er al sinds 1952 voor pleitte om naast een economische beleid ook een duidelijk sociaal beleid voor boeren te ontwikkelen, en de daaraan gelieerde Limburgse Land- en Tuinbouwbond (LLTB) een belangrijke rol hebben vervuld in de streekverbeteringsprogramma's.

Was het nu de marktwerking of het idee van 'de maakbare boer' die de Limburgse landbouwsector naar een nieuw landbouwsysteem leidde? Tegenover de visie van Jansen en Rutten staat die van de Wageningse ruraal-socioloog J.D. van der Ploeg, die in zijn boek *De virtuele boer* in het ontstaan van het Nederlandse *agribusiness*-complex (door hem aangeduid met expert-systemen) juist wel de dwingende hand van de overheid ziet.⁴ Het streekverbeteringsprogramma zou in deze laatste visie een onderdeel zijn van een moderniseringsproces dat leidde tot een overheidsbeleid waarin de verantwoordelijken het zicht op de echte boer verloren.⁵ De vraag in hoeverre markt

⁴ J.D. van der Ploeg, *De virtuele boer* (Assen 1999).

⁵ Erwin Karel, 'De illusie van het maakbare platteland. Streekverbetering 1956-1970', in: Pim Kooij e.a., *De actualiteit van de agrarische geschiedenis* (Groningen/Wageningen 2000) 65-97.

of maakbaarheid de Limburgse landbouwsector stuurde in de periode na 1945 moet in eerste instantie beantwoord worden vanuit een landelijk perspectief. Hoe stond de landbouwproblematiek na de oorlog op de agenda in Den Haag? Daarna kan geanalyseerd worden op welke wijze de ideeën over de streekverbetering werden toegepast in Limburg en in hoeverre in deze provincie sprake is geweest van autonome ontwikkelingen.

Het politieke en economische probleem

De wens om in het begin van de jaren vijftig in te grijpen in de landbouwsector vloeide voort uit een economisch, een politiek en een sociaal probleem dat na de Tweede Wereldoorlog werd aangeduid als het kleine-boerenvraagstuk, maar dat in wezen een erfenis was van de decennia daarvoor. De crisis in de jaren dertig van de twintigste eeuw had het boerenleven diepgaand bepaald. In veel regio's hadden de boeren aan de rand van de economische afgrond gestaan. Nog decennialang riepen de economische en politieke gevolgen van die crisis schrikbeelden op. H.D. Louwes, die afstamde van een bekende Groningse landbouwersfamilie, merkte in 1954 als Eerste-Kamerlid over die crisisjaren op 'dat mede, als gevolg van het door de Regering te weinig reageren op de noden van de landbouw, bewegingen met een zeker revolutionair karakter als de boerenbonden later genoemd Nationale Landbouwmaatschappij, en de actie Bouwman een grote vlucht hebben genomen'.⁶ In Limburg had de NSB onder kleine boeren in sommige streken een groot electoraat weten te verwerven en was de greep van de katholieke kerk op de boeren niet altijd even stevig geweest. In het gebied rondom Gulpen wist de katholieke dissident H.H. Meertens zich al voor 1935 gesteund door een aanzienlijke aanhang onder de boeren. In 1935 bond de NSB in deze streek een substantieel deel van het electoraat aan zich: Gulpen 20,8 procent, Wittem 16,3 procent, Slenaken 22,1 procent en Noorbeek 17,1 procent.⁷ Volgens Louwes had de te passieve houding van de overheid ertoe geleid dat veel boeren in nationaal-socialistisch vaarwater terecht waren gekomen. Die mening zal niet iedereen onderschrijven, maar in dit artikel gaat het om de oplossing die Louwes naar voren bracht. Hij betoogde: 'We moeten dus het landbouwbeleid vooral zien als het inpassen in een systeem van sociale en economische zekerheid, dat ons volk bewust zoveel mogelijk in zijn wetgeving en in zijn gehele beleid tracht door te voeren'.⁸ Met andere woorden: de overheid moest erop gericht zijn de boeren in de samenleving te integreren. Het agrarisch-economisch leven moest een integraal onderdeel worden van de nationale economie. Voor boeren in de marge van de samenleving was geen plaats meer. Dat impliceerde dat de overheid haar invloed op de boeren moest versterken.

⁶ Handelingen van de Staten-Generaal, 1953/54, I, 36e Vergadering 7 april 1954, 3309.

⁷ S.Y.A. Vellenga, *Katholiek Zuid Limburg en het fascisme* (Utrecht 1975) 58-75.

⁸ Handelingen van de Staten-Generaal, 1953/54, I, 36e Vergadering 7 april 1954, 3309.

Jonge boer en boerin tijdens het aardappelen rapen op Rosveld. Circa 1950. Coll. Gemeentearchief Weert.

Louwes' uitspraak kwam niet uit de lucht vallen. Na de Tweede Wereldoorlog dreigden vooral de kleine boerenbedrijven op te schuiven naar de rand van de samenleving. Tijdens de oorlog hadden zij door de bijzondere omstandigheden het hoofd boven water kunnen houden, maar nadat de politieke en economische situatie zich had genormaliseerd, doken de structurele problemen weer op die gedurende de crisisjaren al manifest waren geworden. Klein is trouwens een relatief begrip. Aan het begin van de twintigste eeuw kon een keuter of landarbeider met een lapje grond van 1 tot 2 hectare zijn gezin van een redelijk inkomen voorzien. Vlak na het einde van de bezetting achtten deskundigen 4 hectare de ondergrens. Halverwege de jaren vijftig was dat gestegen naar 7 hectare, in het begin van de jaren zestig naar 10 tot 12 hectare, aan het eind van de jaren zestig sprak men al over 20 hectare en deze ontwikkeling is nadien niet tot stilstand gekomen. Het kleine-boerenvraagstuk werd dus niet bepaald door de absolute omvang van het bedrijf, maar door de mate waarin grond en vee een voldoende groot gezinsinkomen opleverden. De oorzaken voor het te geringe inkomen konden sterk verschillen: gebrek aan cultuurgrond, scheve eigendomsverhoudingen, te grote gezinnen, verouderde productiemethoden, langdurig lage marktprijzen enzovoort. Het probleem trad over het algemeen aan het licht gedurende een conjunctureel neergaande periode, zoals in de jaren dertig van de twintigste eeuw.⁹ In de jaren vijftig was er geen sprake van een

⁹ Zie: *Rapport over den sociaal-ekonomischen toestand der kleine boerenbedrijven in Nederland gevolgd door voorstellen ter verbetering van den bestaanden toestand* ('s-Gravenhage 1937) 9.

Een romantisch beeld van het boerenleven. Circa 1950. Coll. Gemeentearchief Weert.

algemene economische crisis, hooguit van een kortstondige terugslag als gevolg van de Korea-oorlog. Toch was het voor beleidsmakers evident dat vooral kleine boeren op de langere termijn weer in ernstige problemen zouden raken. Het kleine-boerenvraagstuk was in hun ogen geen conjunctureel maar een structureel economisch probleem.

In alle provincies waren boeren met te kleine bedrijven te vinden. Ook in Groningen, door velen beschouwd als het land van de grote herenboeren, was het aantal kleine boeren allerminst gering. Daar waren er in 1950 ruim tienduizend landbouwers, zo'n 55 procent van het totaal, die minder dan vijf hectaren grond bewerkten. In Limburg was dat percentage nog groter, maar hier moet men er rekening mee houden dat een deel van hen in de tuinbouw werkte, een sector die per bedrijf minder grond in beslag nam. Duidelijk was echter dat het aantal grote en middelgrote boerenbedrijven (groter dan tien hectare) relatief geringer was dan elders in Nederland.

Er bestonden grote regionale verschillen in Limburg: in het zuiden domineerde de landbouw op de lössgronden, in het noorden op de zandgronden. Vroeger golden de lössgronden als veel vruchtbaarder dan de zandgronden, maar door de toepassing van kunstmest en andere landbouwtechnieken was dat verschil in de twintigste eeuw gereduceerd. Andere verschillen waren wel blijven bestaan. Het heuvelachtige zuiden was minder makkelijk met grote landbouwmachines te bewerken dan het noordelijk gedeelte van Limburg. Ook was de bevolkingsdichtheid in het zuiden veel groter dan in het noorden, waardoor

Tabel 1. *Procentuele verdeling van de bedrijven over de bedrijfsgrootteklassen in Nederland en Limburg 1950-1970*

	1950		1960		1970	
	Nederland	Limburg	Nederland	Limburg	Nederland	Limburg
< 1 ha	29	41	20	23	9	9
1-5 ha	30	28	29	32	23	29
5-10 ha	19	19	21	23	22	24
10-20 ha	14	10	21	17	29	30
20-50 ha	7	3	8	3	15	8
50-100 ha	1	0,2	1	0,2	1	0,3

Bron: CBS: *Landbouwtellingen 1950-1970*.

de landbouwsector veel sneller in aanraking kwam met andere plattelands-activiteiten en stedelijke uitbreiding. De aanwezigheid van de mijnbouw had bovendien een heel specifieke invloed op allerlei demografische verschijnselen, zoals de zuigkracht op arbeiders die leidde tot een migratie naar het mijngebied. In het noordelijk gedeelte van de provincie vertoonde de landbouwsector grote gelijkenis met die in Noord-Brabant. De kleine gemengde bedrijven werden bevolkt door grote gezinnen, die de voortzetting van het bedrijf door de oudste zoon als hoogste doel kenden. Ze golden in de jaren vijftig als dé voorbeelden van een traditionele en achterhaalde bedrijfsvoering. In de loop van de twintigste eeuw zou zich het landbouwkundig zwaartepunt in de provincie geleidelijk verplaatsen naar het noorden. Het Zuid-Limburgse aandeel in de landbouwproductie daalde van 47,5 procent in 1910 naar 16 procent in 1983.¹⁰ Jansen en Rutten verklaren de groeiende betekenis van de Noord-Limburgse land- en tuinbouw door een sterkere oriëntatie op de nabijgelegen Duitse afzetmarkten.

De vraag dringt zich op waardoor de kleine boeren in het eerste decennium na de oorlog konden overleven en niet al meteen in dezelfde problemen terechtkwamen als in de jaren dertig. Dat hing nauw samen met het door de overheid gevoerde landbouwbeleid. Aanvankelijk stond het naoorlogse landbouwbeleid in dienst van de wederopbouw. Internationale voedselschaarste dreigde de prijzen op te jagen, met alle gevolgen voor het herstel van de economie van Nederland. Boeren profiteerden van de hoge prijzen, zodat ook relatief minder rendabele bedrijven het hoofd boven water konden houden. De overheid besloot door subsidies een groot aantal prijzen van landbouwproducten laag te houden. De boeren waren daardoor niet genoodzaakt hun goederen op de internationale markt aan te bieden. Hoewel de subsidie bij de boeren terechtkwam, profiteerden de consumenten, die immers veel lagere prijzen betaalden dan de internationale marktprijzen. De overheidssteun had tot gevolg dat boeren te weinig de dalende marktprijs voelden en daarom ook minder de noodzaak tot investeren in moderne landbouwmethoden. Toen de prijzen op de internationale markt in het begin van de jaren vijftig lager kwamen te liggen dan de prijzen op de

¹⁰ Jansen en Rutten, *De geschiedenis van de landbouw in Limburg*, 210.

Nederlandse markt, veranderden de subsidies in producentensubsidies. Feitelijk dienden ze nu om het inkomen van boerengezinnen op peil te houden. Het overheidsbeleid verhulde dus eigenlijk de weinig florissante economische positie van vooral de kleine boeren.

Het ministerie van Landbouw, dat in de periode 1945-1958 werd geleid door Sizzo Mansholt, erkende de noodzaak van een nieuw beleid en ontwikkelde het zogenaamde landbouwstructuurbeleid. Door structurele maatregelen moest de Nederlandse landbouw zijn concurrentiepositie op de internationale markt behouden. Eén van de instrumenten was de ruilverkaveling, die na invoering van een nieuwe wet in 1954 een grootschalig karakter kreeg. Behalve de herverkaveling van percelen land voorzag de nieuwe wet ook in de aanleg en verbetering van infrastructuur.¹¹ Op deze wijze werden de productieomstandigheden voor boeren op structurele wijze verbeterd. Het ministerie van landbouw vreesde echter dat in gebieden waar sprake was van een landbouwkundige en sociale achterstand, de grote overheidsinvesteringen onvoldoende rendement zouden opleveren. Het waren de 'achtergebleven' boeren en hun gezinnen die in sociaal en landbouwtechnisch opzicht via *social-engineering* naar een hoger plan moesten worden gebracht. Met het streekverbeteringsprogramma moesten boerengezinnen worden aangepast aan de moderne samenleving.

Directe aanleiding voor de start van het streekverbeteringsprogramma was een rapport van het Landbouw-Economisch Instituut (LEI). Uit dit rapport bleek dat in sommige streken de kostprijs van melk – en dus mogelijk ook van andere producten – veel hoger lag dan elders. Dit werd deels geweten aan de hogere bedrijfskosten en deels aan de lagere melkproductie. In 1956 kwam de melkveehouderij verder onder druk te staan. KNBTB-voorzitter C.G.A. Mertens diende als Eerste-Kamerlid, en natuurlijk als belangenbehartiger van zijn achterban, een motie in om de melkgarantieprijzen op de zandgebieden te verhogen. Mansholt legde dat verzoek naast zich neer en benadrukte daarmee dat hij een structuurbeleid prefereerde boven een prijspolitiek. De ambtelijke top van het ministerie van Landbouw zag in het LEI-rapport voldoende aanleiding om een streekverbeteringsprogramma te starten. Een inderhaast gehouden inventarisatie in 1958 bevestigde officieel wat landbouwkundigen al langer vermoedden: het waren vooral de kleine gemengde boerenbedrijven op de zandgronden en op de komgronden langs de grote rivieren die achterbleven in de modernisering van hun bedrijf en waar de productiekosten als gevolg daarvan te hoog lagen.¹² Noord-Limburg bleek iets minder achterstand te hebben dan Zuid-Limburg, dat ongeveer net zo hoog scoorde als de in Nederland landbouwkundig meest achtergebleven gebieden tussen de grote rivieren. Opvallend was dat het dorp Obbicht ten noorden van Geleen als het gebied met de grootste landbouwkundige achterstand in Nederland naar voren kwam.

¹¹ S. van den Bergh, *Verdeeld land. De geschiedenis van de ruilverkaveling in Nederland vanuit een lokaal perspectief, 1890-1985* (Groningen/Wageningen 2004).

¹² *De landbouwkundig achtergebleven gebieden in Nederland. Een survey* ('s-Gravenhage 1958).

E.W. Hofstee. Uit: *Gemengde bedrijvigheid: een kwart eeuw Wageningse sociologie 1946-1971*.

Het sociologisch probleem

Wat de streekverbetering zo interessant maakt, is dat een politiek en een economisch probleem, namelijk het kleine boerenvraagstuk, verweven raakten met sociologische opvattingen over traditionalisme en modernisering. Tussen politiek en wetenschap ontstond op dit punt vanaf 1953 een symbiose. Op het raakvlak van politieke wensen en wetenschappelijke theorievorming ontwikkelde zich een maakbaarheidsgedachte – zoals dat in de loop van de jaren tachtig werd aangeduid – over het boerenbestaan.¹³ Een sterk sturende overheid,

¹³ Zie: Jan Willem Duyvendak en Ido de Haan, *Maakbaarheid. Liberale wortels en hedendaagse kritiek van de maakbare samenleving* (Amsterdam 1997).

gesteund door een wetenschappelijke visie, werd in staat geacht de problemen in de agrarische sector te kunnen oplossen.

Exponent van deze wetenschappelijke benadering was hoogleraar E.W. Hofstee, die leiding gaf aan de afdeling sociologie van de Wageningse Landbouwhogeschool. Hij ontwikkelde met zijn medewerkers de theorie van het modern dynamisch cultuurpatroon. Volgens deze moderniseringstheorie bevond de westerse samenleving zich sinds de negentiende eeuw in een overgang van een traditioneel-ambachtelijk naar een modern industrieel cultuurpatroon. Hofstee verwierf vooral bekendheid met deze theorie toen hij deze toepaste op de demografische ontwikkeling van Nederland en daarover in het begin van de jaren zestig publiceerde. Maar oorspronkelijk gebruikte hij het begrip modern cultuurpatroon om de modernisering in de landbouw te kunnen verklaren en te bevorderen. Volgens Hofstee werd de structuur van het agrarische leven in een gebied niet enkel bepaald door uiterlijk waarneembare economische factoren, maar ook door de in de groep bewust of onbewust levende idealen, voorstellingen en denkbeelden, die in oorsprong los stonden van overwegingen van economische aard. In zijn visie was de culturele ontwikkeling bepalend voor het ontstaan van een bedrijfsstijl, dat wil zeggen de wijze waarop de boerenonderneming werd gevoerd.¹⁴ Hij gebruikte als voorbeeld boeren uit de wat armelijke Groningse Woldstreek die in hun bedrijfsstijl de rijke Groningse graanboeren probeerden te imiteren, terwijl elders in de provincie (Zuidelijk Westerkwartier) juist de Friese veeboeren als voorbeeld golden. De historicus P. Priester heeft deze veronderstelling van Hofstee later weerlegd. Volgens hem lieten de Groningse boeren zich wel degelijk leiden door marktoverwegingen.¹⁵ Het antwoord op de vraag wie gelijk heeft, is voor dit artikel niet relevant. Het gaat hier om de wijze waarop Hofstee een sociologisch verklaringsmodel ontwikkelde voor zijn eigen tijd, ook al was dat gebaseerd op foutieve historische premissen.

De moderniseringstheorie veronderstelde dat er bij boeren sprake was van een *cultural lag*, een achterblijven in een moderniserende wereld. Hofstee ontwikkelde met zijn medewerkers allerlei modellen die aantoonde dat er enerzijds moderne en anderzijds traditionele boeren bestonden. Het was zaak de verschillende cultuurpatronen waarin beide groepen leefden te analyseren, waarna methoden konden worden ontwikkeld om de traditionele boeren de weg te wijzen naar het moderne cultuurpatroon. In de periode 1953-1956 deden verschillende Wageningse sociologen onderzoek naar dit cultuurpatroon. Hofstee omschreef op grond van die onderzoeken de moderne boer in 1962 als volgt:

Het is geen onplezierige figuur; hij voldoet in het algemeen aan de eisen die wij in deze tijd aan onze medemensen menen te mogen stellen. Hij is een man, die in zijn bedrijfs-

¹⁴ E.W. Hofstee, *Over de oorzaken van de verscheidenheid in de Nederlandse landbouwgebieden (inaugurale rede)* (Groningen/Wageningen 1946) 21.

¹⁵ P. Priester, *De economische ontwikkelingen van de landbouw in Groningen, 1800-1914* (Groningen 1991) 443.

voering probeert er uit te halen wat er in zit en onder overigens dezelfde omstandigheden produceert hij per jaar dan ook aanzienlijk meer dan de traditionalistische boer. Als boer houdt hij zeker van zijn bedrijf en misschien werkt hij er zelfs met meer plezier dan de traditionalistische boer, niet in de laatste plaats, omdat hij het resultaat van zijn werk ziet. In tegenstelling tot de laatste is het boer-zijn echter niet iets vanzelfsprekends. Zou hij voor zijn zoon geen behoorlijke toekomst in het boerenbedrijf zien, dan zou hij het natuurlijk vinden, dat deze iets anders zou kiezen. Hij is een man, die niet zoals de traditionele boer zich, wat zijn belangstelling betreft, beperkt tot de kleine levenskring, waarin hij dagelijks werkt. Hij is geïnteresseerd in de grote wereld en weet wat daarin omgaat. Hij neemt actief deel en bepaalt zijn standpunt t.a.v. de problemen, die daar spelen. Hij is dan in het algemeen ook geïnteresseerd in de politiek. Als kerkelijk mens is hij een actief lid van zijn kerk en geen sleurlid, zoals vele van de traditionalistische boeren. Hij is in hoge mate geïnteresseerd in onderwijs en voorlichting en volgt de onderwijsresultaten van zijn kinderen met grote belangstelling. Hij is actief in het verenigingsleven met inbegrip van de coöperaties en vervult daar naar verhouding veel bestuursfuncties. Ondanks zijn veel hogere economische prestaties weet hij veel meer tijd te scheppen dan zijn traditionele collega. Hij gaat veel meer op excursie, houdt veel regelmatigere vakantie en ontvangt gasten bij zich thuis. Hij zal steeds openstaan voor verandering.¹⁶

Terwijl de Wageningse sociologen precies konden zeggen hoe een moderne boer eruit moest zien, hadden ze een tamelijk karikaturale opvatting over de traditionele boer. Achteraf bezien was bij de Wageningse sociologen de traditionele boer niet meer dan de contrapool van deze moderne boer: ouderwets in zijn bedrijfsopvatting, geleid door de mores van de dorpsgemeenschap, in de verwachting levend dat de oudste zoon het bedrijf zou overnemen, autoritair etc. De traditionele boer miste elke vorm van dynamiek die voor de modernisering noodzakelijk was. Omdat de Wageningers vanuit de ideaaltypische moderne boer bepaalden wat een traditionele boer was, stemde deze laatste nauwelijks overeen met de historische 'werkelijkheid'. Het boerenbestaan was in het verleden, zo bewezen later ook de historici H.K. Roessingh en J. Bieleman, voortdurend in beweging: aanpassing aan de ontwikkeling van de markt behoorden tot de overlevingsstrategieën.¹⁷ Hooguit kon men stellen dat het tempo van veranderingen in de loop van de tijd versnelde. De tegenstelling traditioneel-modern had wel analytische waarde, maar dekte geenszins de werkelijkheid. Dat verklaart waarom in het begin van de jaren zestig plotseling het begrip *dynamisch* werd toegevoegd aan 'modern cultuurpatroon'. Onderzoek had inmiddels duidelijk gemaakt dat een boer niet óf modern óf traditioneel was, maar zich per definitie ergens in een ontwikkelingsgang daartussen bevond.

¹⁶ E.W. Hofstee, 'Veranderd Platteland', *Landbouwkundig Tijdschrift* 74 (1962) 671-690, aldaar 679.

¹⁷ J. Bieleman, *Boeren op het Drentse zand 1600-1910. Een nieuwe visie op de oude landbouw* (Utrecht 1987) en H.K. Roessingh, *Inlandse tabak. Expansie en concentratie van een handelsgewas in de 17e en 18e eeuw in Nederland* (Wageningen 1976).

In 1953 hanteerde men echter nog een tamelijk strikte scheiding tussen de modernen en traditionelen. Hofstee hield in dat jaar een lezing voor de rijkslandbouwconsulenten (de regionale hoofden van de RLVD), waarin hij zijn visie op de moderne en traditionele boer uitgebreid uiteenzette. In dat zelfde jaar werden het Friese dorp Rottevalle en het Noord-Brabantse dorp Kerkhoven aangewezen als zogenaamde voorbeelddorpen. Er werd hier een voorlichtings-experiment uitgevoerd waarbij de Friezen de prototypen van de moderne boer verbeeldden en de Noord-Brabanders die van de traditionele. Eén van de meest opvallende uitkomsten was dat er in de traditionele dorpen zeer zorgvuldig op moest worden gelet wie de *local leaders* waren. Deze lokale boerenvoormannen konden voor de voorlichters de weg openen naar de rest van de dorpelingen, maar een verkeerde keus werkte volstrekt averechts.

De inzichten die in de voorbeelddorpen werden vergaard, hebben er mede toe bijgedragen dat aan de intermediaire rol van sommige boeren veel aandacht werd besteed. Het gaf de mogelijkheid om de bevolking nauwer te betrekken bij de planning van de streekverbetering. Daarbij maakten de voorlichters ook gebruik van ideeën uit de Verenigde Staten, waar het voorlichtingswerk onder boeren sedert de jaren dertig een hoge vlucht had genomen. Hofstee en anderen hadden van dat werk kennis genomen door studiereizen in het kader van de Marshallhulp. De invloed van deze Amerikaanse ideeën op het streekverbeteringsprogramma moet niet worden onderschat. Her en der in het land werden door voorlichters, die de Amerikaanse situatie kenden, spreekbeurten gehouden over de vergelijkbare projecten in Southern Illinois en Pennsylvania.¹⁸ Er was eveneens veel aandacht voor de zogenaamde *community organisation*, die hier te lande onder andere bekendheid kreeg via Jo Boer van 'Opbouw Drenthe'. Deze *community organisation* legde grote nadruk op de zelfwerkzaamheid van de bevolking. Ook de introductie van de *home economics*, de wetenschappelijk onderbouwde studie van allerlei zaken die met het huishouden te maken hadden, is van grote invloed geweest op de huishoudelijke voorlichting. Ze leidde onder andere ook tot de oprichting van een afdeling huishoudkunde aan de Landbouwhogeschool te Wageningen onder leiding van hoogleraar C. Willinge Prins-Visser.

Hoewel deskundigen goed op de hoogte waren van de Amerikaanse ontwikkelingen, betekende dit niet dat zij streefden naar een kopie. In de Verenigde Staten was het particuliere initiatief veel belangrijker dan in Nederland. In de Nederlandse omstandigheden was veeleer sprake van een ingewikkeld samenspel tussen overheid en verzuilde organisaties. In die zin pleitte de KNBTB er bijvoorbeeld in 1956 nog voor om op grond van het subsidiariteitsprincipe de hele landbouwvoorlichting (dus ook de technische) over te hevelen van de overheid naar de verzuilde organisaties. Zo ver kwam het niet. Maar de landbouwvoorlichting die te maken had met de gezinssituatie, dus met name de huishoudelijke en agrarisch-sociale voorlichting, bleef in handen van de boerenorganisaties en de aan hen gelieerde boerinnenverenigingen. Voor de confessionele organi-

¹⁸ Groninger Archieven, Archief Groninger Maatschappij van Landbouw, dossier 405-5.701 (1957).

saties was het onbespreekbaar dat de staat zich zou mengen in de persoonlijke levenssfeer van boerengezinnen 'aangezien deze voorlichting een sterk individueel, mentaal beïnvloedend karakter draagt en hare aspecten nauw verbonden zijn met problemen van levensbeschouwelijke aard'.¹⁹ Organisatorisch leidde dat tot een constructie waarin de technische voorlichting werd verzorgd door de rijkslandbouwconsulentschappen, de huishoudelijke en de agrarisch-sociale door de landbouworganisaties. In Limburg waren dat de KNBTB en de LLTB.

Geconcludeerd kan worden dat de landelijke overheid, in samenwerking met de centrale landbouworganisaties, na 1945 probeerde haar sturend vermogen in de landbouwsector toe te passen. De aanvankelijk gevoerde prijspolitiek leek in veel opzichten op het beleid uit de jaren dertig als uitvloeisel van de Landbouwcrisiswet. De versterking van het landbouwstructuurbeleid vanaf de eerste helft van de jaren vijftig had tot doel de positie van de boeren op de internationale markt te herstellen, maar zou uiteindelijk uitmonden in een haast onontwarbare kluwen van overheidsmaatregelen en boerenbelangen. Deze innige verwevenheid van de belangen van overheid, boerenorganisaties en ook agro-industrieën kennen we onder term 'Groene Front'. De inzet van het streekverbeteringsprogramma als onderdeel van dat structuurbeleid liet zien dat de overheid boeren onbedoeld dwong de door haar uitgestippelde bedrijfsstrategieën te volgen. De casus Limburg kan dat duidelijk maken.

Limburgse streekverbeteringen

In Limburg werden in de periode 1956-1970 twaalf streekverbeteringen aangewezen: 'Bergen' (1956-1962), 'Land van Gulpen' (1956-1963), 'De Roerstreek' (1958-1963), 'Meyel en Ospel' (1960-1966), 'De Maasgouw' (1961-1968), 'Land van Pepijn' (1962-1968), 'Maas en Niers' (1962-1967), 'Oude Mijnstreek-Ransdalerveld' (1962-1968), 'Land van Weert' (1962-1968), 'Land van Servaas' (1963-1969), 'Venlo-Tegelen' (1964-1970) en 'De Onderbanken' (1966-1970). Van de twaalf Limburgse streekverbeteringen is alleen de omvang van de streekverbetering Venlo-Tegelen onbekend. Dit gebied werd in 1964 aangewezen als streekverbetering en is nauwelijks gedocumenteerd – vermoedelijk vanwege de beperkte omvang. Van de meeste streekverbeteringen zijn wel archieven en documentatie bewaard gebleven. Voor onderzoekers die de lokale landbouwsituatie willen uitpluizen bevatten die een schat aan gegevens. Van sommige bedrijven werden bijvoorbeeld uitgebreide landbouwkundige boekhoudingen bijgehouden, die de door de onderzoeksbureau's van de LLTB werden omgezet in rendementsrapporten. Op grond van deze archieven en die van het ministerie van Landbouw kan geconcludeerd worden dat de elf gedocumenteerde streekverbeteringen in Limburg in totaal 59.000 hectare grond en bijna 6000 boerenbedrijven omvatten. De grootste waren 'Land van Gulpen' en 'Oude Mijnstreek-Ransdalerveld', beide rond de 9000 hectare. In 'Land van Gulpen' waren meer dan 1000 boerenbedrijven bij de streekverbetering betrokken, in 'Oude Mijnstreek-Ransdalerveld' zo'n 725.

¹⁹ *Bijdrage tot herziening van de agrarische voorlichting in Nederland* (uitgave KNBTB mei 1956) 28.

Echte kleine streekverbeteringen waren er niet. 'Maas en Niers', in Limburg de kleinste, zat met ruim 3000 hectare en circa 340 boerenbedrijven net onder het gemiddelde. De streekverbeteringen waren verdeeld over de twee rayons van de Limburgse RLVD: vijf bij het Noord-Limburgse en zeven bij Zuid-Limburgse consulentenschap.

Elke streekverbetering kende een streekverbeteringscommissie, waarin de lokale boerenorganisaties vertegenwoordigd waren. Aangezien de LLTB vrijwel een monopoliepositie bezat – in de streekverbetering 'Bergen' was 96 procent van de bedrijfshoofden in 1956 lid – bestonden vrijwel alle Limburgse commissies uitsluitend uit leden van de LLTB. De rijkslandbouwconsulent trad op als ambtelijk secretaris, terwijl notabelen en deskundigen – bijvoorbeeld afkomstig van de Limburgse afdeling van de maatschappij voor diergeneeskunde in het 'Land van Gulpen' – zitting namen als adviserende leden. De taak van de commissie bestond uit het richting geven en controleren van de streekverbeteringswerkzaamheden, maar de benoemde leden vervulden in de praktijk vooral een rol als intermediair naar de lokale bevolking. Vooral in de jaren zestig groeide her en der in de Nederlandse streekverbetering een zeker ongenoegen tussen de professionele deskundigen en de lokale vertegenwoordigers. De professionals vonden het verloop van de vergaderingen vaak niet zakelijk genoeg, terwijl de inwoners van de streekverbeteringen zich soms buitenspel voelden staan. In die zin moet ook het verzet begrepen worden tegen de benoeming van een extra streekverbeteringsfunctionaris van de LLTB in de streekverbeteringscommissies van 'De Onderbanken' en andere Zuid-Limburgse gebieden. Men wilde de 'ambtelijke bemoeienis' laag houden, zo liet de commissie via de rijkslandbouwconsulent weten.²⁰

In dit artikel worden de Limburgse streekverbeteringen vooral in een landelijk perspectief geplaatst, want het gaat om de vraag in hoeverre de landbouwkundige ontwikkeling hier autonoom was dan elders. Vooraf dient bedacht te worden dat geen enkele streekverbetering representatief is voor het gehele streekverbeteringsprogramma; immers de voorlichting werd sterk afgestemd op de lokale problemen en mogelijkheden. Wie veel van deze streekverbeteringen bestudeert, herkent echter wel de onderliggende patronen, zoals de keuze in landbouwkundige moderniseringsstrategieën, de rol die aan de boerinnen werd toebedacht en de inbedding van de agrarisch-sociale voorlichting in de verzulde structuren. Deze onderliggende strategieën waren niet lokaal gebonden en konden door het hele land aangetroffen worden.

De problemen in de Limburgse streekverbeteringen waren vergelijkbaar met die elders in Nederland. De Noord-Limburgse streekverbetering 'Bergen' kampte met een slechte waterhuishouding, inefficiënte verkaveling (50 procent van de gronden lag op meer dan een halve kilometer van de boerderij), ondermaatse nutsvoorzieningen, te lage arbeidsproductiviteit, opvolgingsproblemen door te veel opvolgers en te late terugtrekking van vader, verouderde productiemetho-

²⁰ Rijksarchief Limburg (RAL), archief Rijkslandbouwconsulent voor Zuid-Limburg (RCL Z-Limburg), inv. 78, 'Brief RCL-Zuid-Limburg aan LLTB 12-08-1968'.

den door gebrekkige vakkennis. In andere Noord-Limburgse streekverbeteringen waren deze problemen eveneens te herkennen. In Zuid-Limburg waren veel terugkerende thema's: onvoldoende exploitatie van graslanden, slechte voederwinning, onrendabele boomgaarden, kwalitatief slechte rundveestapel en te geringe productie op het bouwland. In 'De Roersteek' bestond een zeer specifiek regionaal probleem. Hier speelde de overheid in 1958 met de gedachte de mijn Beatrix te vestigen. Dit zou niet alleen grote gevolgen hebben gehad voor het landgebruik door de uitbreiding van woonwijken en industriegebieden, maar ook voor de beroepsmogelijkheden van de bevolking. Uiteindelijk ging de vestiging van de nieuwe mijn niet door, maar omdat wel allerlei infrastructurele aanpassingen plaatsvonden, kregen de gereserveerde terreinen een industriële bestemming.²¹ In 'De Roerstreek' werden landbouwkundige ontwikkelingen en industrialisatie dus op elkaar afgestemd.

Wie de eindverslagen van de streekverbeteringen bestudeert, kan daaruit een zestal landbouwkundige strategieën destilleren die ingezet werden om het algemene doel, het halen van een acceptabel gezinsinkomen uit het bedrijf, te realiseren. Achtereenvolgens waren dat: bedrijfsvergroting, ontmenging (in Limburg ook wel aangeduid als bedrijfsvereenvoudiging), specialisatie, mechanisatie, intensivering van de productie en omschakeling naar tuinbouw.²² Deze landbouwkundige verbeteringen werden ondersteund door strategieën die er op waren gericht om het gezin aan te passen aan de moderne tijd en die dus vooral bij de huishoudelijke en agrarisch-sociale voorlichting werden ingezet. In termen van geldelijke investeringen namen de landbouwkundige strategieën meer middelen in beslag dan de andere. In Limburg werd in de meeste gevallen tweederde tot driekwart besteed aan de landbouwkundige problemen en de rest aan de meer sociaal georiënteerde kwesties. In een probleemgebied als het 'Land van Gulpen' nam de huishoudelijke voorlichting en de agrarisch-sociale voorlichting in de periode 1956-1962 slechts tussen de 7,3 en 13,3 procent van de totale streekverbeteringsbegroting in beslag.²³ Toch kan men hieruit niet afleiden dat men de landbouwkundige voorlichting belangrijker vond. De streekverbetering werd bepaald door integratie en intensivering van de drie voorlichtingsvormen.

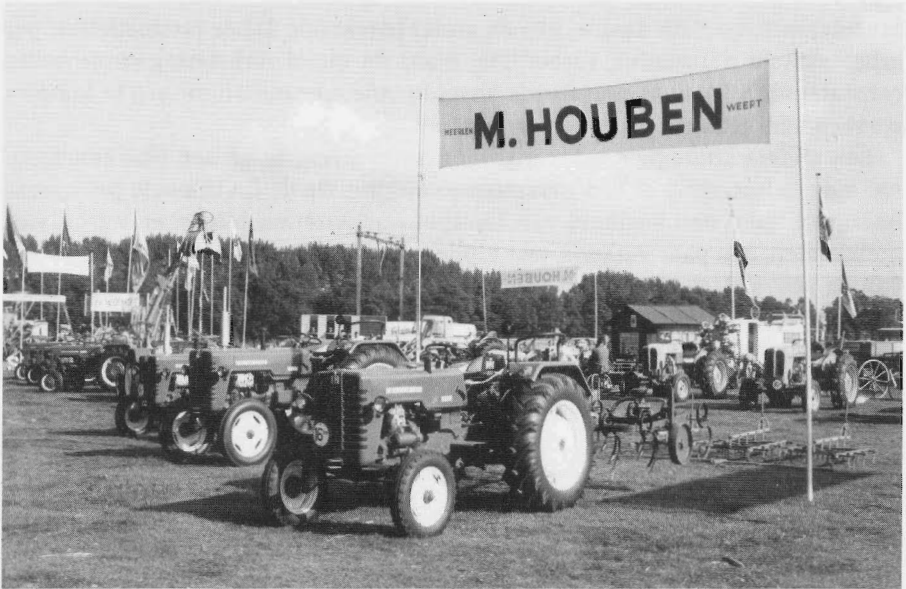
Bedrijfsvergroting in de vorm van toename van de hoeveelheid land in bewerking vond weliswaar plaats, maar in de meeste Limburgse streekverbeteringsgebieden was er onvoldoende bruikbaar braakliggend terrein. Hier speelt wellicht een rol dat in de meeste gevallen de streekverbetering niet samenviel met een ruilverkaveling. In andere streekverbeteringen gaf een ruilverkaveling aanleiding tot substantiële vergroting van bedrijven. Zo zien we bijvoorbeeld in de streekverbeteringen 'Walcheren' en 'Elsloo' de omvang van de boerderijen met meer dan 60 procent toenemen.²⁴ In veel Limburgse streekverbeteringen

²¹ *Eindverslag streekontwikkeling 'De Roerstreek' 1958-1965* (Roermond z.j.[1965]).

²² Zie voor een uitgebreide beschrijving: Karel, *De maakbare boer*, 143-168.

²³ RAL, RCL Z-Limburg, inv. 81, 'Jaarverslagen van de Rijkslandbouwkundige Dienst'.

²⁴ Karel, *De maakbare boer*, 362.

Een landbouwtentoonstelling in Roermond. 1962. Coll. SHCL.

konden bedrijven slechts voorbereiden doordat andere boeren overstapten naar gespecialiseerde grondloze productie (varkens- en kippenhouderij), zich gingen toeleggen op tuinbouw of door ontginning van tot dan toe braakliggende terreinen. In 'De Roerstreek' steeg de gemiddelde omvang van de bedrijven van 11,95 naar 14,34 hectare (plus 20 procent), in het 'Land van Pepijn' van 14,47 naar 16,06 hectare (plus 11 procent) en in 'Oude Mijnstreek-Ransdalerveld' slechts van 16,40 naar 16,97 (plus 3,5 procent). In deze laatste streekverbetering nam weliswaar het aantal boerenbedrijven sterk af, maar veel vrijkomende grond werd aan andere doeleinden besteed. Dat gebeurde ook in het 'Land van Servaas', waar door stedelijke uitbreiding van Maastricht vooral de groenteteelt afnam.²⁵

Een alternatief was de bestaande productiecapaciteit te intensiveren, vaak door mechanisatie toe te passen. In 'De Roerstreek' nam het percentage machinaal gemolken koeien tussen 1958 en 1965 bijvoorbeeld toe van 23 naar 78 procent. Machinaal melken leidde vrijwel automatisch tot een grotere vee-stapel, wat betekende dat de weidelanden verbeterd dienden te worden. In 'Oude Mijnstreek-Ransdalerveld' nam de gemiddelde melkveebezetting per hectare grasland toe van 1,62 naar 1,96. Ook in de akkerbouw nam het gebruik van machines toe. Veel boeren maakten hier echter gebruik van loonwerkersbedrijven. Sommige werkzaamheden werden zelfs volledig aan dit soort bedrijven uitbesteed. De intensivering bleek ook uit andere indicatoren. Zo nam in 'De Roerstreek' het aantal productie-eenheden op de kleine en middelgrote bedrijven met 26 tot 36 procent toe, terwijl op de grote bedrijven het aantal

²⁵ *Streekontwikkeling Land van Servaas 1962-1968. Eindverslag* (Roermond z.j. [1968]) 30.

arbeidskrachten sterk daalde. Een en ander betekende dat de productiviteit per arbeidskracht aanzienlijk verbeterde, maar de streekverbeteringscommissies constateerden dat deze nog steeds onvoldoende was om anno 1965 te kunnen spreken van 'gezonde bedrijven en gezinnen'.

Een andere strategie om tot inkomensverbetering te komen was een zogenaamde ontmenging of bedrijfsvereenvoudiging. Op de traditionele gemengde bedrijven vond een veelheid van landbouwactiviteiten plaats: er waren wat melkkoeien, een paar varkens, wat kippen; de akkerbouw stond deels in dienst van de veevoederproductie en deels werd er wat voor de markt geproduceerd; vaak werd er ook iets gedaan aan groente- of fruitteelt. Het voordeel van deze gemengde bedrijvigheid was de grote risicospreiding, want de boer was niet van één product afhankelijk. Dit was wat Jansen en Rutten het oude landbouwsysteem noemden. De nadelen van dat systeem waren anno 1960 groot. Een rationele bedrijfsvoering volgens de moderne opvattingen was vrijwel onmogelijk: de aandacht moest naar te veel verschillende zaken uitgaan, investeringen die de kostprijs per product zouden laten dalen waren bij de kleine aantallen niet redenerend te krijgen, productkennis bleef te oppervlakkig voor innovatie en de inzet van arbeid gebeurde volstrekt inefficiënt. Terugdringing van het aantal taken tot twee hooguit drie zou het rendement van het bedrijf enorm ten goede moeten komen. Deze strategie zette vooral in de jaren zestig door en in haar kielzog ontstonden ook steeds meer gespecialiseerde bedrijven. Deze laatste legden zich aanvankelijk toe op één productketen, bijvoorbeeld de melk-, kippen- of varkenshouderij; jongvee werd in het eigen bedrijven opgefokt. Maar al in de jaren zestig, en versterkt in de decennia daarna, ontstonden er specialisaties in onderdelen van de productketen, zoals biggenfokkerijen, kuikenfokkerijen, mestvarkenshouderijen en dergelijke. In de streekverbetering 'De Roerstreek' bestond in 1956 ruim 97 procent van de bedrijven met meer dan 3 hectare grond uit gemengde bedrijven. Na afloop in 1965 was dat nog steeds 94 procent. Het aantal gespecialiseerde bedrijven was vooral in de tuinbouw iets toegenomen, maar allerm minst spectaculair. In later gestarte streekverbeteringen was die ontmenging en specialisatie veel duidelijker waarneembaar. In 'Oude Mijnstreek-Ransdalerveld' daalde het aantal gemengde bedrijven ten gunste van het aandeel gespecialiseerde ondernemingen tussen 1962 en 1968 van 91 naar 66 procent.

In Nederland was in het begin van de jaren zestig definitief het besef doorgedrongen dat het gemengde bedrijf geen toekomst had. In 1947 had een commissie van de KVP in de kwestie van het kleine-boerenvraagstuk nog gepleit voor handhaving van de kleine gemengde boerenbedrijven. Binnen de katholieke landbouworganisaties overheerste namelijk het standpunt dat het gezinsbedrijf in hoge mate de spaarzaamheid, de eigen bezitsvorming, de familiezin en de godsdienst bevorderde.²⁶ Bovendien bestond een niet onaanzienlijk deel van de katholieke aanhang uit kleine boeren en hun gezinnen. Maar al in de jaren

²⁶ M. Smits, *Boeren met beleid. Honderd jaar Katholieke Nederlandse Boeren- en Tuindersbond* (Nijmegen 1996) 177.

vijftig werden scheurtjes zichtbaar in deze rotsvaste overtuiging. De LLTB werd van mening dat de kleine boerenbedrijven niet ten koste van alles moesten worden gehandhaafd. Dat vertaalde zich in de opvatting dat niet de omvang van een bedrijf, maar de vakbekwaamheid van de boer bepaalde of een onderneming levensvatbaar was. Tijdens een algemene vergadering van de LLTB in 1963 constateerde voorzitter Mertens dat het traditioneel gemengde bedrijf uit de tijd was.²⁷ Feitelijk stelde hij daarmee de boeren voor de keus: óf specialiseren, óf stoppen. Deze verschuiving in opvatting maakte de acceptatie van een 'Ontwikkelings- en Saneringsfonds' (O&S-fonds) in 1962 mogelijk. Dit fonds moest jonge boeren helpen een eigen bedrijf op te bouwen, maar bevatte tevens de mogelijkheid voor oudere boeren zich door de overheid met een klein pensioen te laten uitkopen. Als snel werd vooral door boeren op niet levensvatbare bedrijven van die laatste mogelijkheid gebruik gemaakt. De LLTB verzette zich niet langer tegen deze vorm van sanering.

De invoering van het O&S-fonds veroorzaakte een omslag in het streekverbeteringsbeleid, want de overtollige kleine boeren konden via dit fonds op een veel efficiëntere wijze worden afgevoerd dan met behulp van voorlichtingsprogramma's. Maar ook de wisseling van de wacht in de leiding van het ministerie van landbouw speelde een rol. Tot circa 1960 werd in Den Haag het landbouwbeleid bepaald door representanten van de noordelijke akkerbouw die voorstander waren van een (harde) sanering van de kleine bedrijven. Zij stuitte daarbij op verzet van de confessionele bonden. Nadat omstreeks 1960 een aantal zuidelijke representanten op essentiële posities terechtkwamen, konden enerzijds de standpunten van de katholieke organisaties beter doordringen in Den Haag, maar kon omgekeerd het 'Haagse beleid' ook makkelijker doordringen in de katholieke organisaties.²⁸ Dit verklaart mede het succes van het O&S-fonds. De streekverbetering werd gaandeweg minder interessant als instrument voor de beleidsmakers. In plaats van zich op dorpsgemeenschappen te richten werd de voorlichting aan individuele bedrijven belangrijker. In de streekverbetering 'Maasgouw' – het gebied tussen Maas en Julianakanaal – werd in 1965 liefst 72 procent van de bedrijven door voorlichters gevraagd en ongevraagd bezocht.²⁹

Wie de verslagen van de Limburgse streekverbeteringen leest herkent dat de toegepaste landbouwkundige strategieën, ondanks lokale variaties, niet afwijken van wat elders in de streekverbeteringen werd doorgevoerd. Deze strategieën waren op hun beurt niet meer dan een afgeleide van wat elders als noodzakelijke modernisering werd gezien. Die kwam er meestal op neer dat bedrijven door rationalisatie van het productieproces een hoger rendement moesten opleveren. In streekverbeteringen werd zelden of nooit de vraag gesteld naar de behoeften van de markt. Deze vraag werd gezien als het probleem van de agro-industrie en -handel die de boerenbedrijven omringden. De

²⁷ K. Korsten, *Standhouden door verandering. De Limburgse Land- en Tuinbouwbond als behartiger van agrarische belangen 1896-1996* (Nuland 1996) 124.

²⁸ Smits, *Boeren met beleid*, 179.

²⁹ RAL, RCL Z-Limburg, inv. 85, 'Jaarverslagen'.

marktwerking werd dus slechts indirect door de boeren gevoeld. Zolang zij de moderniserings- en rationalisatiestrategieën van de overheid volgden, was de afzet van hun producten min of meer gegarandeerd.

Het boerengezin

De landbouwkundige strategieën stonden niet op zichzelf. In de streekverbetering werd de modernisering van het boerengezin als een voorwaarde beschouwd voor de structurele verbetering van de bedrijfsvoering op lange termijn. De sociologisch vernieuwende elementen werden vooral geprogrammeerd in de huishoudelijke en agrarisch-sociale voorlichting. Voor de confessionele boerenbonden vormde de bemoeienis van de staat met het gezin een groot struikelblok. Het doordringen van de overheid in de persoonlijke levenssfeer werd beschouwd als een taboe, maar dit kan evengoed geïnterpreteerd worden als een poging van de kerkelijke leiders om de eigen machtspositie te handhaven. Over het algemeen zagen de confessionele voorlichters de noodzaak van modernisering van het gezin wel in, maar waren zij behoedzaam met het geven van kant-en-klare antwoorden. Al naar denominatie van de betrokken standsorganisatie kon er aan de agrarisch-sociale doelstellingen in een streekverbetering een hervormde, katholieke, gereformeerde of confessioneel-neutrale kleur worden gegeven. Weliswaar volgden de agrarisch-sociale voorlichters van de verschillende standsorganisaties gezamenlijk een algemene bijscholingscursus in Bennekom, maar daarnaast werden door de boerenorganisaties voor deze voorlichters en de mensen die hen assisteerden cursussen in eigen kring georganiseerd. Voor de katholieken gebeurde dat onder andere in het Nijmeegse 'Berg en Dal' en het Noord-Limburgse vormingscentra 'Kasteel Well'.

J. Bouma, die werkte bij de katholieke standsorganisatie en behoorde tot het kaderpersoneel met een open oog voor de moderne ontwikkelingen, zag in de agrarisch-sociale voorlichting een mogelijkheid om de in de statuten opgenomen doelstelling van 'behartiging van de godsdienstige, zedelijke, maatschappelijke en stoffelijke belangen der boeren' systematisch uit te werken. Met andere woorden: de katholieke waarden en normen moesten via de agrarisch-sociale voorlichting worden gepropageerd. Hoe intensief dat gebeurde kon per streek verschillen. Zo constateerde Bouma dat de Noord-Brabantse Christelijke Boerenbond (NCB) zich nadrukkelijk inzette voor de agrarisch-sociale voorlichting in streekverbeteringsgebieden, terwijl de katholieken zich elders beperkten tot algemene voorlichting op afdelingsvergaderingen.³⁰ In de meeste Limburgse streekverbeteringen was dit laatste het geval. In de streekverbetering 'Oude Mijnstreek-Ransdalerveld' en 'De Roerstreek' boden de agrarisch-sociale voorlichters naast cursussen over 'Grond en pachtproblemen' en 'Financieringsproblemen bij bedrijfsovername' ook onderwerpen aan als 'De Kerk in beraad', 'Katholiek in de moderne tijd', en 'Christen zijn nu'. Zij zagen het

³⁰ Bouma, *Evaluatie van de agrarisch sociale voorlichting*, 13.

dus als een onderdeel van hun werk om te praten over de geloofsbeleving en over de structuur van de rooms-katholieke kerk.

Bouma stond niet onwelwillend tegenover de Wageningse moderniseringsthese, maar hij verweet de Wageningers wel dat zij onbewust bepaalde eigenschappen of kenmerken van boeren prefereerden. Hij bedoelde daarmee de voorkeur van Hofstee voor de modern georiënteerde boer: 'Het gevolg van deze instelling kan zijn, dat men bepaalde groepen gaat toetsen op het bezit van bepaalde eigenschappen of kenmerken, zonder zich te verdiepen in de wezenlijke waarde van deze eigenschappen of kenmerken'. Hij vroeg zich af of het bezit van een modern cultuurpatroon in alle omstandigheden wel zo waardevol was. 'Moet men [...] aannemen, dat "aanpassing" in alle omstandigheden gewenst is? Kan het niet zijn, dat het soms waardevoller is zich NIET aan te passen aan zijn omgeving, indien b.v. deze aanpassing strijdig zou zijn met de ethische en religieuze opvattingen van een persoon?'. Hij benadrukte dat binnen de agrarisch-sociale voorlichting de levensbeschouwelijke overtuiging niet verborgen mocht worden, sterker, het was de plicht van de katholieke bonden om de agrarisch-sociale voorlichting op levensbeschouwelijke grondslag te organiseren. 'Een "modern cultuurpatroon", dat de mens zijn gerichtheid op God zou ontnemen, zou in het licht van deze levensopvatting onmogelijk als een waarde kunnen worden gezien'.³¹

Ondanks Bouma's argumentatie voor de organisatie van de sociale voorlichting in eigen kring, kan men niet stellen dat de opvattingen over hoe het moderne (boeren)gezin er uit moest zien onder confessionele en niet-confessionele voorlichters sterk uiteen liepen. Althans wat de vorm betreft. De voorstelling van het ideale moderne westerse gezin bestond uit een buitenshuis werkende vader, een moeder die de zorgtaken op haar nam en twee tot drie kinderen. Een netjes aangeharkte tuin, radio (later tv) en in de jaren zestig een auto voor de deur completeerden het gelukkige samenzijn. In confessionele kring bestond er enig voorbehoud over beperking van het kindertal, maar in de taakverdeling man-vrouw kon men zich probleemloos vinden. Illustratief is dat het ministerie van landbouw in zijn jaarverslag een foto opnam die het als hiervoor omschreven moderne gezin in huiselijke kring portretteerde met een niet over het hoofd te ziene crucifix aan de huiskamerwand. De confessionele voorlichters, die vaak een wat progressiever standpunt innamen dan de kerkvaders, hadden te maken met de opvattingen en de wens tot behoud van invloed van de kerk. Niets kan dat beter illustreren dan het gegeven dat de Limburgse huishoudconsulenten alvorens een werkplan op te stellen, naast de lokale autoriteiten en de vertegenwoordigers van de boerinnenbonden, ook de pastoors van de verschillende parochies raadpleegden. Bepaalde thema's die voorlichters elders nog wel aan de orde durfden te stellen – gezinsplanning, het autoritair gezag van de vader, etc. – bleven daardoor onbesproken, of konden alleen via een omweg in besloten kring aan de orde komen. Anders dan elders was de agrarisch-sociale voorlichting in Limburg daardoor aanvankelijk tamelijk algemeen van inhoud.

³¹ Ibidem, 86-87.

Een modern boerengezin in huiselijke kring. Uit: Jaarverslag van landbouw en visserij 1958.

Juist omdat de agrarisch-sociale voorlichting een algemeen karakter had in de Limburgse streekverbeteringen, werd het gewicht van de huishoudelijke voorlichting groter. Agrarisch-sociale voorlichting en huishoudelijke voorlichting convergeerden op sommige terreinen, wat niet vreemd was omdat in beide gevallen de voorlichting aan en over het gezin een belangrijke plaats innam. In het 'Land van Gulpen' liepen beide voorlichtingsvormen aanvankelijk zelfs volledig door elkaar heen. Doordat de huishoudelijke voorlichting zo centraal kwam te staan nam de betekenis van de boerin als intermediair in het moderniseringsproces toe. Goed en wel beschouwd vervulde zij drie rollen in het bedrijf: boerin, huisvrouw en gezinsverzorgster.

De huishoudelijke voorlichting richtte zich in de eerste plaats op haar rol als huisvrouw en gezinsverzorgster met adviezen over een efficiënt en gezellig ingericht huishouden. De voorlichters hoopten dat zij de bespaarde tijd in haar rol als boerin zou besteden aan de boerderij. Dit lijkt op het eerste gezicht in strijd met de gewenste taakverdeling tussen man en vrouw, maar het ging er niet om de vrouw als volwaardige arbeidskracht in te schakelen. Zij zou vooral tijdens piekbelastingen moeten worden ingezet, wat vooral in de kleine gezinsbedrijven vreemde arbeidskrachten bespaarde. In Limburg werkte die opzet niet. Tot 1947 bleef hier het aandeel van de meewerkende boerinnen in de beroepsbevolking schommelen tussen de 25 en 30 procent; daarna viel het vrij plotseling terug naar 6 procent in 1960. Boerinnen gingen zich vrijwel uitslui-

tend op gezinstaken richtten.³² Als verklaring hiervoor kunnen twee factoren worden aangewezen. In de eerste plaats was het een effect van de propaganda van de katholieke kerk die de plaats van de vrouw vooral in huis zag. In de tweede plaats mag vermoed worden dat de rationalisatie van bedrijven de vrouwenarbeid reduceerde. In sommige streken, zoals in de Kempen, is het bekend dat de invoering van melkmachines betekende dat het melken van een vrouwenzaak weer mannenwerk werd.

De cursussen van de huishoudelijke voorlichting hadden een tamelijk neutraal karakter. In de streekverbetering 'Maas en Niers' werden onder andere voorlichtingsbijeenkomsten georganiseerd met als thema's 'De woning', 'Vochtwering en verwarming in huis', 'Aanleg en verzorging van de siertuin', 'De was en haar problemen', 'Huishouden op rolletjes: arbeidsbesparend', 'Gratie en charme: persoonlijke hygiëne en lichaamsbeweging', 'Diepvriezen', 'Budgetteren in de huishouding'.³³ Omdat vaak dezelfde huishoudelijke voorlichters in verschillende streekverbeteringen werkzaam waren, verschilden de programma's nauwelijks. In wezen concentreerde zich de praktische voorlichting rond de thema's: woninginrichting, moderne huishoudelijke apparatuur, efficiënter werkmethoden, hygiëne, voedselbereiding en huishoudbudget. In Limburg was het in 1950 bijvoorbeeld slecht gesteld met de nutsvoorzieningen: 19 procent van de bedrijven was niet aangesloten op de elektriciteit, 67 procent niet op een waterleiding en 99 procent niet op het telefoonnet. In 'Bergen' was slechts 3 procent aangesloten op het waterleidingnet, terwijl 33 procent beschikte over een eigen waterleidinginstallatie (lees: waterpomp).³⁴ Anno 1962 was de situatie nauwelijks veranderd.³⁵ De voorlichters stelden zich de verbetering van de hygiënische omstandigheden op de boerderij tot taak.

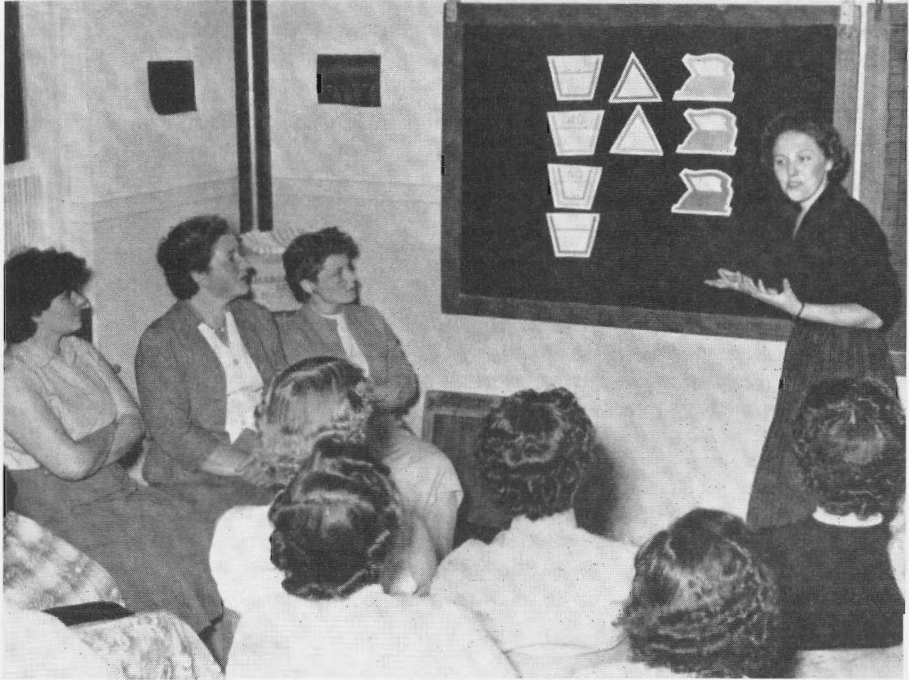
Het leren omgaan met moderne huishoudelijke apparatuur, het rationaliseren van het huishoudelijke werk en de modernisering van de wooninrichting waren uiterlijk goed waarneembare vernieuwingen. Er vond echter ook een 'stille' omwenteling plaats, namelijk in de omgang met geld, die veel ingrijpender was dan alle andere modernisering. In het 'traditionele' boerenbedrijf behoorde de gang naar de bank niet tot de gewoonten. In veel streken gold het opnemen van kredieten als een teken dat het slecht ging met het bedrijf of dat het gezin op te grote voet leefde. Financiële tegenslagen werden vaak opgevangen door huishoudgeld in het bedrijf te investeren, wat getuigde van een korte-termijnvisie. Aangezien de modernisering van het bedrijf behoorlijke investeringen vereiste, werd het voor boeren noodzakelijk te lenen bij de bank. Banken op hun beurt hadden behoefte aan een transparante boekhouding van de bedrijven. De huishoudelijke en agrarisch-sociale voorlichters rekenden het tot hun taak om boeregezinnen te leren een scheiding te maken tussen

³² Jansen en Rutten, *Geschiedenis van de landbouw in Limburg*, 396.

³³ RAL, RCL N-Limburg, Voorlichtingsblad 'De Wegwijzer' 10 december 1967.

³⁴ LEI, *De landbouw in het streekverbeteringsgebied Bergen (L)* ('s-Gravenhage 1958).

³⁵ LEI, *Bergen. Sociaal-economische schets van een ruilverkavelingsblok in Noord-Limburg* ('s-Gravenhage 1964) 60.

Boerinnen bij de voorlichtingsbijeenkomst 'De was en haar problemen'. Uit: J.M. Schijen, Agrarische voorlichting (Den Haag 1961).

bedrijfs­geld en huishoud­geld. In het verlengde daarvan werd het ook mogelijk om andere zaken te bespreken. Zo verschaft­te de agrarisch-sociaal voorlichter in de streek­verbetering 'Land van Pepijn' informatie over 'vergoeding aan meewerkende kinderen in het bedrijf, loonafdracht door elders verdienende kinderen, kost­geld en studiekosten' en leerden de huishoud­consulentes de boerinnen het huishoud­geld beter te beheren.³⁶ Deze voorlichting bleek bij uitstek geschikt om te geven in een geïndividualiseerde vorm. De voorlichters kwamen aan huis, bekeken de financiële situatie van bedrijf en gezin en gaven waar nodig adviezen. Huishoudelijke en agrarisch-sociale voorlichting overlapt­en elkaar hier sterk en dit leidde tot het ontstaan van de zogenaamde economisch-sociale voorlichting.

Vanaf 1963 werden de agrarisch-sociale en huishoudelijke voorlichting steeds meer overgeheveld naar de economisch-sociale voorlichting. Het betekende dat de groepsgeoriënteerde voorlichting van de Wageningse sociologen die zo kenmerkend was voor de streek­verbetering, werd vervangen door een individuele voorlichting aan bedrijven met goede overlevings­kansen. Dit laatste paste in het concept van de katholieke boerenorganisaties, die immers begin jaren zestig geen heil meer zagen in de steun aan niet-levensvatbare bedrijven. Bovendien sloot de nadruk op individuele voorlichting aan bij de gedachte dat het gezin in

³⁶ *Streekontwikkeling Land van Pepijn.. Eindverslag 1962-1968* (Roermond 1968) 41.

de eerste plaats tot het private domein hoorde. Toen de katholieke landbouwvoorman J.W. Wellen in het begin van de jaren zestig directeur-generaal op het ministerie van landbouw werd, kreeg niet alleen het door hem bedachte O&S-fonds de wind in de zeilen, maar ook de economisch-sociale voorlichting. Vanaf dat moment begon de Limburgse sociale voorlichting meer te lijken op de elders in het land gegeven agrarisch-sociale voorlichting.

Generatiedruk

Doel van het streekverbeteringsprogramma was het gezinsinkomen naar een aanvaardbaar niveau te laten stijgen door de traditionele agrarische werk- en denkmethoden om te vormen naar een moderne bedrijfsvoering. Achteraf kan men dat ook anders formuleren: de boer moest agrarisch ondernemer worden door primair te streven naar winstmaximalisatie van zijn bedrijf; de traditionele opvatting had afgedaan dat de activiteiten op het bedrijf in de eerste plaats ten dienste moesten staan aan de voortzetting ervan door de nieuwe generatie. Ouders leefden nog steeds in de verwachting dat de oudste zoon het bedrijf zou overnemen. Allerlei bedrijfs- en investeringsstrategieën werden daarop aangepast, ook al waren die vanuit economisch oogpunt eigenlijk niet te verdedigen. Bovendien bleven de ouders vaak tot aan hun dood eigenaar van het bedrijf. In Bergen werkte halverwege de jaren vijftig 12 procent van de boeren na hun 65ste gewoon door als bedrijfshoofd. Op de bedrijven kleiner dan 5 hectare was dat zelfs ruim boven de 20 procent.³⁷ Dit veroorzaakte problemen bij de modernisering van het bedrijf. Jongeren leerden weliswaar allerlei nieuwe landbouwtechnieken op de landbouwschool, maar zolang zij geen bedrijfshoofd waren konden zij die nieuwe technieken vaak tegen hun traditioneel georiënteerde vader niet doorzetten. De meeste bedrijfsopvolgers huwden pas op late leeftijd na daadwerkelijke overname van het bedrijf en daarmee was meteen de cyclus voor de volgende generatie vastgelegd. Laat huwen betekende op hogere leeftijd kinderen krijgen, dus op oudere leeftijd nog steeds zorgplicht voor de kinderen, met als gevolg langer langer doorwerken en pas op hoge leeftijd het bedrijf overdragen.

De voorlichters moesten dus niet alleen landbouwkundige strategieën aan de man brengen, maar de boerengezinnen ook inzicht verschaffen in opvolgingskwesties. Zij stonden voor de taak om de kinderen in boerengezinnen een ander toekomstperspectief voor te schotelen. Veel kinderen bleven te lang op gezinsbedrijven rondhangen. In de piektijden (tijdens de oogst bijvoorbeeld) konden ze ingeschakeld worden als goedkope arbeidskrachten, maar feitelijk was dat een tamelijk inefficiënt gebruik van hun arbeidspotentieel. In de Limburgse streekverbeteringen werd uitgebreide beroepsvoorlichting gegeven aan kinderen die buiten de landbouwsector aan de slag moesten. Deze beroepsvoorlichting werd zowel gegeven op de lokale Gewestelijke Arbeidsbureau als bijvoorbeeld in het Landbouwhuis te Roermond. Jeugdconsulenten waren er

³⁷ LEI, *De landbouw in het streekverbeteringsgebied Bergen*, 57.

voor de schoolgaande jeugd en landbouwbemiddelaars voor degenen die op later leeftijd wilden switchen. De uitstroom functioneerde. In 'De Roerstreek' daalde tussen 1947 en 1960 de mannelijke agrarische beroepsbevolking met bijna de helft. Haar aandeel in de totale beroepsbevolking nam af van 41 procent naar 19 procent. Tegelijkertijd was duidelijk waarneembaar dat de jeugd langer naar school ging. Het percentage jongens dat landbouwonderwijs volgde bleef gelijk, maar de toestroom naar de technische scholen steeg met ruim 9 procent en naar andere middelbare scholen (mulo, hbs en gymnasium) eveneens met bijna 10 procent.

In Noord-Limburg werd de noodzaak om het familiebedrijf in stand te houden meer gevoeld dan elders, omdat de gezinnen hier relatief laat kleiner werden. Volgens Jansen en Rutten heeft dat de landbouw in deze regio op een bijzondere manier beïnvloed. Het instandhouden van een familiebedrijf bood aanvankelijk vooral voordelen, omdat meewerkende gezinsleden ook buiten het boerenbedrijf inkomsten konden verwerven. Daardoor konden boerenbedrijven teren op meerdere inkomstenbronnen, maar tegelijkertijd verhulde dit vaak de werkelijke rentabiliteit van een bedrijf. In het 'Land van Weert' waren daarom lezingen over 'Vergoeding aan meewerkende kinderen in het bedrijf', 'Loonafdracht elders verdienende kinderen' en 'Kostgeld en studiekosten' bitter noodzakelijk. Deze situatie verschilde overigens nauwelijks van die in de rest van Nederland. Het grote gezin dwong boeren tussen 1950 en 1970 te kiezen voor tuinbouw of intensieve veeteelt en deze keus pakte in Noord-Limburg bijzonder gunstig uit, omdat de behoefte aan gespecialiseerde landbouwproducten in deze periode steeg. Vaak wordt verondersteld dat vooral de kleine boerenbedrijven op deze manier uitgroeiden naar middelgrote tot grote bedrijven. Wellicht zijn daarvan inderdaad voorbeelden aan te wijzen, maar het gros van de bedrijven behoorden al tot de categorie middelgroot. Juist op deze bedrijven was namelijk de generatiedruk, dat wil zeggen het aantal potentiële opvolgers per bedrijf, veel groter dan bij de kleine boerenbedrijven. In de gemeente Bergen bleek al in 1956 dat de generatiedruk vooral in de grote en middelgrote bedrijven veel hoger was dan bij de kleine bedrijven.³⁸ Een zekere logica valt hierin wel te ontdekken, want kinderen op kleine boerenbedrijven voelden op hun klompen aan dat de toekomstmogelijkheden van het ouderlijk bedrijf gering waren. Die ervaring ontbeerden de boerenzoons op de middelgrote en grote bedrijven. Ambtenaren op het ministerie van landbouw vreesden dat het effect van het natuurlijke verloop in kleine boerenbedrijven teniet zou worden gedaan, doordat deze bedrijven zouden worden opgekocht om de niet opvolgende zonen op middelgrote bedrijven een bestaan te verschaffen. Men achtte het daarom veel belangrijker om deze groep grondig voor te lichten over de alternatieve mogelijkheden op de arbeidsmarkt dan de kinderen op de kleine bedrijven, die zelf hun weg wel vonden.

³⁸ *Streekverbetering in Bergen. Een bedrijfsstudie in de gemeente Bergen (Horst 1957)* 22.

De maakbare boer

Het streekverbeteringsprogramma startte in 1953 als een symbiose tussen wetenschap en politiek, maar in de loop van de jaren zestig viel de samenwerking uiteen. De politiek kocht het kleine-boerenvraagstuk af door de instelling van een O&S-fonds en door de aandacht van voorlichters en beleidsmakers in te zetten op de kansrijke boerenbedrijven. Binnen de afdeling sociologie van de Landbouwhogeschool in Wageningen verloor de moderniseringstheorie van Hofstee in de tweede helft van de jaren zestig aanhang. De meeste Wageningse sociologen keerden zich ervan af en raakten tot andere overtuigingen: dat veel zogenaamde moderne boeren soms uiterst traditionele trekken vertoonden (A. Constandse), dat de moderniseringstheorie niet meer dan een ideologisch werktuig van de overheid was (A. Nooij), of dat de modernisering leidde naar willoze boeren die hun ondernemersstrategie lieten dicteren door instellingen en regels (B. Benvenuti). De moderniseringstheorie had uiteindelijk andere effecten gesorteerd dan de Wageningse sociologen hadden voorzien. Weliswaar beoogden zij van de boer een agrarisch ondernemer te maken, maar toen die halverwege de jaren zestig aan het firmament verscheen, bijvoorbeeld in de gedaante van grootschalige kippenhouders, bleek die weinig te lijken op de moderne boer zoals Hofstee zich had voorgesteld. Hofstee sprak zelfs over een sociologisch type dat hij nog niet kende.³⁹ Niet alleen de sociologen, ook politici leken achteraf minder gelukkig met hun beleid. Mansholt betuigde rond 1990 in een interview met de journalist Frank Westerman spijt voor zijn medeverantwoordelijkheid aan de uitschakeling van de marktwerking in de Europese landen. Vooral het verdwijnen van de kleine boeren als gevolg van deze politiek ging hem na aan het hart. 'Boeren zijn minstens zo waardevol voor de samenleving als kunstenaars', zo stelde hij.⁴⁰ Politici en wetenschappers werden feitelijk door de werkelijkheid achterhaald.

Een van die onbedoelde effecten was het afnemend vermogen van boeren om te kunnen inspelen op de markt. Door de specialisatie van het bedrijf, zeker in de veeteelt, werden zij met handen en voeten gebonden aan hun afnemers in de agro-industrie en -handel. Daardoor konden zij niet veel meer doen dan de door de overheid en agro-business bepaalde strategieën volgen. Het streekverbeteringsprogramma is daarvan een voorbeeld. In dat licht beschouwd zijn de agrarische ontwikkelingen in Limburg minder autonoom geweest dan verondersteld. Jansen en Rutten betogen dat de opbloei van de Noord-Limburgse land- en tuinbouw in de jaren zestig en zeventig medebepaald is door het ontstaan van een afzetmarkt in Duitsland. Op zichzelf is dat juist, maar de sturende kracht van de overheid moet niet onderschat worden. In de eerste plaats betekende de aandrang om te moderniseren dat boeren hun bedrijven rationaliseerden en juist daarom in staat werden op concurrerende basis aan

³⁹ Voorwoord Hofstee in: A.K. Constandse, *Boer en toekomstbeeld. Enkele beschouwingen naar aanleiding van een terreinverkenning in de Noordoostpolder* (Wageningen 1964).

⁴⁰ F. Westerman, *De Graanrepubliek* (Amsterdam 1999) 229.

de Duitse markt te leveren. In de tweede plaats leidde de ontmenging en specialisatie tot het ontstaan van een bovenlokale of -regionale landbouwontwikkeling. Hofstee's conceptie van de traditionele boerencultuur ging er vanuit dat de boeren vooral door hun directe omgeving werden beïnvloed. Door het ontstaan van specialisaties wordt bovenlokale kennis van ontwikkelingen steeds belangrijker. Daardoor kent een Groningse varkensboer zijn collega's in Brabant en Limburg vaak beter dan zijn directe burens. In die zin bestaat er bijvoorbeeld ook meer samenhang tussen de tuinbouwers in Noord-Limburg en het Westland of tussen Brabantse en Noord-Limburgse boeren dan dat er gemeenschappelijkheden bestaan tussen Noord- en Zuid-Limburgse landbouwers. Moderne ontwikkelingen in de landbouw kunnen niet meer alleen begrepen worden vanuit een lokaal perspectief.

Dat wil niet zeggen dat de streekverbetering in Limburg geen eigen karakter heeft gehad. Dat lag echter niet zozeer op het terrein van de ontwikkelde landbouwstrategieën als wel op het gebied van de sociale voorlichting. De invloed van katholieke opvattingen op de inhoud van de sociale voorlichting is duidelijk aanwezig geweest. Dat de agrarisch-sociale voorlichters meestal wat moderner in hun opvatting waren dan de kerk doet daar niets aan af. Volgens de confessionele opvattingen diende de overheid zich te onthouden van bemoeienis met het gezin. Vandaar dat zij er niet alleen voorstander van waren om de huishoudelijke en agrarische sociale voorlichting door de eigen verzuilde organisaties te laten uitvoeren, maar ook om de voorlichting zoveel mogelijk in geïndividualiseerde vorm te geven. De ontwikkeling van de economisch-sociale voorlichting was in dat opzicht een doorbraak voor de sociale voorlichting onder boeren in Limburg.

Dries Lyna

Maastricht en le champ migratoire van de Belgisch-Limburgse steden, ca. 1700 - ca. 1850. Had de scheiding in 1839 invloed op de stedelijke invloedssferen?

Sinds 1839 vormt de Maas de demarcatielijn tussen de afgescheiden Belgische en Nederlandse provincies Limburg. De splitsing en haar directe gevolgen waren meer dan eens onderwerp van historisch onderzoek.¹ Opvallend is dat deze studies veelal met een Nederlandse bril werden geschreven. Dit artikel zal vanuit het Belgisch-Limburgse perspectief vertrekken. Het onderzoekt de interstedelijke migratieverhoudingen binnen deze provincie en die met de omliggende gebieden Brabant en Nederlands-Limburg in het midden van de negentiende eeuw. De analyse concentreert zich op de drie grootste steden Hasselt, Sint-Truiden en Tongeren, om vervolgens na te gaan in welke mate zij over de provinciegrenzen heen verbonden waren met de buursteden Diest en Maastricht. Aan de hand van een cartografische en kwantitatieve analyse wordt gepoogd de ruimtelijke component van de stedelijke invloedssferen in Belgisch-Limburg af te bakenen op basis van de recruteringsgebieden van de stedelijke immigranten.² Om deze situatie in het midden van de negentiende eeuw te dynamiseren, wordt een vergelijking gemaakt met die van de Loonse steden in de achttiende eeuw. Daarmee kan worden nagegaan in hoeverre de toestand in de jaren 1840 typisch was voor de relatie tussen de beide Limburgen en of de negentiende-eeuwse verhoudingen wortels hadden in de eeuw daarvoor.

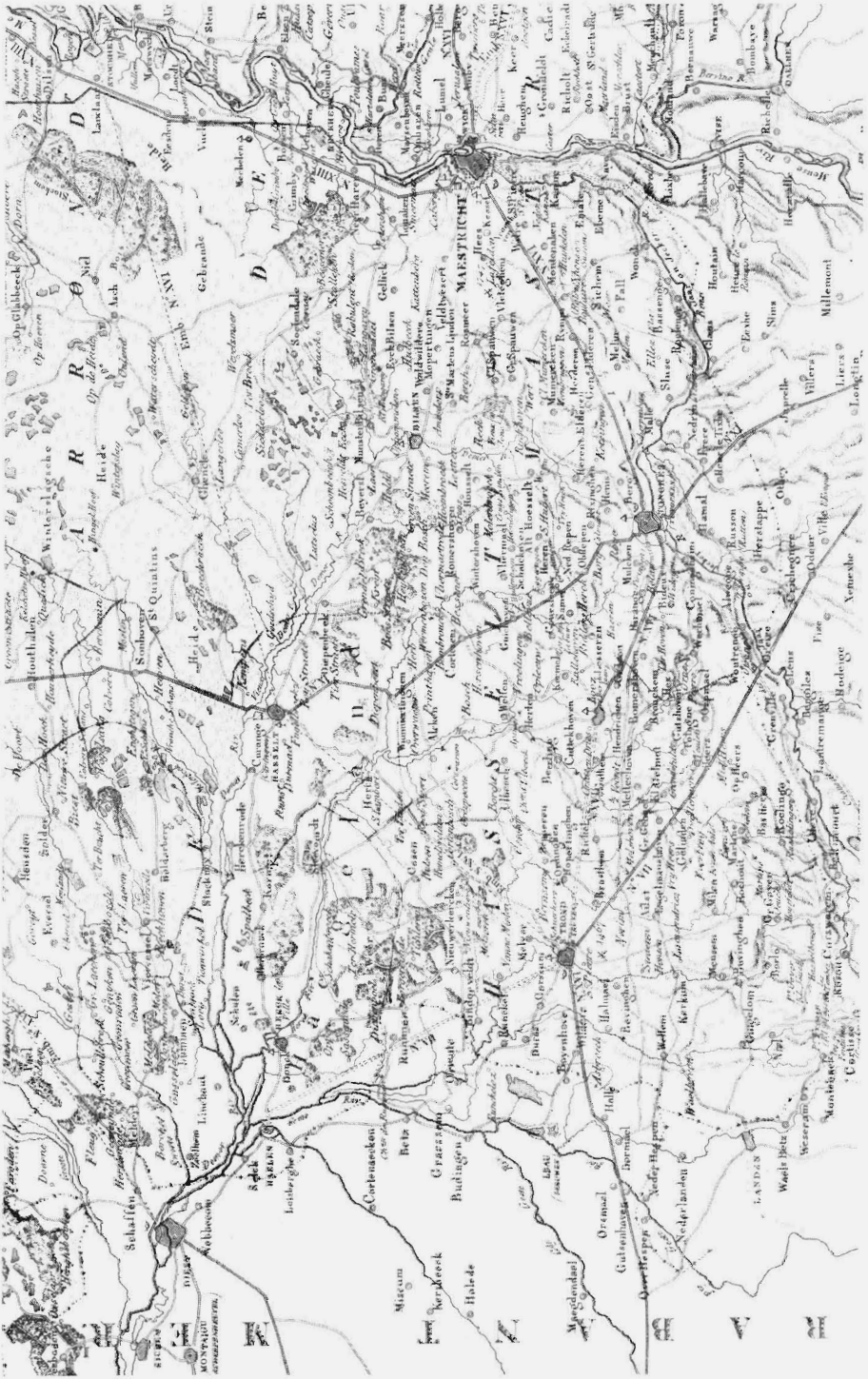
Limburgse immigranten in de jaren 1840

Interstedelijke migratie in Limburg in 1846

Uit de cartografische weergave van de herkomstpatronen in 1846 (figuur 1, 2 en 3) blijkt dat de drie Belgisch-Limburgse steden in grote mate binnen de eigen

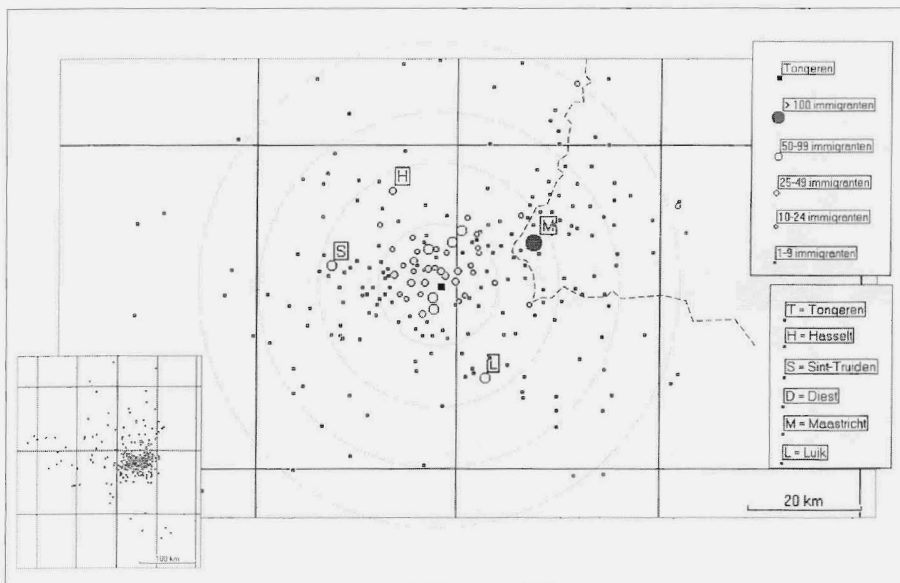
¹ Zie o.a. *Eenheid en scheiding van de beide Limburgen. Verslagbundel van het op 26 mei 1989 te Alden Biesen gehouden congres bij gelegenheid van de herdenking 150 jaar beide Limburgen* [Maaslandse Monografieën 47] (Leeuwarden-Maastricht 1989).

² Bestaande studies beperken zich doorgaans tot een situatieschets en baseren hun conclusies enkel op de fysieke afstand tot de stad van herkomst. Bijvoorbeeld M. Theys, *La population de Diest pendant les deux premiers tiers du 19e siècle* [Historische Uitgaven (reeks in-8°) 50] (Brussel 1977) 101; F. Duchateau, *De bevolking van Sint-Truiden. Demografische en sociaal-economische toestanden van het einde der achttiende tot het midden der negentiende eeuw* (KUL, Faculteit Letteren en Wijsbegeerte. Departement Geschiedenis, onuitgegeven licentiaatsverhandeling) (Leuven 1965) 261-264; H. Keeris, 'Migraties in Belgisch-Limburg sinds 1846', *Tijdschrift van de Belgische vereniging voor aardrijkskundige studies* 67 (1998) 201-208, aldaar 202-203. Anderen hebben hun ruimtelijke gegevens wel gevisualiseerd, bijvoorbeeld W. Rutten, 'Aspecten van de historische betrekkingen tussen Maastricht en Luik', *Jaarboek van het Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap* 136-137 (2000-2001) 357-372, aldaar 361-363; idem, 'Huwelijk en partnerkeuze in een grensstad (ca. 1830-1910). Verschuivingen in de herkomst van huwelijkspartners te Maastricht voor en na de scheiding van de beide Limburgen', in: *Eenheid en scheiding van de beide Limburgen*, 95-121.

Overzichtskaart van Belgisch-Limburg in de eerste helft van de negentiende eeuw. Coll. SHCL.

Figuur 1. Het stedelijk recruiteringsgebied van Tongeren 1846 (+12-jarigen)

Bron: zie bijlage 1 (SAT: bevolkingsregisters Tongeren 1846).

provincie recruteerden; daarbuiten waren vooral de grote steden vertegenwoordigd.³ Veruit de meeste immigranten waren geboren binnen een straal van 10 à 20 kilometer rond de stad. In het zuiden viel de immigratiegrens ruwweg samen met de provincie-, tevens taalgrens met het Waalse landsgedeelte. Deze niet-natuurlijke barrière vormde blijkbaar een groot obstakel voor immigranten uit Wallonië; enkel de stad Luik en zijn directe omgeving waren hierop een uitzondering. De streek rond Diest vormde de westelijke grens voor Limburgse immigranten. Dit was een gevolg van de sterke concurrentie van Brabantse grootsteden als Leuven en Brussel. Vanuit het noorden was de immigratie quasi onbestaande. De verklaring ligt voor de hand: in het noordoosten van Limburg strekte zich een enorm heidellandschap uit met weinig kernen van bewoning.⁴

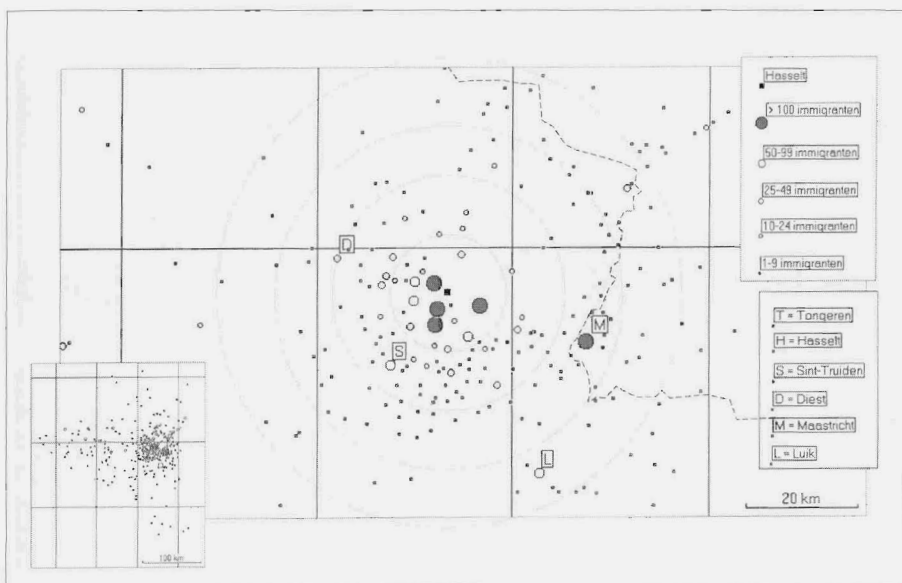
In het oosten was de interactie met Nederlands-Limburg relatief laag. Een belangrijke uitzondering hierop vormde Maastricht, dat blijkbaar een sterke band had met de Belgisch-Limburgse steden. Daarnaast waren de noordelijker kernen Roermond en Venlo het vermelden waard. Maastricht kan als een bruggenhoofd voor de rest van Nederlands-Limburg worden beschouwd. In de nabije omgeving bevonden zich slechts twee bruggen over de Maas, in Luik en Maastricht. In Stokkem, ten zuiden van Maaseik, bevond zich nog een veerdienst.⁵

³ Hierbij werd gebruikgemaakt van MapSource, een softwarepakket dat speciaal ontwikkeld is voor GPS-systemen.

⁴ M. Bussels e.a., *Hasselt 750 jaar stad, 1232-1982* (Brussel 1982) 100.

⁵ M. van der Eycken, 'Het economische leven in het Graafschap Loon tijdens de achttiende eeuw', in: *De Oostenrijkse Nederlanden, het Prinsbisdom Luik en het Graafschap Loon in de achttiende eeuw. Bijdragen over cultuur, politiek en economie* (Hasselt 1989) 61-70, aldaar 66.

Figuur 2. Het stedelijk recruteringsgebied van Hasselt 1846 (+12-jarigen)

Bron: zie bijlage 1 (SAH: bevolkingsregisters Hasselt 1846).

Van de drie Belgisch-Limburgse steden had alleen Sint-Truiden een min of meer gelijkmatig gespreid achterland in een straal van 10 kilometer rondom de stad, zonder een bepaalde voorkeursrichting. De migratie naar Hasselt daarentegen werd vanuit het noorden gehinderd door de uitgestrekte en dun bevolkte heide, terwijl Tongeren in het zuidoosten te maken had met een dunbevolkte regio, die bovendien sterk onder Luikse invloed stond.⁶ In het zuidelijke Maasbekken werkte de Luikse industrie sinds de jaren 1830 als een magneet op potentiële migranten.⁷ Daarnaast beschikte Sint-Truiden over een relatief sterk recruteringsgebied in het zuiden, dat de stad niet deelde met Tongeren en Hasselt: die haalden hun nieuwe inwoners veeleer uit de driehoek tussen de onderzochte steden. Met Maastricht en Luik had Sint-Truiden op het eerste gezicht een veel zwakkere band dan haar twee Limburgse zustersteden. Tongeren had weer geen verbindingen met Diest en Brabant. Het lijkt erop dat zich ten westen van Sint-Truiden een grenslijn van de Tongerse invloedssfeer bevond. Het kwantitatieve onderzoek zal hierover uitsluitsel moeten brengen.

Buiten de provincie: Diest en Maastricht

Het blijft de vraag of deze Limburgse patronen bevestigd worden door gegevens van buiten de provincie. Het migratiepatroon van het Brabantse Diest, een stad

⁶ Voor een verdere uitwerking van de Hasseltse casus zie: D. Lyna, 'De interne stadsdifferentiatie van Hasselt en de relatie met haar hinterland in de jaren 1840', *De Aardrijkskunde* (2006) (ter perse).

⁷ A.F.R.J. Maenen, *Maastrichts sociaal-economische structuur tijdens de Franse tijd en het Verenigd Koninkrijk, 1795-1830* [Mededelingen van het Centrum voor Studie van de Boerenkrijg 39] (Hasselt 1962) 14.

Figuur 3. Het stedelijk recruiteringsgebied van Sint-Truiden 1846 (+12-jarigen)

Bron: zie bijlage 1 (SAS: bevolkingsregisters Sint-Truiden 1846).

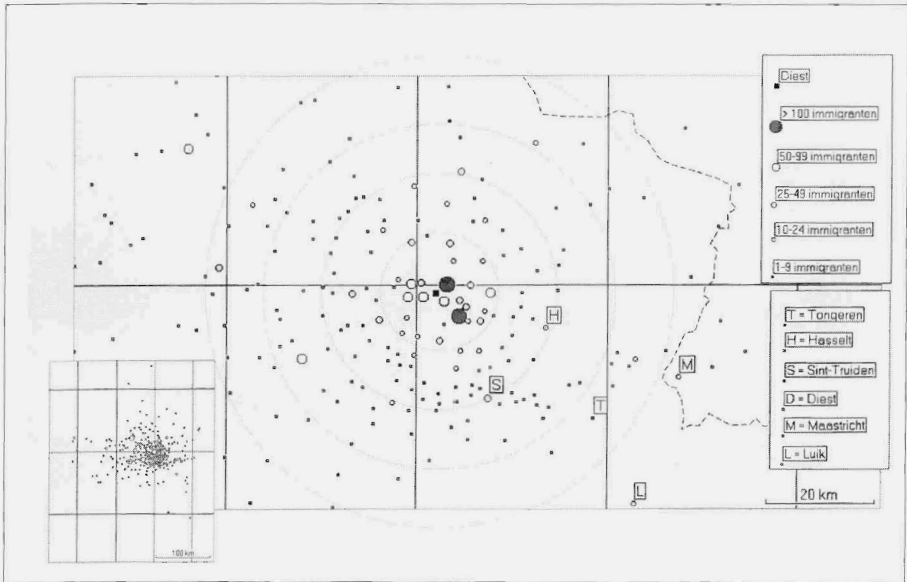
van circa 8000 personen in 1846, vormt ons vergelijkingsmateriaal aan de westelijke, dat van Maastricht als provinciehoofdplaats van Nederlands-Limburg aan de oostelijke zijde.⁸

Ondanks zijn ligging in een uithoek van Brabant blijkt Diest in 1846 een aanzienlijke stroom van migranten uit die provincie aan te trekken (figuur 4). Vooral Brussel, Antwerpen, Leuven en in mindere mate Mechelen en Aarschot waren goed vertegenwoordigd onder de Diestse immigranten. Hasselt en Sint-Truiden, die zowel qua afstand als qua verbinding dicht bij Diest zijn gelegen dan Leuven, speelden nauwelijks een rol in het totale migratie-aanbod. Diest was in dit opzicht volledig gericht op Brabant en keerde de provincie Belgisch-Limburg als het ware de rug toe. Na amper tien kilometer stopte het Diestse recruiteringsgebied in Limburg: langs de kernen Mol, Paal, Herk-de-Stad en Sint-Truiden kan men een denkbeeldige grens trekken tussen de Brabantse en de Limburgse invloedsfeer, gelijk aan de eerder vermelde Tongerse scheidingslijn die we aan de hand van de Limburgse gegevens hebben vastgesteld.

Aan de andere kant van de provincie, in Nederlands-Limburg, haalde Maastricht anno 1840 zijn immigranten vooral uit de eigen provincie, met een sterke vertegenwoordiging van de gebieden ten noorden en oosten van de stad

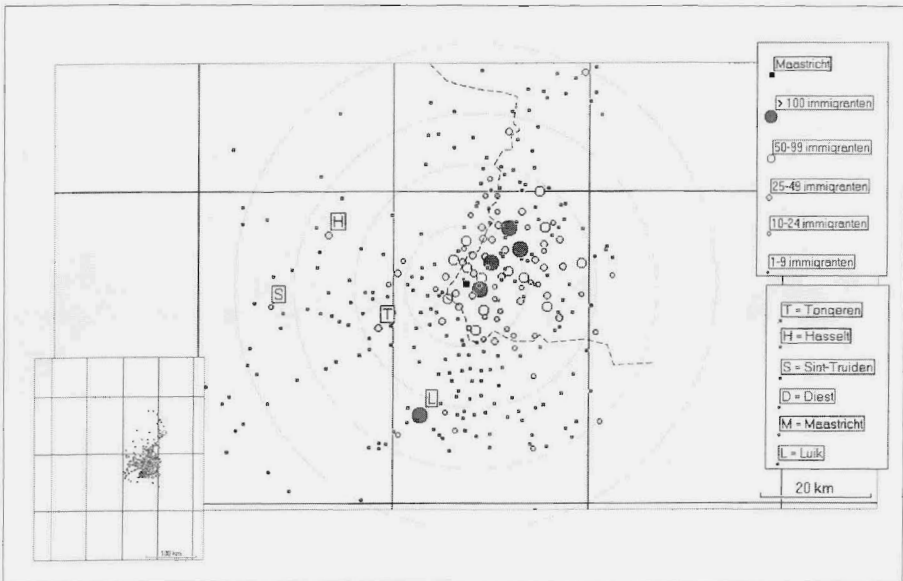
⁸ In de officiële overheidspublicatie worden 8270 Diestse inwoners geteld, terwijl Theys aan de hand van de bevolkingsregisters tot een cijfer van 7735 personen kwam. Theys, *La population*, 21.

Figuur 4. Het stedelijk recruiteringsgebied van Diest 1846 (totale bevolking)

Bron: zie bijlage 1 (Theys, *La population*, 138-153; bevolkingsregisters Diest 1846).

Figuur 5. Het stedelijk recruiteringsgebied van Maastricht 1840 (totale bevolking)

Bron: zie bijlage 1 (GAM: registers volkstelling Maastricht 1840).

Maastricht in de achttiende eeuw. Uit: *Les delices du pais de Liège* dl. 4 (1744). Coll. Stadsbibliotheek Maastricht Centre Céramique.

(figuur 5).⁹ Zowel naar het zuiden als naar het westen bevonden zich relatief veel geboorteplaatsen van migranten uit Luik en Belgisch-Limburg.¹⁰ In het noord- en zuidwesten werd de Maastrichtse invloedssfeer afgesneden door dunbevolkte regio's als de Kempen en het gebied ten noordwesten van Luik.

De Maas, de natuurlijke en administratieve grens tussen beide Limburgen, speelde hier een rol van betekenis: er was wel enige vorm van interactie tussen de provincies aan weerszijden van de Maas, maar zeker niet van een innige wisselwerking. Rutten kwam tot dezelfde conclusie in zijn studie over negentiende-eeuwse huwelijkspatronen in Nederlands-Limburg: hij stelde vast dat Maastricht zich vanaf 1830 in toenemende mate op Nederland oriënteerde en dat de migratie uit België verminderde.¹¹ De scheiding van de beide Limburgen, in feite een politieke beslissing, had dus vrijwel onmiddellijk repercussies voor het migratiegedrag van de grensbewoners.

Uit de samenstelling van de migrantenpopulatie in Diest blijkt echter dat de interactie tussen beide Limburgen groter was dan die tussen Belgisch-Limburg en Brabant. Zowel Maastricht als Diest namen in hun respectievelijke provincies een uitzonderlijk perifere positie in, maar paradoxaal genoeg was de provincie-

⁹ Aangezien het doel van deze uiteenzetting bestaat in het typeren van de relatie met de gebieden ten westen van de Maas, hebben we enkel de geboorteplaatsen uit Luik, Belgisch- en Nederlands-Limburg in kaart gebracht. Rutten weerlegde met zijn onderzoek de gangbare opinie dat Maastricht in het verleden veelal op het zuiden gericht zou zijn. Rutten, 'Huwelijk en partnerkeuze', 110.

¹⁰ Idem, 'Aspecten', 361.

¹¹ Idem, 'Huwelijk en partnerkeuze', 95-124.

Tabel 1. *Absolute interstedelijke immigratie in de jaren 1840*

	Plaats van herkomst								
	Maaseik	Tongeren	Hasselt	St.-Truiden	Diest	Maastricht	Luik	Totaal	
Tongeren	10		40	53	0	173	51	327	
Hasselt	31	31		53	32	117	59	323	
Doelstad	St.-Truiden	8	22	29		7	35	35	136
	Diest	3	5	24		29	10	11	82
	Maastricht	47	36	41		20	0	190	334
	Totaal	99	94	134	155	39	335	346	

Bron: SAT, SAH, SAS: bevolkingsregisters Tongeren, Hasselt en Sint-Truiden 1846; Theys, *La population*, 138-153; GAM: registers volkstelling Maastricht 1840.

grens tussen Brabant en Belgisch-Limburg in dit verband een scherper demarcatielijn dan de in theorie veel essentiëlere landsgrens, die bovendien gemarkeerd werd door de Maas als natuurlijk obstakel. Deze paradox is onder geografen al langer bekend en typisch voor grensgebieden: de aanwezigheid van een grens creëert als het ware een aparte regio met eigen kenmerken. De grens als onderscheidend gegeven is tegelijk een bindend element van het gebied.¹² In het licht hiervan kunnen wij veronderstellen dat de landsgrens met Nederlands-Limburg juist door de onderscheidende werking voor een grotere wisselwerking tussen beide Limburgen zorgde dan de provinciegrens met Brabant.

Interstedelijke migratiestromen nader beschouwd

Uit de voorgaande globale analyse van de Limburgse migratiepatronen in de jaren 1840 blijkt dat de relaties tussen verschillende steden een belangrijke rol speelden in de richting en de aard van recruiteringsgebieden voor immigranten. In de tabellen 1 en 2 hebben we de steden gerangschikt volgens toenemende bevolkingsgrootte, van links naar rechts en van boven naar beneden. Aangezien een grotere stad in theorie meer immigranten kan afleveren dan een kleinere, zou het relatieve immigratieaandeel moeten dalen in de aangegeven volgorde.¹³ De historische realiteit laat zich echter niet in zulke strakke schema's vatten: andere factoren hebben hierop een wezenlijke invloed, zoals geografische afstand (*distance decay*),¹⁴ afwijkende aantrekkingskracht van steden, het al dan niet bestaan van directe verbindingswegen en hinder door natuurlijke barrières.

¹² A. Knotter, 'Paradoxen van de grens. Ongelijke ontwikkeling, grensoverschrijdende mobiliteit en de vergelijkende geschiedenis van de Euregio Maas-Rijn', *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg* 46 (2001) 159-175, aldaar 159.

¹³ B. Blondé, *Een economie met verschillende snelheden: ongelijkheden in de opbouw en de ontwikkeling van het Brabantse stedelijke netwerk (ca. 1750 - ca. 1790)*. [Verhandelingen van de Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België, Klasse der Letteren 166] (Brussel 1999) 130.

¹⁴ Volgens de *Dictionary of Geography* kan dit best omschreven worden als 'the lessening in force of a phenomenon or interaction with increasing distance from the location of maximum intensity; the inverse distance effect'. Voor onze studie vertaalt zich dat naar de theorie dat het aantal immigranten evenredig zou moeten verminderen met de afstand tot de stad. H. Hamadou, D. van Hofstraeten, A. Verhetsel en I. Thomas, 'Distance decay in activity chains analysis: a Belgian case study', in: W. Dullaert e.a. (ed.), *Across the border: building upon a quarter century of transport research in the Benelux* (Antwerpen 2003) 1-26, aldaar 3.

Tabel 2. Relatieve interstedelijke immigratie in de jaren 1840 t.o.v. de totale immigratie naar de doelstad

	Plaats van herkomst							
	Maaseik	Tongeren	Hasselt	Sint-Truiden	Diest	Maastricht	Luik	
Doelstad	Tongeren	0,5		1,9	2,5	0,0	8,3	2,4
	Hasselt	0,4	1,2		2,1	1,3	4,7	2,4
	Sint-Truiden	0,4	1,0	1,4		0,3	1,7	1,7
	Diest	0,1	0,1	0,6	0,7		0,2	0,3
	Maastricht	0,7	0,5	0,6	0,3	0,0		3,0

Bron: zie tabel 1.

Net zoals bij de cartografische analyse heeft Sint-Truiden ook in deze tabellen op het vlak van migratie een aparte positie in het 'kleinstedelijk Limburgs netwerk'.¹⁵ In absolute en relatieve cijfers bevonden zich dubbel zoveel Truienaren in Hasselt en Tongeren als omgekeerd. Ook inwoners uit andere steden blijken in de jaren 1840 niet zo snel geneigd om richting Sint-Truiden te trekken. Het fenomeen van *distance decay* lijkt in dit geval belangrijker te zijn dan het bevolkingsaantal: Sint-Truiden, de grootste Limburgse stad maar het verst gelegen van Maastricht, haalde veruit het laagste aantal immigranten uit deze stad.

Luik stuurde weliswaar minder migranten naar Limburg dan Maastricht, maar hun aantal was zeker niet verwaarloosbaar: de 'Vurige Stede' bleef na Maastricht de belangrijkste leverancier van inwijkelingen in Limburg. Opmerkelijk is dat de aantrekkingskracht van Hasselt en Tongeren voor Luikenaars relatief gezien weinig verschilde, ondanks het verschil in omvang en geografische afstand. Op dit vlak lijkt de bevolkingsgrootte van Hasselt dan weer een belangrijker factor dan de fysieke nabijheid van Tongeren.

Aan de hand van deze relatieve cijfers zijn we in staat om de intensiteit van interstedelijke migratiestromen te berekenen (tabel 3). Verrassend genoeg

Tabel 3. Interstedelijke immigratieoverschotten jaren 1840

Van	Naar	Absoluut overschot	Relatief overschot
Sint-Truiden	Hasselt	24	0,7
Hasselt	Tongeren	9	0,7
Sint-Truiden	Tongeren	31	1,5
Sint-Truiden	Maastricht	15	1,4
Hasselt	Maastricht	86	4,1
Tongeren	Maastricht	137	7,8

Bron: zie tabel 1.

¹⁵ De Luikse historicus Hélin sprak in dit verband over een Haspengouws/Loons netwerk en stelde dat hierover nog doorgedreven historisch onderzoek diende te gebeuren. E. Hélin, 'Hiérarchies et réseaux urbains. Namur, Luxembourg, Liège', in: *Le réseau urbain en Belgique dans une perspective historique (1350-1850): une approche statistique et dynamique. Het stedelijk netwerk in België in historisch perspectief (1350-1850): een statistische en dynamische benadering*. [Historische Uitgaven (Reeks in-8°) 86] (Brussel 1992) 435-455, aldaar 452-453.

Tongeren in de achttiende eeuw. Uit: *Les delices du pais de Liège* dl. 3 (1743). Coll. Stadsbibliotheek Maastricht Centre Céramique.

blijken zowel de absolute als de relatieve stromen tussen de drie Limburgse steden vooral Tongeren tot doel te hebben. Afgaande op deze cijfers was niet de provinciehoofdplaats Hasselt, maar het kleinere Tongeren de grootste magneet voor immigranten in Belgisch-Limburg. Sint-Truiden was het minst aantrekkelijk voor migranten uit de zustersteden. De relatie van het Limburgse trio met Maastricht toont louter eenrichtingsverkeer met de stad aan de Maas, dat recht evenredig afneemt naarmate de afstand tot de stad toeneemt (*distance decay*). Opvallend daarbij is dat er in Maastricht anno 1840 meer Hasseltse dan Tongerse immigranten werden geteld, hoewel Hasselt veel verder van Maastricht gelegen is.

Onze hypothese op basis van dit beperkte cijfermateriaal is dat Tongeren op dat moment een soort *gateway*-functie vervulde in Limburg, die Sint-Truiden en Hasselt in verbinding stelde met de grootstad Maastricht, de grootste aantrekkingspool voor interstedelijke migratie in het Belgisch- en Nederlands-Limburg van de jaren 1840. Op zich waren er in Tongeren geen specifieke *pull*-factoren, maar door zijn centrale ligging op de Limburgse steenwegen naar Maastricht kreeg de stad een groter belang. Tussen de twee Limburgse provinciehoofdsteden lijkt dan weer een sterkere directe band te hebben bestaan.

Migratie, een mannenzaak?

Uitsplitsing van de interstedelijke migratie naar geslacht levert voor de Limburgse steden uiteenlopende resultaten op (tabel 4).¹⁶ De drie Limburgse steden leverden vooral vrouwelijke immigranten aan elkaar. Met name Hasselt

¹⁶ Helaas moeten we ons hierbij beperken tot de drie Belgisch-Limburgse steden, aangezien we voor Maastricht anno 1840 niet beschikken over de verdeling tussen mannelijke en vrouwelijke immigranten.

Tabel 4. Verhouding man-vrouw in interstedelijke migratie (+12-jarigen)¹⁸

	Plaats van herkomst					
	Maaseik	Tongeren	Hasselt	Sint-Truiden	Maastricht	Luik
Tongeren	0,5		0,6	-1,0	-0,8	0,0
Hasselt	-0,1	0,0		-0,3	0,2	0,0
Sint-Truiden	0,1	0,3	0,5		-0,5	0,7

Bron: zie tabel 1.

zond haar dochters uit: er trokken opvallend meer Hasseltse vrouwen naar de Limburgse zustersteden dan in omgekeerde richting. Mannen waren vooral afkomstig uit de grootsteden Luik en Maastricht, en in het geval van Tongeren ook uit Sint-Truiden.

Op zich is dit een vrij normale situatie: in de korte-afstandsmigratie naar steden domineren vrouwen. Ook in de rurale Limburgse samenleving hadden de verstedelijkte kernen behoefte aan dienstmeiden, terwijl de mannen eerder werk vonden in de landbouwbedrijven op het omliggende platteland.¹⁷ Belgisch-Limburg kende geen geïndustrialiseerde kernen met een grote vraag naar mannelijke proletariërs. Uit een berekening van de migratiestromen per geslacht blijkt dat Sint-Truiden meer mannen dan vrouwen uitzond naar de andere steden (tabel 5). Een verklaring hiervoor zou kunnen liggen in de Truiense economie, die door de sterke aanwezigheid van de kantfabricage meer behoefte had aan goedkope vrouwelijke werkkrachten en minder werkgelegenheid bood aan mannen.¹⁹

Tabel 5. Interstedelijke migratie-overschotten volgens geslacht 1846 (+12-jarigen)

Van	Naar	Mannenoverschot emigratie		Vrouwenoverschot emigratie	
		Absoluut	Relatief	Absoluut	Relatief
Sint-Truiden	Hasselt	13	1,1	11	0,8
Hasselt	Tongeren	1	0,1	8	0,6
Sint-Truiden	Tongeren	20	2,2	22	0,9

Bron: zie tabel 1.

¹⁷ Dit fenomeen is vooral gekend voor het Ancien Régime: aangezien in Limburg tijdens deze periode amper sprake is van industriële activiteit, die in steden als Gent als een enorme attractiepool werkt voor mannelijke immigranten, blijft dit geldig voor de provincie Limburg. A. Jacquemin, *Pour un portrait socio-démographique de la Wallonie et du Brabant à la fin du 18e siècle* [Archives générales du Royaume et archives de l'état dans les provinces. Centre de services et réseau de recherche 4] (Brussel 1996) 146.

¹⁸ Dit cijfer werd verkregen door het relatieve vrouwenoverschot tussen twee steden te verminderen met het percentage van het relatieve mannenoverschot. Een positieve en negatieve uitkomst wijzen dus respectievelijk op een vrouwen- en een mannenoverwicht in de interstedelijke immigratie.

¹⁹ G.J.B. Verbeet, *Limburg op de tweesprong. Welvaart en politiek dilemma 1814-1839* (Maastricht 1978) 283.

Sint-Truiden in de achttiende eeuw. Uit: *Les delices du pais de Liège* dl. 3 (1743). Coll. Stadsbibliotheek Maastricht Centre Céramique.

Hasselt en Maastricht: een speciale band

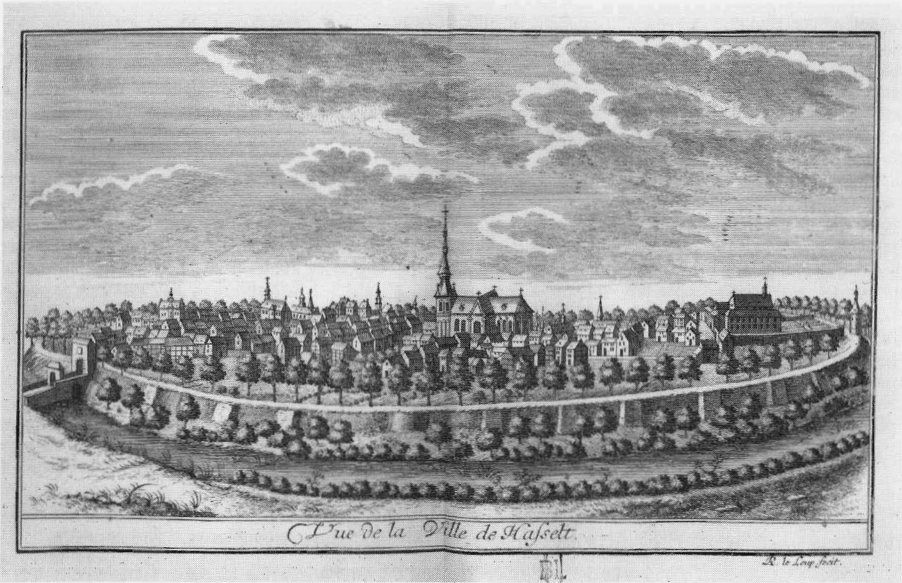
Waarom was Hasselt als nieuwe provinciehoofdstad binnen Belgisch-Limburg minder aantrekkelijk dan het veel kleinere Tongeren? En waarom trok het dan weer wel migranten uit de grotere steden Luik en Maastricht aan? In deze paragraaf zoomen wij in op de aard van de interstedelijke migratie richting Hasselt.²⁰ In tabel 6 worden de steden gerangschikt naar bevolkingsgrootte: van Maaseik (4356 inwoners) tot Luik (ruim 75.000 personen) en naar de aard van het gezinlidmaatschap.²¹ Aan de hand van vermeldingen in bevolkingsregisters 1846 konden we een zekere typologie van gezinsleden maken. Een gezinshoofd is voor ons iemand die gehuwd is en een gezin te onderhouden heeft, ook al woont het koppel met eventuele kinderen nog in bij (schoon)ouders, familie of anderen. Echtgenotes kregen in de bronnen steevast de vermelding *sa femme* en kinderen werden op basis van de familienaam aangewezen.²² Het dienstpersoneel werd eveneens apart benoemd in de registers (respectievelijk *servante* en *domestique*).

Uit tabel 6 blijkt dat de percentages van de gezinshoofden, echtgenotes en dienstpersoneel in het algemeen afnemen naarmate de afstand tot de stad van oorsprong groeit, terwijl bij kinderen en inwonenden een omgekeerde tendens op te tekenen valt. Deze situatie kan als normaal bestempeld worden: in dienst-

²⁰ In tegenstelling tot de andere berekeningen, betreft dit de volledige Hasseltse immigrantenpopulatie en niet enkel de personen boven de 12 jaar.

²¹ Bron: *Population. Recensement général, 15 octobre 1846* (Brussel 1846).

²² De term kind is in dit opzicht wel relatief, aangezien we enkel personen van 12 jaar en ouder in onze berekeningen hebben opgenomen.

Hasselt in de achttiende eeuw. Coll. Auteur

arbeid werd immers vaak voorzien door korte-afstandsmigratie, dus hoe verder de stad, hoe minder dienstpersoneel.²³ Het absolute aantal immigranten stijgt dan weer als de stad van vertrek groter wordt.

De belangrijkste uitzondering op deze regelmatigheid was Maastricht, dat wat betreft aard van de immigratie veel kenmerken vertoonde van een nabijgelegen kleine stad zoals Tongeren (een hoog percentage mannelijke gezinshoofden, echtgenotes en dienstmeiden). De bijzondere positie van Maastricht roept

Tabel 6. Interstedelijke migratie naar Hasselt 1846

		Plaats van herkomst				
		Maaseik	Tongeren	Sint-Truiden	Maastricht	Luik
	Hoofd (m)	33,3	29,0	21,7	27,0	19,0
	Hoofd (v)	0,0	0,0	8,3	4,1	7,6
	Echtgenote	21,2	22,6	20,0	23,0	17,7
	Kind (m)	3,0	3,2	8,3	9,8	19,0
	Kind (v)	3,0	3,2	11,7	9,0	12,7
Procentueel aandeel	Inwonend (m)	6,1	9,7	13,3	6,6	8,9
	Inwonend (v)	9,1	9,7	11,7	13,1	12,7
	Dienstmeid	21,2	19,4	1,7	7,4	1,3
	Dienstknecht	3,0	3,2	3,3	0,0	1,3
	Absoluut totaal	33	31	60	122	79

Bron: SAH: bevolkingsregisters Hasselt 1846.

²³ Diestse berekeningen voor 1846 bevestigen dit idee. Theys, *La population*, 160.

Tabel 7. Status Maastrichtse immigranten in Tongeren en Hasselt 1846

	Gezinsstatus	Tongeren	Hasselt
	Hoofd (m)	28,0	28,2
	Hoofd (v)	6,0	4,3
	Echtgenote	23,2	23,9
	Kind (m)	16,7	8,5
Procentueel aandeel	Kind (v)	10,1	7,7
	Inwonend (m)	1,2	6,8
	Inwonend (v)	8,9	12,8
	Dienstmeid	6,0	7,7
	Dienstknecht	0,0	0,0
Absoluut totaal		168	122

Bron: SAT, SAH: bevolkingsregisters Tongeren en Hasselt 1846.

vragen op: om die nader te onderzoeken is het interessant om de structuur van de Maastrichtse immigratie in Hasselt te vergelijken met die in Tongeren.²⁴

Hoewel Hasselt iets verder van Maastricht verwijderd is dan Tongeren vertoonden beide steden een relatief gelijke structuur van Maastrichtse immigranten (tabel 7). Ondanks het feit dat het bij huiselijke diensten in het algemeen gaat om korte-afstandsmigratie, lag het aantal Maastrichtse dienstmeiden in Hasselt hoger dan in het dichterbij Maastricht gelegen Tongeren.²⁵ Het was niet zo dat deze dienstmeiden samen met een Maastrichts gezinshoofd naar Belgisch-Limburg waren getrokken: zowel in Tongeren als in Hasselt geldt dit slechts voor 3 op de respectievelijk 10 en 9 Maastrichtse dienstmeiden.

In het algemeen voelden migranten uit Maastricht – en bij uitbreiding Nederlands-Limburg – zich meer aangetrokken tot de provinciehoofdplaats Hasselt dan het nabijgelegen Tongeren. Na de scheiding van de beide Limburgen bood de Belgische regering aan bewoners van de afgescheiden gebieden de kans om zich te laten naturaliseren. Aan het einde van 1845 hadden ongeveer 1700 in Nederlands-Limburg geboren personen van die mogelijkheid gebruikgemaakt, waarvan een derde zich had gevestigd in de Belgische provincie Limburg.²⁶ Van

²⁴ Hier werden omwille van comparatieve redenen enkel de immigranten van 12 jaar en ouder in de analyse betrokken. Sint-Truiden is niet in de vergelijking betrokken omdat de stad slechts 35 Maastrichtse inwinkelingen telt tegen 168 in Tongeren en 122 in Hasselt.

²⁵ Het aantal dienstmeiden dat inwoont bij een gezinshoofd uit Maastricht blijkt echter identiek in Hasselt en Tongeren, met respectievelijk 3 op 9 en 3 op 10 Maastrichtse dienstmeiden.

²⁶ Grauwels berekende voor zijn artikel dat 1684 personen zich hadden laten naturaliseren, terwijl Bos op het cijfer van 1727 uitkwam. J. Grauwels, 'Emigratie van Limburgers naar België 1839-1856', in: *Van der Nyersen opwaert: een bundel opstellen over Limburgse geschiedenis aangeboden aan drs. M.K.J. Smeets bij zijn afscheid als Rijksarchivaris in Limburg* [Werken uitgegeven door Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap 7] (Maastricht 1981) 289-301, aldaar 291, en N. Bos, 'Migranten en optanten. De uittocht van de Maastrichtse bovenlaag na de Belgische Opstand nader beschouwd', in: B.C.M. Van Hellenberg Hubar e.a. (eds.), *Maaslandse melange: opstellen over Limburgs verleden Dr. P.J.H. Ubachs aangeboden bij gelegenheid van zijn vijftenzestigste verjaardag* [Werken uitgegeven door Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap 14] (Maastricht 1990) 226-241, aldaar 226.

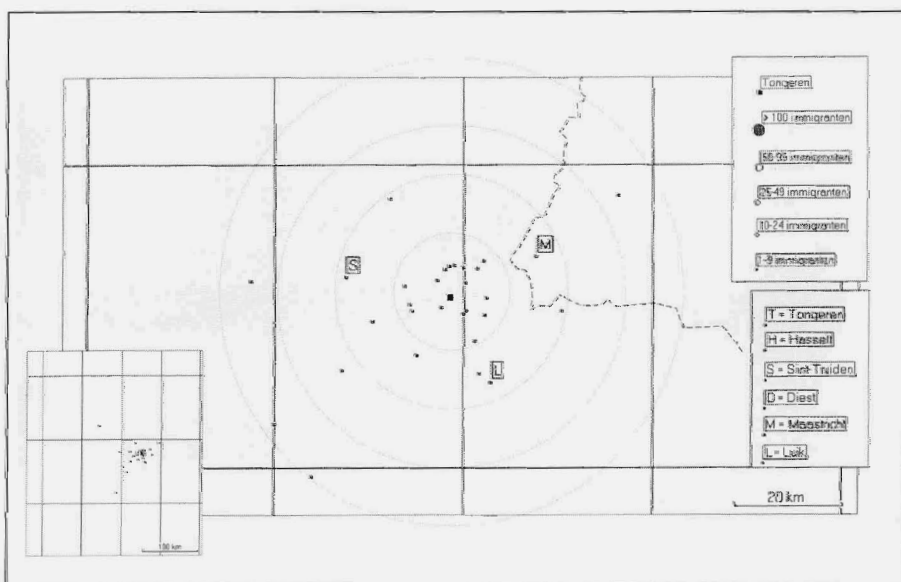
de steden oefende Hasselt klaarblijkelijk de grootste aantrekkingskracht uit: Hasselt kende 101 nieuwe genaturaliseerde Belgen, terwijl er zich slechts 70 in Tongeren hadden gevestigd. De grensplaats Maaseik haalde een cijfer van 75 en het verder gelegen Sint-Truiden amper 23.²⁷ Eens te meer blijkt Hasselt attractiever dan haar Limburgse zustersteden voor migranten uit de gebieden aan de overkant van de Maas. Waarschijnlijk was dit een gevolg van de nieuwe rol van Hasselt als provinciehoofdplaats.

Van Loon en Luik: Limburgse migratie in de achttiende eeuw

Stedelijke aantrekkingskracht in Limburg 1700-1800

Door een enkele volkstelling te analyseren is het niet mogelijk om de migratiestromen in een historische evolutie te plaatsen. Om de centrale vraag naar de invloed van de scheiding van de beide Limburgen op de migratiepatronen te beantwoorden, dienen we terug te gaan tot de periode voor de Franse tijd, toen de beide Limburgen voor het eerst werden verenigd. Het traditionele probleem voor het schetsen van migratiestromen in het *ancien régime* is het gebrek aan uniform bronnenmateriaal waarin de plaats van herkomst wordt vermeld. Het oude graafschap Loon, de tweeheerlijkheid Maastricht en het Brabantse Diest vormen geen uitzondering op die regel. Stedelijke poorterboeken blijven bij gebrek aan beter de enige bronnen voor onderzoek naar preindustriële migratie.

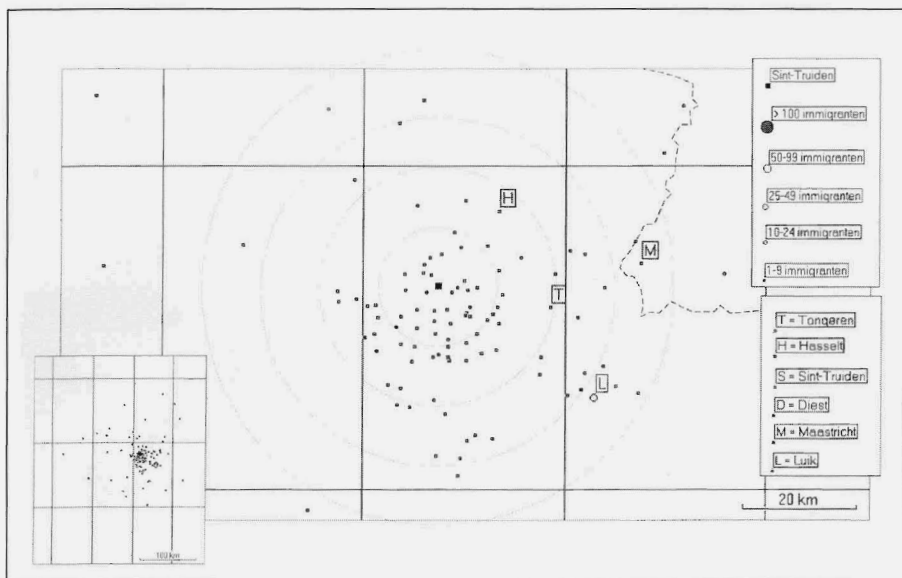
Figuur 6. Plaatsen van herkomst van Tongerse poorters in de achttiende eeuw

Bron: zie bijlage 2 (SAT: poorterboeken van de stad Tongeren).

²⁷ Grauwels, 'Emigratie van Limburgers', 290-299.

Figuur 7. Plaatsen van herkomst van Truiense poorters in de achttiende eeuw

Bron: zie bijlage 2 (SAS: poorterboeken van de stad Sint-Truiden).

In ons onderzoeksgebied zijn ze bewaard gebleven voor Sint-Truiden, Tongeren en Maastricht. De Hasseltse lijsten hebben de tand des tijds helaas niet doorstaan, maar hier was het mogelijk om een andere bron te gebruiken, namelijk achttiende-eeuwse vreemdelingenlijsten per wijk.²⁸ Voor Diest konden we gebruikmaken van de telling van het jaar IV, waarin – in tegenstelling tot de Limburgse steden - de geboorteplaatsen werden genoteerd. Deze bronnen worden in bijlage 2 toegelicht.

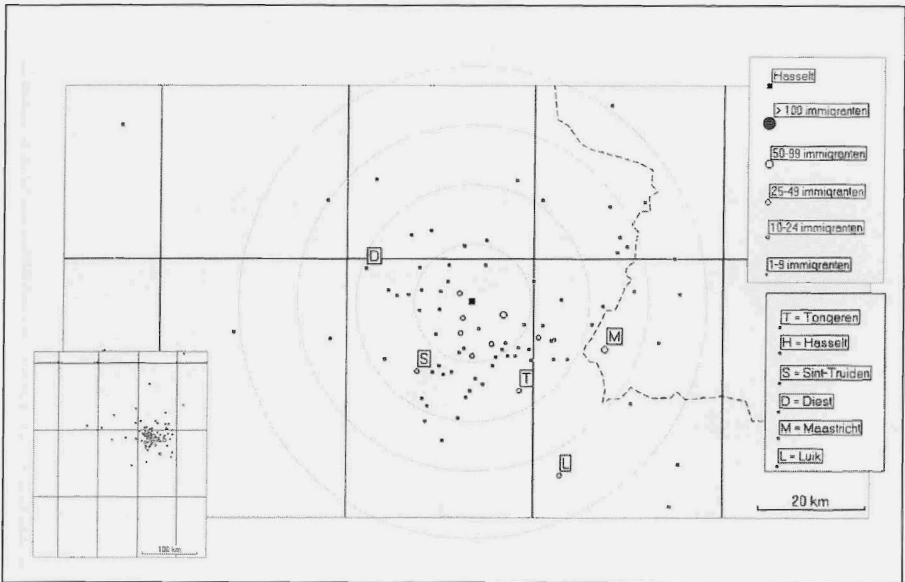
Het aantal Tongerse poorters blijkt helaas te beperkt om een eenduidige gerichtheid voor de stad te bepalen (figuur 6). De relatief sterke band die Tongeren medio negentiende eeuw had met steden als Maastricht en Luik vinden we in de poorterboeken niet terug. De verklaring hiervoor moeten we waarschijnlijk zoeken in het type migratie uit deze steden richting Tongeren: seizoengebonden en korte-termijnmigratie vinden wij in de poorterboeken niet terug.

De Truiense poorters bieden een duidelijker beeld: net als in 1846 was er een sterke recrutering in het zuidelijke achterland, die echter werd afgeremd door de taalgrens, al waren er toch nog kleine concentraties van poorters uit steden als Hannuit en Hoei (figuur 7). Met Luik had Sint-Truiden een sterke band, mede door de steenweg tussen deze steden uit het eerste kwart van de achttiende eeuw.²⁹ Naar het westen toe stuitte de invloedssfeer op die van het Brabantse

²⁸ Bussels e.a., *Hasselt*, 33.

²⁹ J. Lyna, 'Bijdrage tot de studie over het handelsverkeer in het Graafschap Loon in de XVIIIe eeuw', *Verzamelde Opstellen* 6 (1930) 141-157, aldaar 145.

Figuur 8. Plaatsen van herkomst van Hasseltse vreemdelingen in de achttiende eeuw

Bron: zie bijlage 2 (RAH: Hasseltse vreemdelingenlijsten).

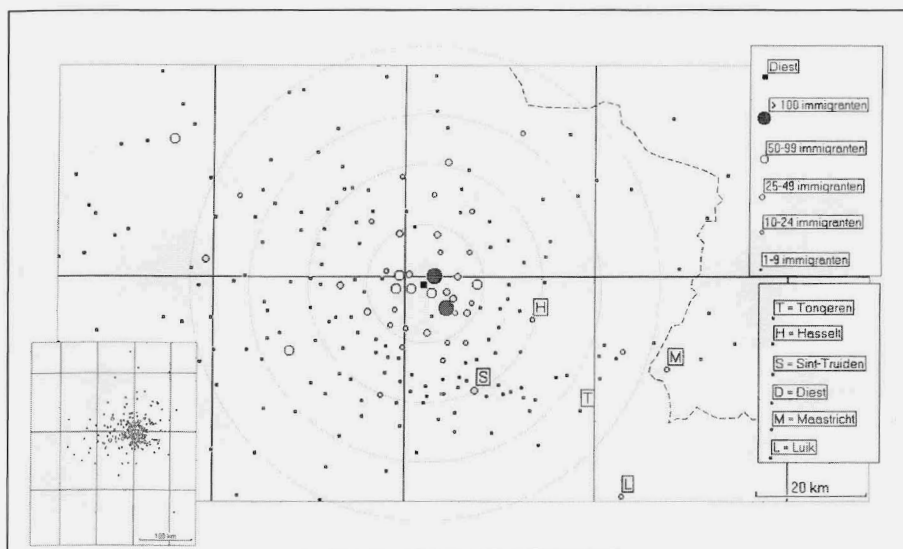
Tienen. Immigratie uit het noorden bestond mogelijk vooral uit korte-termijn-migratie, die in poorterboeken niet aan bod komt. De Limburgse zustersteden Hasselt en Tongeren spelen nauwelijks een rol.

De gecombineerde Hasseltse vreemdelingenlijsten leveren een vrij homogeen resultaat op: de stad blijkt honderd jaar voor de telling van 1846 ook al een sterke aantrekkingskracht naar het zuiden toe uit te oefenen (figuur 8). Terwijl het overwicht van immigranten in 1846 eerder uit westelijke richting kwam, was dat in de achttiende eeuw vooral uit het oosten en zuidoosten, met een sterke concentratie in de regio achter Diepenbeek. Van een Limburgs kleinstedelijk netwerk lijkt ook hier geen uitgesproken bewijs te vinden. Uit Luik en Maastricht waren redelijk wat migranten afkomstig, mede als gevolg van de steenweg waarmee Hasselt sinds 1741 met Luik was verbonden.³⁰ Met de latere Nederlandse provinciehoofdplaats had Hasselt klaarblijkelijk al in de achttiende eeuw een nauwe band.

Het Brabantse Diest lijkt ook anno 1796 weinig binding te hebben met de Limburgse steden (figuur 9). De uitbreiding van de Diestse invloedssfeer in de eerste helft van de negentiende eeuw richting Brabant blijkt dus voort te bouwen op de achttiende-eeuwse situatie. De scheidingslijn tussen Brabantse en Limburgse invloedssferen bleef liggen langs de lijn Paal, Lummen, Herk-de-Stad en Sint-Truiden.

³⁰ Van der Eycken, 'Het economische leven', 67.

Figuur 9 Het stedelijk recruiteringsgebied van Diest 1796 (+12-jarigen)

Bron: zie bijlage 2 (Theys, La population, 138-153: volkstelling 1796 Diest).

Figuur 10. Plaatsen van herkomst van nieuwe Maastrichtse burgers in de achttiende eeuw

Bron: zie bijlage 2 (GAM: burgerboeken van de stad Maastricht).

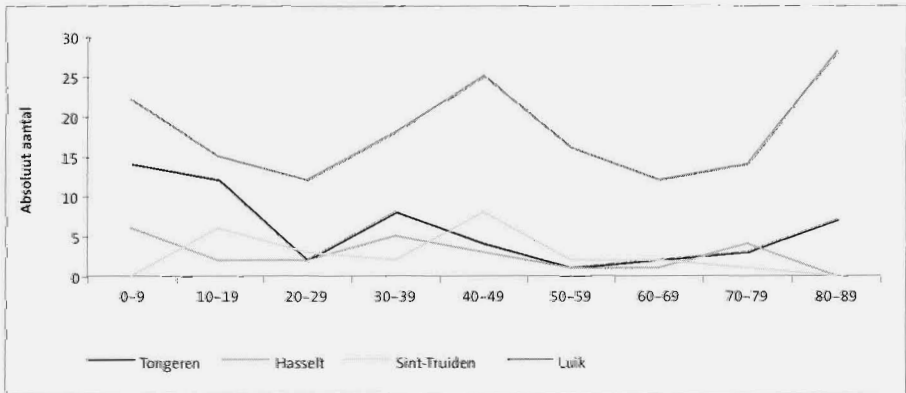
Uit de herkomst van Maastrichtse poorters blijkt dat er in de achttiende eeuw in vergelijking met 1840 sprake was van een grotere interactie tussen België en Nederland (figuur 10).³¹ Maastricht kende binnen een straal van 20 kilometer een vrij constant herkomstgebied; alleen uit de dunbevolkte Kempen in het noordwesten kwamen naar verhouding weinig nieuwkomers. Buiten die cirkel treffen we concentraties van nieuwe burgers aan uit de Nederlands-Limburgse steden en het gebied rond Luik. Het leeuwendeel van nieuwe poorters bleef afkomstig uit Nederlands-Limburg, waaruit blijkt dat de immigratie uit België naar Maastricht ook in de achttiende eeuw niet dominant was.³²

Een Limburgse eenheid?

De grote hoeveelheid nieuwe Maastrichtse burgers stelt ons in staat om een periodisering tot stand te brengen in het aantal burgerschapsverleningen in het achttiende-eeuwse Maastricht (grafiek 1). Gedurende deze eeuw tekent zich een stijgende trend af, waarbij grosso modo drie pieken waargenomen kunnen worden (1700-1709, 1740-1749 en 1770-1779). De globale toename kan te wijten zijn aan een demografische groei van het achterland door een verlaagde mortaliteit en natuurlijke bevolkingsgroei. Een plattelandsvlucht in het laatste kwart van de achttiende eeuw hield de steden op de been.³³

Uit een afzonderlijke analyse van de relatie tussen de Belgisch-Limburgse steden en Maastricht blijkt dat het aandeel van de vestiging uit de ste-

Grafiek 1. Tienjaarlijkse evolutie van nieuwe Maastrichtse burgers (1700-1789)

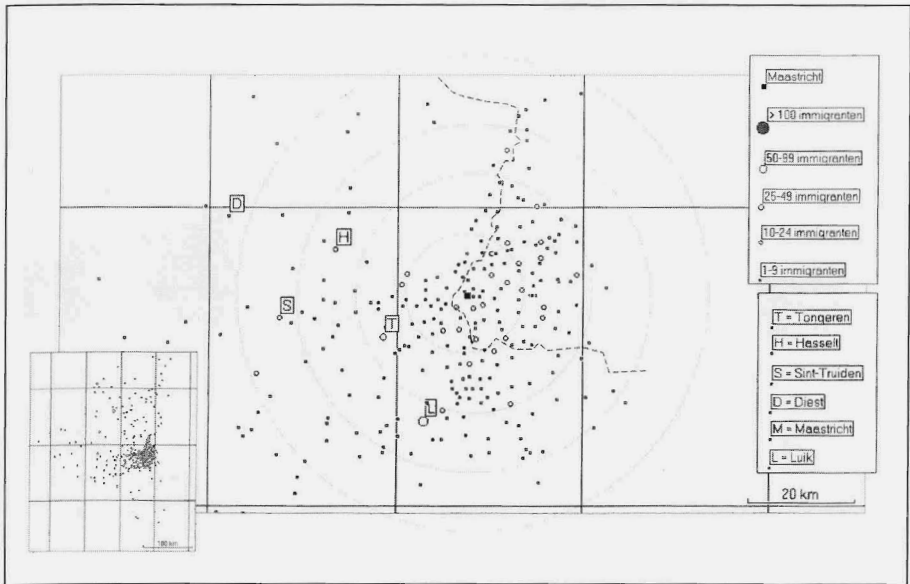
Bron: zie bijlage 2 (GAM: burgerboeken van de stad Maastricht).

³¹ Aangezien de MapSource-software beperkt is tot de Benelux, kon de waarschijnlijk vrij sterke Maastrichtse interactie met de Pruisische gebieden niet in kaart worden gebracht.

³² Rutten, 'Huwelijk en partnerkeuze', 106.

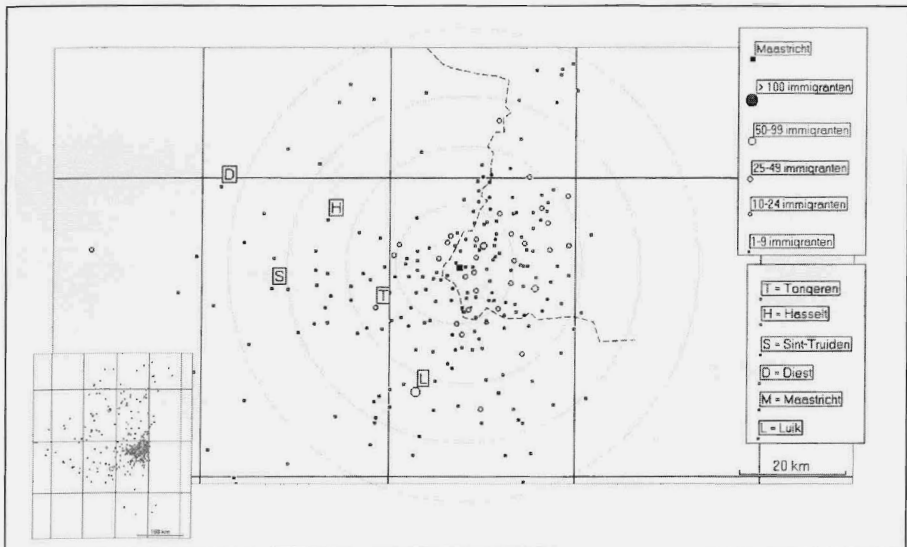
³³ C. Bruneel, 'Les migrations entre les villes et campagnes. L'exemple des Pays-Bas méridionaux', in: S. Cavaciocchi (ed.), *Le migrazioni in Europa, secc. 13-18: atti della «enticinquesima settimana di studi», 3-8 maggio 1993* [Pubblicazione serie 2: atti delle «Settimane di studio» e altri convegni 25] (Firenze 1994) 501-532, aldaar, 506-507; Jacquemin, *Pour un portrait*, 152.

Figuur 11. Plaatsen van herkomst van nieuwe Maastrichtse burgers 1700-1749

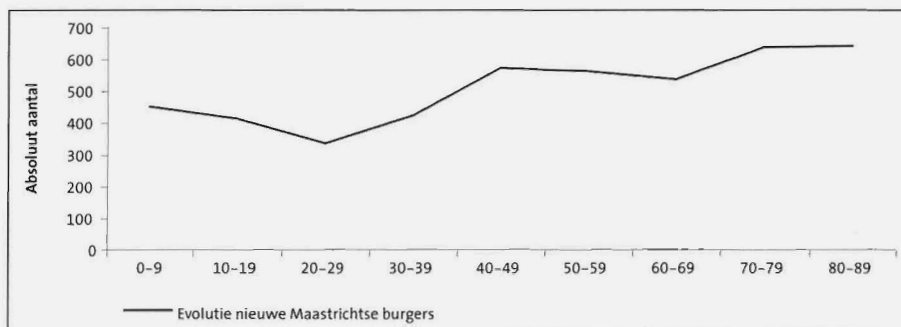
Bron: zie grafiek 1 (Tienjaarlijkse evolutie van nieuwe Maastrichtse burgers (1700-1789).

Figuur 12. Plaatsen van herkomst van nieuwe Maastrichtse burgers 1750-1795

Bron: zie grafiek 1 (Tienjaarlijkse evolutie van nieuwe Maastrichtse burgers (1700-1789).

Grafiek 2. Tienjaarlijkse evolutie nieuwe Maastrichtse burgers uit Belgisch-Limburg en Luik 1700-1789

Bron: zie grafiek 1 (Tienjaarlijkse evolutie van nieuwe Maastrichtse burgers (1700-1789)).

den Tongeren, Hasselt en Sint-Truiden stelselmatig daalde (grafiek 2). Alleen Luik wist een zelfde niveau te handhaven; zelfs met Tongeren, dat qua afstand veel dichterbij Maastricht is gelegen, verminderde de interactie op drastische wijze. Dit ondersteunt de hypothese van Philips dat het aantal buitenlandse immigranten in Maastricht in de loop van de achttiende eeuw afnam en dat de stad zich meer en meer op de Republiek gaat richten. De afzonderlijke kaarten met geboorteplaatsen van nieuwe Maastrichtse burgers voor en na 1750 bevestigen dit beeld (figuur 11 en 12). De voorlopige resultaten lijken er dus op te wijzen dat er, althans vanuit Maastrichts oogpunt, al vanaf de jaren 1750 geen sprake meer was van een sterke interactie tussen de steden uit beide Limburgen.³⁴ De geringe inter-Limburgse migratie die Rutten voor de negentiende-eeuwse Maastrichtse data ontdekte, blijkt dus al meer dan een eeuw daarvoor zijn oorsprong te vinden.³⁵

Conclusie

Concluderend mogen we stellen dat het Tongerse, Hasseltse en Truiense recruiteringsgebied veelal beperkt bleef tot de eigen provincie en in mindere mate ook tot Nederlands-Limburg. Het werd *grosso modo* begrensd door de zuidelijke taalgrens, de dunbevolkte heide in het noorden en een onzichtbare scheidingslijn met de provincie Brabant ter hoogte van Diest. Sint-Truiden nam in het Limburg van de jaren 1840 een opvallend perifere positie in, zowel qua omvang als de positie in de interstedelijke migratiestromen. De provinciehoofdstad Hasselt, op papier de meest centrale plaats van Belgisch-Limburg, maakt die verwachting in de praktijk niet waar: het kleinere Tongeren blijkt de belangrijkste attractiepool voor mensen die naar de stad trekken. De resultaten doen vermoeden dat Tongeren klaarblijkelijk als een soort *gateway* fungeerde tussen de Limburgse

³⁴ R. Philips, 'Een terreinverkenning omtrent de omvang en richting van de migratie in Maastricht en Zuid-Limburg tijdens de achttiende eeuw', in: *Liber amicorum Edm. M.A.H. Delhougne* (Roermond 1982) 137-170, aldaar 147.

³⁵ W. Rutten, 'Bevolking, gezondheid en levensstandaard in Limburg in de negentiende eeuw: een overzicht', *SSEGL* 43 (1998) 1-36, aldaar 12-13.

kleine steden enerzijds en Maastricht anderzijds. Hasselt bleef voor immigranten uit Nederlands-Limburg echter de grootste aantrekkingskracht bezitten.

Maastricht en bij uitbreiding heel Nederlands-Limburg hadden een grote invloed op het kleinstedelijk weefsel van Belgisch-Limburg. Vooral in Hasselt vertoonde de Maastrichtse immigratie een apart karakter, wat een nauwe band tussen de twee provinciehoofdsteden doet vermoeden. Diest en de provincie Brabant in het westen onderhielden dan weer nauwelijks relaties met Belgisch-Limburg. De Limburgse grens met Brabant blijkt dus doorslaggevender dan de natuurlijke barrière die de Maas in het oosten vormt. Dat blijkt nogmaals uit de Diestse en de Maastrichtse migratiegegevens.

Ook in de achttiende eeuw bleef de aantrekkingskracht van de Limburgse steden, net als in 1846, beperkt tot de huidige provincie Belgisch-Limburg. Het stedelijk netwerk was zwak ontwikkeld, zowel wat betreft de interne als externe relaties. De perifere positie van Sint-Truiden bestond ook toen al: de stad was vooral gericht op het zuiden, gedeeltelijk zelfs over de taalgrens heen. De opvallende positie van Tongeren in het jonge België kan niet getoetst worden aan data uit vroegere periodes: het lage aantal poorters en de geringe impact van Tongerse migranten in Sint-Truiden en Hasselt doen vermoeden dat de stad in de achttiende eeuw niet hetzelfde belang had voor Limburg als een kleine eeuw later. Over het al dan niet bestaan van een kleinstedelijk Limburgs netwerk kunnen we ons aan de hand van dit beperkte bronnenmateriaal niet uitspreken, aangezien de interactie tussen de Belgisch-Limburgse steden in grote mate migratie op korte afstand betrof, die niet in poorterboeken is terug te vinden.

De migratiecontacten tussen de gebieden aan weerszijden van de Maas verwaterden al vanaf 1750, tientallen jaren voor de bestuurlijke indeling in het Departement van de Nedermaas. De scheiding in 1839 was dus niet meer dan een katalysator in een proces dat al een kleine eeuw aan de gang was. De 'Limburgse eenheid', die talrijke Limburgse historici menen te kunnen vaststellen, kan dus niet in de migratiepatronen worden herkend. Die eenheid zou wel eens een creatie kunnen zijn van negentiende-eeuwse romantici of eerder een culturele inslag hebben, zonder verdere gevolgen voor migratiepatronen. Een systematische analyse van huwelijksakten, poorter- en burgerboeken, ambachtslijsten, etc. voor 1750 zou hierop een antwoord kunnen geven. Een echte eenheid immers 'veronderstelt vervlechting, wisselwerking tussen beide gebieden, een *conditio sine qua non*, wil cultuuroverdracht plaats vinden'.³⁶

Essentieel in het hele verhaal over het zwak ontwikkeld stedelijk netwerk en de moeizame relatie met naburige provincies is het gebrek aan goede interne en externe verbindingen. Het dichte Brabantse stedelijk netwerk kon teren op een omvangrijke (water)wegeninfrastructuur, die de handels- en andere contacten binnen en buiten de grenzen ten goede kwam. Limburg kende daarentegen amper bruikbare steen- en waterwegen: pas in de loop van de negentiende eeuw zou de provincie haar achterstand op dit gebied kunnen goedmaken.

³⁶ Geciteerd uit Rutten, 'Huwelijk en partnerkeuze', 121.

Bijlage 1 Tellingen en registers omstreeks 1840

De analyse van *le champ migratoire* van de Limburgse steden is gebaseerd op gegevens over de plaatsen van herkomst in de Belgische bevolkingsregisters van 1846 en de Nederlandse telling van 1840. Zowel in Belgisch- als Nederlands-Limburg gebeurden de tellingen medio negentiende eeuw door middel van bulletins, die aan iedere familie werden uitgedeeld en nadien door officieel aangestelde telbeambten weer werden opgehaald. Op die telformulieren diende de aard van het verblijf vermeld te worden: *résidence habituelle* (vaste en wettelijke verblijfplaats), *résidence momentanée* (tijdelijke verblijfplaats, langer dan een maand) of *résidence de passage* (tijdelijk, minder dan een maand).³⁷ De wettelijke domicilie van deze twee laatste groepen was dus in een andere gemeente gesitueerd. Voorbeelden van de *résidence momentanée* zijn studenten, dienstpersoneel, leergasten, militairen en personen in gevangenissen, armentehuizen en hospitalen. In concreto richtten de bevolkingsregisters zich vooral op de permanente inwoners van de gemeente, terwijl in de uiteindelijke publicatie van de overheid de resultaten van de totale bevolking werden weergegeven. In comparatief opzicht dient daarom voorzichtig te worden omgesprongen met de officiële cijfers van de volkstellingen: in stedelijke centra met een sterk ontwikkelde onderwijs- en verzorgingsfunctie zal het bevolkingscijfer aanzienlijk hoger liggen dan de feitelijke bevolking.³⁸ Het verschil tussen de gepubliceerde telling en de oorspronkelijke registers bedraagt voor Hasselt bijvoorbeeld ongeveer 400 personen, terwijl dat cijfer voor Sint-Truiden zelfs oploopt tot bijna 1000.³⁹

De geboorteplaats van een persoon hoeft niet gelijk te zijn aan zijn laatste woonplaats. Personen kunnen voordien in meerdere anderen dorpen of steden gewoond hebben. Verschillende historici hebben daarbij een fenomeen van trapsgewijze immigratie vastgesteld, waarbij inwijkelingen doorgaans bij wijze van tussenstap in kleine en middelgrote steden wonen vooraleer ze naar een grootstad trekken.⁴⁰ Daarnaast weten we niet wanneer de immigrant zich gevestigd heeft in de stad. Maar ook al zijn dergelijke tellinggegevens niet in staat om exacte migratiestromen van individuele inwijkelingen aan te geven, ze schetsen wel een globaal beeld van de aard en de reikwijdte van een stedelijk recruteringsgebied voor kandidaat-immigranten.

³⁷ Duchateau, *De bevolking van Sint-Truiden*, 97.

³⁸ 'La fraction de la population qui s'était déplacée momentanément était très faible: elle n'était que de 30 sur mille pour tout le royaume; la population de passage était bien moindre encore: elle ne s'élevait qu'à 4 sur mille. Ces rapports étaient naturellement plus prononcés dans les villes que dans les campagnes'. X. Heuschling, 'Résumé du recensement général de la population, de l'agriculture et de l'industrie', *Bulletin de la Commission Centrale de Statistique* 4 (1851) 120-269, aldaar 163. Xavier Heuschling was destijds secretaris van het Centrale Comité van de Statistiek dat de volkstelling van 1846 organiseerde.

³⁹ Voor Diest kwam Theys op basis van de registers tot een cijfer van 7735, terwijl de officiële overheidspublicatie 8270 Diestse inwoners vermeldt. Theys, *La population de Diest*, 21.

⁴⁰ P.M. Hohenberg en L. Hollen Lees, *The making of urban Europe 1000-1994* (Cambridge, Massachusetts en Londen 1995) 95.

Tabel 8. Immigratiecijfers Belgisch-Limburgse steden, Diest en Maastricht 1840-1846

	Bevolkingsregisters				Officiële telling	
	+12		Totale bevolking		Totale bevolking	
	Totaal	Immigranten	Totaal	Immigranten	Totaal	Immigranten
Tongeren	4721	2092 (44,3%)			6371	2261 (35,5%)
Hasselt	6963	2497 (35,9%)	9178	2723 (29,7%)	9613	3132 (32,6%)
St.-Truiden	6994	2117 (30,3%)	10047		11013	3354 (30,5%)
Diest	6000	2194 (36,6%)	7732	2299 (29,7%)	8270	2960 (35,8%)
Maastricht					25483	6269 (24,6%)

Bronnen: SAT, SAH en SAS: bevolkingsregisters Tongeren, Hasselt en Sint-Truiden 1846; Theys, *La population*, 20; *Population. Recensement général, 15 octobre 1846* (Bruxelles 1846); GAM: registers volkstelling Maastricht 1840

Voor Tongeren, Hasselt en Sint-Truiden baseren we ons op gegevens uit de bevolkingsregisters van 1846. De Diestse gegevens zijn afkomstig uit de publicatie van M. Theys, die zich baseert op de bevolkingsregisters.⁴¹ In het geval van Maastricht maken we gebruik van de Hollandse volkstelling van 1840, waarbij we dus – in vergelijking met de registers – rekening moeten houden met een overschatting van het aantal permanente inwoners en immigranten.⁴²

Voor Hasselt, Sint-Truiden en Tongeren hebben we ons uit praktische overwegingen beperkt tot de bevolking van twaalf jaar en ouder (tabel 8). Bij Diest en Maastricht beschikken we enkel over cijfers van de volledige bevolking; daarom dienen we bij onze analyses steeds rekening te houden met een lichte overschatting van de immigratiecijfers in deze twee steden. Al bij al bleef het aandeel van de migratie van min-twaalfjarigen echter beperkt: in Hasselt anno 1846 tellen we bijvoorbeeld slechts 226 jonge immigranten of 8,2 procent van het totale aantal.

Tongeren, Hasselt en Sint-Truiden waren in het midden van de negentiende eeuw nauwelijks meer dan een kleine stad te noemen, getuige het enorme verschil met Belgische grootsteden als Brussel (123.874), Gent (102.977), Antwerpen (88.487) en Luik (75.961).⁴³ Zelfs Maastricht, veruit de grootste stad in de beide Limburgen, was in dit opzicht maar een klein broertje.

Bijlage 2

Bronnen voor achttiende-eeuws migratie-onderzoek in Limburg

Om toe te mogen treden tot een stedelijk ambacht en dus wezenlijk te participeren in de vroegmoderne stedelijke economie diende men poorter of burger van de stad te zijn. In ruil voor een plechtige eed bij het stadsbestuur en een bepaalde som geld konden ook mensen van buiten de stad het poorterschap verwer-

⁴¹ Theys, *La population*, 138-153.

⁴² Zoals gebleken is uit de bronkritische inleiding bestaat er een verschil qua totaalcijfer tussen tellingen en bevolkingsregisters: in de officiële tellingen worden namelijk alle personen opgenomen, terwijl de bevolkingsregisters de personen met *résidence de passage* (tijdelijk verblijf, minder dan een maand) in globo niet vermelden.

⁴³ Uit: *Population. Recensement général, 15 octobre 1846* (Brussel 1846).

ven. Hun naam, plaats van herkomst en vaak ook beroep en leeftijd werden bij deze gelegenheid ingeschreven in het poorterboek. Voor de stedelijke migratie biedt deze bron slechts een gefragmenteerde visie, aangezien het in grote mate ging om ambachtslui en mensen uit de betere middenklasse. Voor personen uit de lagere sociale strata was het poorterschap te duur, terwijl de hoogste lagen van de stedelijke samenleving van geboorte vaak poorter waren.⁴⁴ Daarnaast werd het leeuwendeel van nieuwe poorters gevormd door mannen, wat een vertekend beeld oplevert: immigratie was evenzeer een zaak van vrouwen. In het kader van ons onderzoek werden we vooral geconfronteerd met een tekort aan indicaties van traditionele en vaak tijdelijke korte-afstandsmigratie, zoals bij dienstpersoneel en seizoensarbeiders.

Voor Tongeren, Sint-Truiden en Maastricht baseren we ons op de geboorteplaatsen van nieuwe poorters vanaf 1 januari 1700 tot de komst van de Fransen in 1795.⁴⁵ Niet in alle steden werd even frequent overgegaan tot het kopen van het poorterschap: over het algemeen is dit gerelateerd aan het economische belang van de stad. Zo treffen we in de achttiende eeuw 116 nieuwe Tongerse poorters aan, terwijl dat cijfer voor het in die periode meer welvarende Sint-Truiden op 309 ligt. Een vergelijking tussen de invloedssferen van deze beide steden is dus vrij delicaat, wat nog bemoeilijkt wordt door het feit dat we slechts bij 57 poorters van Tongeren over een plaats van herkomst beschikken.

Bij Maastrichtse poorters heeft de specifieke politieke situatie van de stad zijn weerslag in de zogenaamde 'burgerboeken'.⁴⁶ Maastricht was in het Ancien Régime een tweeheerlijkheid, gedeeltelijk onder het gezag van de prinsbisschop van Luik en gedeeltelijk onder dat van de Staten-Generaal der Zeven Verenigde Provinciën. Afhankelijk van de heer waaronder de nieuwe poorters geboren waren, werden ze door de respectievelijke Hooggerichten ingeschreven als Brabants of Luiks burger.⁴⁷ Gedurende de hele achttiende eeuw zijn er 4.924 nieuwe Maastrichtse burgers waarvan de plaats van herkomst bekend is.⁴⁸

Zoals vermeld is er geen enkel Hasselts poorterboek bewaard gebleven. In het Rijksarchief in Hasselt troffen we echter wel een tot nog toe ongebruikte bron aan, namelijk een collectie van vijf ongedateerde Hasseltse vreemdelingenlijsten uit de achttiende eeuw.⁴⁹ Hierin wordt per wijk een overzicht gegeven van alle inwoners, met de vermelding van de geboorteplaats. Het betreft twee lijsten van de Maastrichterwijk, twee van de Kuringer- en een van de Kempische wijk,

⁴⁴ Bruneel, 'Les migrations', 507-508.

⁴⁵ De Tongerse poorterboeken werden integraal uitgegeven. H. Baillien, 'Het Poorterboek der Stad Tongeren', *Ons Heem* 3 (1947) 47-50 en 77-81. Voor Sint-Truiden hebben we de originele documenten geraadpleegd in het stadsarchief van Sint-Truiden. SAST, *Poortersboeken Sint-Truiden*.

⁴⁶ Voor een algemene inleiding over het Maastrichtse burgerschap en de gebruikte archiefstukken verwijzen we naar P. Ubachs, 'De burgerboeken van Maastricht, 1300-1795', *Publications de la Société Historique et Archéologique dans le Limbourg* 49 (1990) 22-50.

⁴⁷ P.J.H. Ubachs, *Nieuwe burgers van Maastricht 14de eeuw - 1795* (Geleen 1993) 8.

⁴⁸ Het totaal aantal Maastrichtse burgerschapsverleningen tussen 1700 en 1795, inclusief diegenen waarvoor geen geboorteplaats bekend is, overschrijdt de grens van 5000 personen niet.

⁴⁹ RAH, *Oud Archief Hasselt*, nr. 108 en 110.

die we door een combinatie van de namen uit de lijsten en gegevens van burgerlijke stand min of meer konden dateren.⁵⁰ Hoewel deze lijsten afzonderlijk tot stand zijn gekomen, soms met tussenpozen van enkele decennia, hebben we de verzamelde gegevens toch beschouwd als een enkele lijst. In totaal konden de geboorteplaatsen van ruim 350 Hasseltse immigranten geïdentificeerd worden. In tegenstelling tot de poorterboeken wordt hier geen onderscheid gemaakt op basis van beroep of sociale status en kon de migratie op korte afstand wel weer gegeven worden in de cartografische analyse.

Voor Diest beschikken we met de telling van het jaar IV over mooi bronnenmateriaal, vijftig jaar voor de Belgische bevolkingsregisters. Net als in de Hasseltse vreemdelingenlijsten worden ook hierin alle personen opgenomen, zonder onderscheid van rang of stand. Anders dan de poorterboeken en de Hasseltse lijsten geeft de telling geen overzicht van verschillende tijdstippen uit de achttiende eeuw.

⁵⁰ Alle lijsten werden afzonderlijk opgesteld in de periode 1752-1790. Ondanks het feit dat geen enkele lijst de Luikerwijk omvat, kunnen we toch spreken van een sociale mix van immigranten; de Kempense en vooral de Maastrichterwijk vertoonden immers een uitermate gemengd stedelijk karakter. Voor meer informatie, zie het hoofdstuk 'Ruimtelijke analyse' uit mijn licentiaatsverhandeling, te verschijnen als: D. Lyna, *Van Loonse stad tot Limburgse provinciehoofdplaats. De demografische, sociaal-economische en ruimtelijke ontwikkeling van Hasselt en haar positie in Limburg 1796-1846* (extra nummer *Limburg-Het Oude Land van Loon*) (2006, in voorbereiding).

Achim Korres

Paspoortregime en migratie in het Duits-Nederlandse grensgebied in de negentiende en twintigste eeuw tot ca. 1940

De opkomst en groei van de industrie en de daarbij behorende arbeidsmarkt vonden in de negentiende eeuw plaats in een nationaal kader. Daardoor nam ook de rol van de nationale staat in de organisatie van de sociale voorzieningen toe en werden zowel de interne bewegingsvrijheid als de internationale migratiestromen steeds meer onderwerp van sociaal-politieke bemoeienis. Om registratie, controle en toezicht mogelijk te maken werden door de staat identiteitsbewijzen als paspoorten, verblijfspapieren en arbeidskaarten ingevoerd. Het doel was de bewegingen van de uit hun lokale verbanden losgeraakte burgers binnen en buiten de nationale territoriale grenzen te controleren en te reguleren. Zo werd de door middel van identiteitspapieren vast te stellen nationaliteit het uitsluitende criterium voor de deelname aan de armenzorg, die zich van een lokaal of communaal tot nationaal georganiseerde voorziening ontwikkelde. De toegangscontrole tot de armenzorg via de uitgifte van identiteitsbewijzen door de overheid maakte niet alleen onderscheid tussen onderdanen en buitenlanders, maar beperkte ook de binnenlandse bewegingsvrijheid van de onderste en armste bevolkingslagen, die door de overheid als onzekere risicogroepen werden beschouwd.

Tot op heden wordt het paspoort zowel gebruikt voor identificatie als voor mobiliteitscontrole. De negentiende-eeuwse staat kende meer van dit soort documenten. De veelzijdige functies daarvan zijn door Leo Lucassen geanalyseerd.¹ Lucassen toont aan dat de Nederlandse paspoortpolitiek in de periode tussen 1860 en 1918 niet alleen gericht was op controle en bescherming, maar ook op de bevordering van de emigratie van de eigen staatsburgers. De door bevolkingsdruk en geringe industrialisatie uitgelokte arbeidsmigratie naar de buurstaten werd door de provinciale overheden bevorderd door de kosteloze uitgifte van paspoorten. Zo kon in het bijzonder het economisch achtergebleven Limburg het armoedeprobleem in zekere zin exporteren.

Naast het paspoort bestonden er tal van andere papieren voor de controle van reizende of trekkende personen, bijvoorbeeld visa, herkomstbewijzen (*Heimatscheine*), arbeidsboekjes, aan de ambachtstrek gebonden *Wanderbücher*, registratie bij de vreemdelingenpolitie etc. Personen uit de onderste sociale lagen, arbeiders en reizende ambachtslieden hadden steeds de bijzondere aandacht van de overheden. De controledichtheid verschilde echter per regio: mede in verband met de invoerrechten gold in de gebieden aan de landsgrenzen een

¹ Leo Lucassen, 'A many-headed monster: The evolution of the passport system in the Netherlands and Germany in the long nineteenth century', in: Jane Caplan en John Torpey (eds.), *Documenting individual identity. The development of state practices in the Modern World* (Princeton 2001) 235-255. Over de verschillende soorten passen: Werner Bertelsmann, *Das Passwesen. Eine völkerrechtliche Studie* (Strassburg 1914) 12 e.v.

verscherpte identificatieplicht voor goederen en personen. Als voorbeeld kan worden gewezen op de politieverordening betreffende de smokkel door grensbewoners die in 1839 in het gebied rondom Aken werd ingevoerd.²

De samenhang tussen immigratie, paspoortwetgeving en nationalisering van de sociale politiek is duidelijk zichtbaar in het voorbeeld van de Nederlandse migratie naar Duitsland. Een belangrijke episode in de bij tijd en wijle problematische Duits-Nederlandse migratiebetrekkingen vormt het tussen de regeringen van beide landen overeengekomen vestigingsverdrag van 1904.³ Met dit verdrag werden de mogelijkheden van vestiging en uitwijzing van burgers in beide landen nauwgezet geregeld. Voor de uitvoering van de uitwijzingen werden vijf zogenaamde grenscommissariaten aan weerszijden van de grens opgericht. De activiteiten van deze 'grenscommissariaten' van Nieuweschans in het noorden tot Heerlen in het zuiden van Nederland waren tot op heden nog geen onderwerp van historisch onderzoek. Interessant is vooral de functieverandering van de Nederlandse beambten, die in de jaren 1920 steeds duidelijker functioneerden als agenten van een grensoverschrijdend netwerk voor sociale bijstand aan noodlijdende landgenoten in Duitsland.

Staatsburgerschap en armenzorg in Pruisen en Nederland 1813 - 1860

De paspoortverordeningen die in 1813 in Pruisen en Nederland werden uitgevaardigd, waren allereerst tegen hoofdvijand Frankrijk en de politieke sympathisanten van de Revolutie gericht.⁴ Na de overwinning op Napoleon in 1815 kwam de politieke controle minder op de voorgrond te staan. Naast het veiligheidsaspect werd het doel van paspoorten nu het reizen te vergemakkelijken. Met de Pruisische wet van 22 juni 1817 werd de paspoortverplichting voor verplaatsingen binnen Pruisen afgeschaft, maar een paspoort bleef wel vereist bij in- en uitreizen.⁵ De controle van politiek verdachte personen door middel van paspoortdwang werd na de Julirevolutie van Parijs in 1830 weer acuut. In Nederland reageerde de regering met uiterst restrictieve verordeningen op de onafhankelijkheidsverklaring van België: wie een vreemdeling onderdak gaf moest deze binnen zes uur bij de politie melden. Daar moest de buitenlander zijn paspoort afgeven en ontving hij een om de veertien dagen te vernieuwen 'veiligheidskaart'.⁶ Gezien de moeilijkheden die reizen aan de zuidgrens in de provincie Limburg opleverde, lieten veel Nederlanders zich vrijwillig paspoorten uitreiken. Zelfs na de beëindiging van het conflict in 1839 bleef deze tendens

² De verordening gold vanaf 1839 in de Kreisen Aachen, Eupen, Monschau en Malmedy. Zie: Johann Brammertz, *Zoll in Aachen* (Köln 1958) 264.

³ Corrie van Eijl, *Al te goed is buurmans gek. Het Nederlandse vreemdelingenbeleid 1840-1940* (Amsterdam 2006) besteedt uitgebreid aandacht aan het Duits-Nederlandse Vestigingsverdrag 1904 en zijn gevolgen vanuit een nationaal perspectief. Het boek verscheen na voltooiing van dit artikel.

⁴ Voor Pruisen: *Passreglement* 20-3-1813, in: *Gesetz-Sammlung für die Kgl. Preussischen Staaten* 1813 (hierna GS); voor Nederland: Circulaire van 12-12-1813, in: *Nederlandsche Staatscourant* No. 42 (5-1-1814).

⁵ *Passedikt* 22-6-1817, in: GS 1817, No. 429 § 13.

⁶ Lucassen, 'A many-headed monster', 242.

bestaan, want het kosteloze document werd zowel door de Belgische als de Pruisische overheid geaccepteerd en men spaarde zo de leges van de aanschaf van een pas in de plaats van de arbeid zelf uit.

Waren voor de invoering van het moderne paspoortregime dus vooral politieke motieven doorslaggevend, in de jaren 1840 werden economische overwegingen belangrijker. De mobilisering van verarmde plattelanders over heel Europa en hun trek naar de nieuwe opgekomen industriële centra speelden daarbij een belangrijke rol. In het Pruisische geval is een duidelijk verband tussen de toenemende mobiliteit en de ontwikkelingen van het nationaliteitsrecht. Vrijwel gelijktijdig werden omstreeks de jaarwisseling 1842-1843 vier wetten uitgevaardigd die daarbij van fundamenteel belang waren: de wetten van 31-12-1842 (nr. 2317) *...über die Aufnahme neu anziehender Personen*; (nr. 2318) *...über die Verpflichtung zur Armenpflege*; (nr. 2319) *...über die Erwerbung und den Verlust der Eigenschaft als preußischer Unterthan*; en van 6-1-1843 (nr. 2320) *... über die Bestrafung der Landstreicher, Bettler und Arbeitsscheuen*.⁷

Het Pruisische nationaliteitsrecht (nr. 2319) construeerde de gemeenschap van onderdanen aan de hand van afstamming.⁸ De opname van vreemde personen in het staatsverband geschiedde door officiële verlening van het burgerrecht en was aan voorwaarden gebonden: de nieuwe burger moest van onbesproken gedrag zijn, de militaire dienstplicht in de Duitse Bond hebben vervuld, en immigranten moesten kunnen aantonen dat zij een onderkomen en een eigen bron van inkomsten hadden. Speciaal voor migranten werd nog bepaald dat het wonen in Pruisen op zichzelf niet voldoende was om het Pruisische staatsburgerschap te verwerven. Voor langdurig verblijf moest een *Heimathschein über die Fortdauer ihres bisherigen Unterthanen-Verhältnisses* getoond kunnen worden.⁹ Tegelijk met deze afgrenzing naar buiten regelde wet nr. 2317 de vrije vestiging van Pruisische onderdanen, mits zij niet verarmd waren en door arbeid in hun levensonderhoud konden voorzien. Aan buitenlanders kon men zonder meer het recht van vestiging in een gemeente ontzeggen. Iedere nieuwkomer moest zich melden bij de lokale politie en daar zijn gegevens overleggen, alvorens hij toestemming kreeg om zich in een plaats te vestigen. Alleen wie aldus was gelegaliseerd kon volgens wet nr. 2318 een beroep doen op de armenzorg. In die zin hingen de wetten van 31 december 1842 nauw samen.

Ten opzichte van de vroegere, lokaal gebonden regelingen betekende de verplichting van gemeenten om hun rechtmatig gevestigde inwoners te ondersteunen een door de toenemende mobiliteit noodzakelijke modernisering.¹⁰ Met de invoering van het principe van *Unterstützungswohnsitzes* [de Nederlandse term

⁷ GS 1843, 15 e.v.

⁸ De volledige titel van wet nr. 2319 luidt: *Gesetz über die Erwerbung und den Verlust der Eigenschaft als preußischer Unterthan, so wie über den Eintritt in fremde Staatsdienste*.

⁹ GS 1843 (No. 2319) 16. Voor het Duitse *Heimathschein* werd in Nederland ook het begrip 'nationaliteitsbewijs' gebruikt. Ter onderscheiding van het na 1870 algemeen ingevoerde formele nationaliteitsbewijs blijft het meer informele *Heimathschein* hier verder onvertaald (vert.).

¹⁰ Vgl. Christoph Sachse, Florian Tennstedt, *Geschichte der Armenfürsorge in Deutschland*, Bd. 1. *Vom Spätmittelalter bis zum 1. Weltkrieg* (Stuttgart, Berlin, Köln 1982) 199 e.v.

Bank.

BEWIJS VAN NEDERLANDERSCHAP

hetwelk, ingevolge aanschrijving van Zijne Excellentie den Minister van Binnenlandsche Zaken dd. 4 Juni 1875, n° 8, Afd. II, jaarlijks moet worden gevisceerd.

N° 15846/131

De Commissaris der Koningin in Limburg,

Gezien het verzoek van *Peter Joseph Offermans*

Gelet op de ingewonnen berichten, waaruit blijkt dat

Peter Joseph Offermans
geboren te *Maal (Limburg)*, den *9. Decem-ber* 1866
wonende te *Pannesbeide (Pruissië)*
is Nederlander door geboorte

Verklaart dat *Peter Joseph Offermans*
naar de Nederlandsche wet is Nederlander en als zoodanig *met zijne echtgenote* weder hier te lande moet worden toegelaten zoodra *hy* het verlangt.

Deze verklaring is **geldig voor één jaar.**

Gegeven te Maastricht, den *21 October* 1890 *negl. b. negl. b.*
De Commissaris der Koningin voortsceemd,

16411

[Handwritten signature]

N° 16411/64

Gezien,
Maastricht, den *14 November* 1900
De Commissaris der Koningin in Limburg,

[Handwritten signature]

N^o
Gezien,
Maastricht, den _____ 1900
De Commissaris der Koningin in Limburg

Bewijs van Nederlandschap voor Peter Joseph Offermans. 1899. Coll. Gemeentearchief Kerkrade.

is *domicilie van onderstand*, vert.] werden tegelijk strengere regelingen ingevoerd tegen ongewenste migranten, *Landstreicher, Bettler und Arbeitsscheuen* (wet nr. 2320). Lediggangers en lieden die armenzorg ontvingen maar weigerden arbeid te verrichten konden zes weken celstraf krijgen, of in het geval van vreemdelingen worden uitgewezen.¹¹ In de praktijk schijnen zulke harde maatregelen echter weinig te zijn toegepast. Migranten waren vooralsnog gewenst, en ook de geest van het revolutiejaar 1848 droeg bij aan een liberale houding, ook waar het de toekenning van paspoorten betreft. In het gebied van de Duitse Bond werd het reizen met het zogenaamde *Pasßkartenvertrag* van 21 oktober 1850 gemakkelijker gemaakt.¹²

In verband met de migratieproblematiek moet nog aan één aspect van het staatsburgerschap aandacht worden besteed, namelijk het geval van *Entlassung aus dem Untertanenverband*. Volgens het Pruisische nationaliteitsrecht van 12-12-1842 (nr. 2319) was het verlies van Pruisische staatsburgerschap mogelijk door huwelijk met een buitenlander (een Pruisische nam de nationaliteit van haar echtgenoot aan), of na een tienjarig verblijf in het buitenland. In de praktijk werd deze wettelijke bepaling echter zelden toegepast. In het buitenland verblijvende Pruisen konden verlies van hun staatsburgerschap voorkomen door verlenging van paspoorten, *Wanderbücher* etc. Ook de Nederlandse wet van 28-7-1850 voorzag in het verlies van staatsburgerschap bij een langer verblijf in het buitenland, maar dan al na vijf jaar. De Pruisische beambten waren bang dat een groeiend aantal statenloze migranten de armenzorg in de gemeente te veel zou belasten, zonder dat deze mensen zouden kunnen worden verwijderd. Steeds meer Duitse gemeenten eisten daarom van hun Nederlandse inwoners dat ze een bewijs van Nederlanderschap konden overleggen.

De migratie naar het Rijnland tot de vestiging van het Duitse Rijk

Na 1860 keerde de richting van de migratiestromen tussen Nederland en Duitsland om. De agrarische seizoenstrek naar de Hollandse kuststreek nam sterk in belang af als gevolg van de enorme aantrekkingskracht van het industrialiserende Roergebied.¹³ Nederland werd van aantrekkings- tot afstotingsgebied van arbeidsmigrantten. De trek naar de nabije Belgische en Duitse industriegebieden functioneerde als een ventiel tegen de bevolkingsdruk en dreigend pauperisme. In de provincie Limburg werd bijvoorbeeld in 1862 bericht dat steeds meer armen een paspoort aanvroegen om naar België of Duitsland te kunnen reizen.¹⁴ Terwijl de Nederlandse autoriteiten een liberaal paspoortbeleid voorstonden om hun onderdanen te stimuleren in het buitenland werk

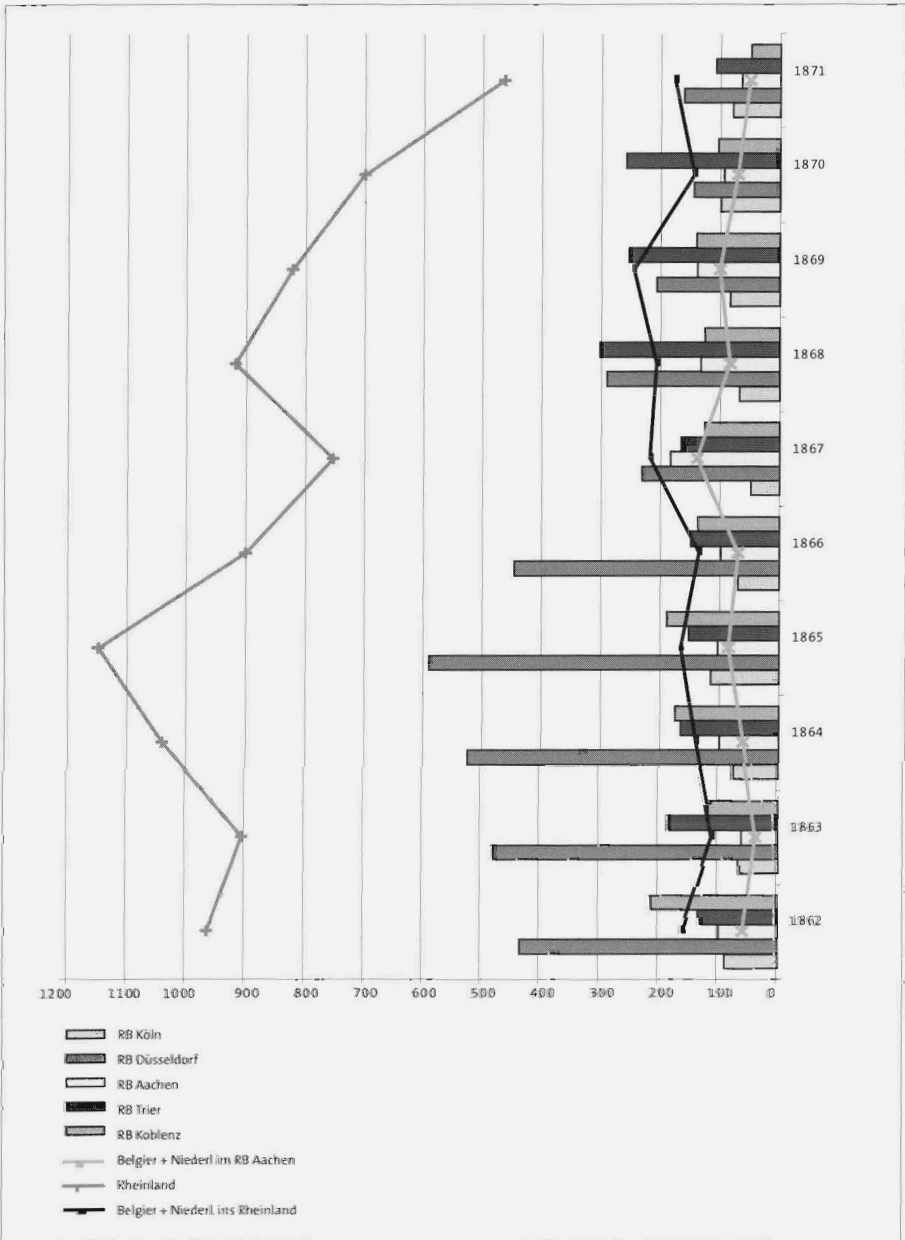
¹¹ GS 1843 (No. 2320) 19 e.v.

¹² Zo werd de praktijk om het paspoort van reizigers gedurende het verblijf in te houden afgeschaft. Vgl. Torpey: *The invention of the passport*, 76. De tekst van het *Pasßkartenvertrag* in: *Ministerial-Blatt für die gesamte innere Verwaltung in den Kgl. Preussischen Staaten* 12 (1851) 8-12.

¹³ Zie: Klaus Bade, *Europa in Bewegung. Migration vom späten 18. Jahrhundert bis zur Gegenwart* (München 2000) 58 e.v.

¹⁴ Brief van 30-8-1862 No. 184 in: ARA 2.05.01, 3209, geciteerd bij Lucassen, 'A many-headed monster', 249.

Grafiek 1. Immigranten in de Regierungsbezirke (RB) en Rijnland 1862 tot 1871¹⁵

¹⁵ De bovenste lijn is het totaal van de diagrammen. De lijn daaronder toont de immigranten uit België en Nederland. De onderste lijn geeft de Belgische en Nederlandse immigranten in het *Regierungsbezirk Aachen*. Bron: *Preussische Statistik Bd. XXVI. Die Einwanderung und Auswanderung des preussischen Staates 1862 bis 1871 und die Nachrichten über den Erwerb und Verlust der Reichs- und Staatsangehörigkeit im Jahre 1872* (Berlin 1874) 170 e.v.

te zoeken, probeerden de buurlanden de toestroom juist te kanaliseren. Net als bij de tegenwoordige 'gastarbeiders' bleven vele Nederlanders die eerst tijdelijk werk zochten, in het buitenland 'hangen'.

Grafiek 1 geeft een indruk van de ontwikkeling van de migratie naar het Rijnland in het decennium voor de Duitse eenwording in 1871. De bovenste lijn geeft het totaal weer. In 1871 was er een sterke teruggang, die kan worden verklaard door het wegvallen van de migranten uit het Duitse Rijk zelf die na de eenwording niet meer in de migratiestatistiek werden opgenomen. De middelste lijn markeert het aandeel van migranten uit België en Nederland.¹⁶ De onderste lijn, die de staafdiagrammen verbindt, heeft betrekking op de regio Aken. Uit de staafdiagrammen blijkt duidelijk dat het industriegebied rond Düsseldorf de sterkste aantrekkingskracht had op migranten uit de nabijgelegen landen.

Het *Heimatschein* als instrument van de Pruisische immigratiepolitiek

In de bronnen van de late jaren 1860 blijkt in toenemende mate dat de Pruisische autoriteiten de Nederlandse immigratie wilden afremmen. Bij de uitvoering van dit beleid speelde het zogenaamde *Heimatschein* als erkend herkomstbewijs een centrale rol. Voor de arbeidsmigrantten moest dit document de *Fortdauer ihres bisherigen Unterthanen-Verhältnisses* vastleggen, zodat er bij armoede of terugzending geen onduidelijkheid over de nationaliteit bestond. Reeds in 1843 werd tussen de Limburgse provinciale overheid en de regionale overheden in Düsseldorf en Aken afgesproken dat het Nederlanders werd toegestaan in Pruisen te verblijven mits zij een herkomstbewijs in de vorm van een *Heimatschein* konden overleggen. Over de vorm en inhoud van dit document, dat door de woongemeente werd uitgereikt, was echter niets vastgelegd. Als de gemeente in gebreke bleef bij de uitgifte van dit voor arbeidsmigrantten zo belangrijke bewijs, kon een beroep op de provinciale overheid uitkomst brengen.¹⁷ Ook bij een huwelijk van een Nederlander met een Pruisische was een soort *Heimatschein* noodzakelijk.¹⁸ In een circulaire van 9 september 1848 vaardigde de Nederlandse overheid daarvoor een standaardtekst uit.¹⁹

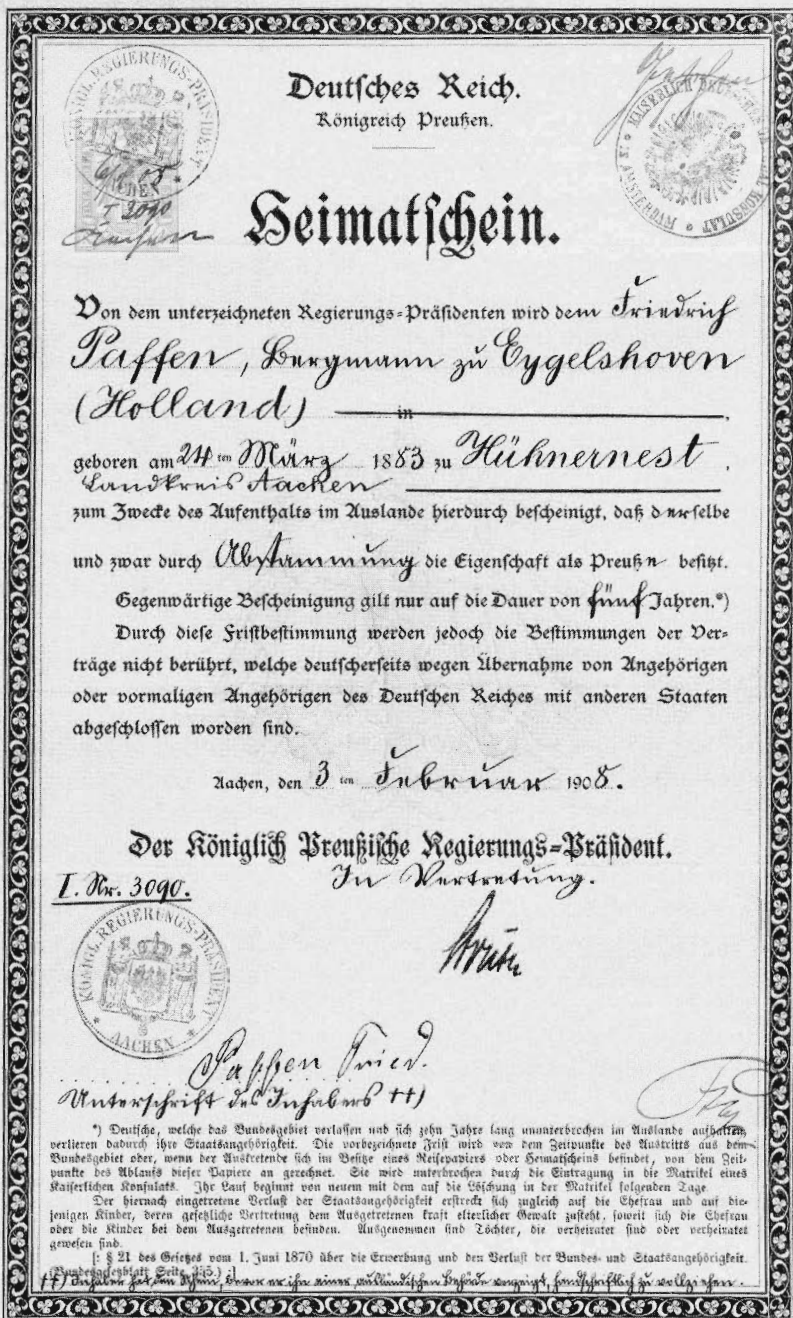
Voor sommige Pruisische plaatsen was dit eenvoudige bewijs van Nederlander-schap nog niet genoeg. De burgermeester van Süchteln verlangde bijvoorbeeld

¹⁶ Migrantten uit België en Nederland worden in de statistiek bij elkaar opgeteld. Het betreft de herkomst van de migrantten, niet hun staatsburgerschap.

¹⁷ Bijvoorbeeld: bezwaar van Josef F. bij de Provincie Limburg, dat de burgemeester van zijn woonplaats Susteren het in Pruisen noodzakelijke stuk niet uitreikt. De Commissaris des Konings beval de burgemeester daarop dit document uit te geven en verklaarde daarbij dat eventuele armenondersteuning verleend moest worden volgens de wet van 28 juni 1854. Een weigering een *Heimatschein* uit te reiken betandeelde de gemeenten in het buitenland en was - bij huwelijksplannen - ook moreel verwerpelijk. Brief Maastricht 27-4-1864, in: RAL 04.01 7293.

¹⁸ Sinds 13-3-1854 ook wettelijk vereist. Vgl. No. 3969 in: *Gesetz-Sammlung für die Kgl. Preussischen Staaten* (1854) 123.

¹⁹ De tekst van deze circulaire van het Ministerie van Justitie van 9-9-1848 No. 56 bevindt zich bij een brief van 9-9-1870, in: RAL 04.01 7293.

Reichsdruckerei. 406. 08. VIII.

Heimatschein voor Friedrich Paffen. 1908. Coll. Gemeentearchief Kerkrade.

van de Nederlandse gemeente Buggenum bij het *Heimatschein* nog een garantie dat de betrokkene, zijn vrouw en mogelijke kinderen op elk moment naar Nederland konden terugkeren.²⁰ Zulke meningsverschillen tussen de Pruisische en Nederlandse autoriteiten werden steeds over de ruggen van de arbeidsmigranten uitgevochten. Alleen voor het sluiten van een huwelijk kon de Nederlandse regering in 1870 van Pruisen een vrijstelling van deze verplichting loskrijgen.²¹ Tegen de afspraken van 1843 tussen de provinciale en regionale overheden in, waren er steeds weer gevallen waarin Pruisische gemeenten de Nederlandse arbeiders onder druk zetten, ook al waren zij in het bezit van een *Heimatschein*. Zo berichtte de burgemeester van Ottersum in juni 1867 aan de provinciale overheid dat sommige Pruisische burgemeesters weigerden de *Heimatscheine* van inwoners van zijn gemeente te erkennen als die zich gedurende bepaalde periodes van het jaar in Pruisen wilden vestigen. Zij zouden of Pruisisch staatsburger moeten worden of anders terugkeren naar Nederland.²²

Blijkbaar ervoeren de Nederlanders de Pruisische toelatingspraktijk als volkomen willekeurig. In het weekblad *De Gemeentestem* (1865) uitte B.J. Borghans, gemeenteambtenaar te Schaesberg, zijn ongenoegen daarover:

Het vorderen van dit stuk van de zijde der Pruisische Regering heeft ten doel zich te verzekeren dat de houder daarvan als Nederlandsch onderdaan erkend en zijne wederopneming hier te lande, in voorkomende gevallen, verzekerd zij. Er zijn evenwel gemeentebesturen in Pruissen, die met de enkele overlegging van zulk certificaat geen genoegen nemen en daarboven nog een *buitenlandsch paspoort* vorderen. Ik voor mij acht de overlegging van het een of het ander dezer stukken overbodig. Het is den gemeentebesturen hier te lande gegeven, aan die willekeurige handelingen der Pruisische besturen een einde te maken, en dit zou het best verkregen worden door de afgifte der gezegde *Heimathscheinen* te weigeren. Tot deze weigering hebben de gemeentebesturen meer dan een regt [...] wijl de ondervinding heeft geleerd en dagelijks nog leert, dat de gemeentebesturen in Pruissen het met elkander niet eens zijn omtrent hetgeen de *Heimathschein* moet inhouden.²³

Of deze oproep tot een boycot daadwerkelijk is opgevolgd, melden de bronnen niet.

Gründerkrise en repressieve maatregelen tegen immigranten

De dramatische conjunctuurdaling na de diepe economische crisis van 1873 [in Duitsland bekend als de zogenaamde *Gründerkrise*, vert.] leidde tot een veel negatievere houding ten opzichte van immigranten. De gevolgen van de crisis worden door tijdgenoot Alfons Thun nauwkeurig beschreven. Zijn waarnemingen uit de

²⁰ Brief uit 1866, in: RAL 04.01 7293.

²¹ Circulaire van de Minister van Justitie aan de provinciale rechtbanken, 's-Gravenhage 10-8-1870, in: RAL 04.01 7293.

²² RAL 04.01 7295 Brief van de Burgemeester van Ottersum aan de Commissaris des Konings in het Hertogdom Limburg, 4-6-1867.

²³ Afschrift uit *De Gemeentestem* 9-10-1865, No. 732, in: RAL 04.01 7295.

jaren 1870 worden hier wat uitvoeriger geciteerd, omdat zij de achtergrond van de maatregelen tegen de immigranten heel goed belichten:

*Im Jahre 1873 tritt der Rückschlag ein. Die Produktion muss eingeschränkt, die Arbeiterzahl vermindert werden. Jetzt hat der Fabrikant die Wahl und beginnt unter seinem Personal die Auslese zu halten.*²⁴

Elders schrijft hij:

*Wo bleiben nun die entlassenen Arbeiter? Die Fremden aus Holland und Westpreußen haben sich zurück in ihre Heimath begeben, die Einheimischen aus der Eifel fast alle wieder Beschäftigung in der Land- und Forstwirthschaft gefunden; die Arbeiterinnen sind bemüht, Gesindedienst zu nehmen.*²⁵

Thun bericht verder, dat het bestaande stelsel van private armenzorg niet meer voldeed en dat ook de gemeenten steun moesten gaan verlenen:

Überall muss die Gemeinde helfend eintreten. [...] Vor allem hat in Aachen diese Masse arbeitskräftiger und arbeitslustiger, aber notorisch arbeitsloser oder bei ihrem Lohne hungernder Armen eine Umwälzung in den Grundprincipien der Armenverwaltung hervorgerufen. [...] Die Anzahl der unterstützten hausarmen Familien wuchs in den Jahren 1873-77 von 1.364 auf 2.255.

Om te voorkomen dat van elders afkomstige armen een beroep op de armenkassen zouden doen werden zij uitgewezen:

*In den fünf Jahren 1872-77 wurden in Folge nothwendig gewordener öffentlicher Unterstützung aus Aachen ausgewiesen vor Ablauf eines einjährigen Aufenthalts als fremde Ortsangehörige 104 und als Landarme 47, ferner innerhalb eines ein- bis zweijährigen Aufenthalts 37, beziehungsweise 17, zusammen 205 Personen.*²⁶

In deze situatie van dalende lonen en werkloosheid werd de concurrentie van de Nederlandse immigranten sterk gevoeld. Het eerste teken van een harder optreden is in het Roergebied te vinden, met name in het district Düsseldorf:

Mit Rücksicht auf die Unzuträglichkeiten, welche sich aus dem Aufenthalte solcher Ausländer im hiesigen Staatsgebiete [...] ergeben, hat Se. Excellenz der Herr Minister des Innern [...] verfügt, daß denjenigen im Regierungsbezirk Düsseldorf wohnenden Niederländern, welche die Niederländische Staatsangehörigkeit verloren, das Preußische Indigenat aber nicht erworben haben, die Alternative der Erwirkung der Aufnahme in den Preußischen Unterthanenverband innerhalb einer bestimmten

²⁴ Alphons Thun, *Die Industrie am Niederrhein und ihre Arbeiter*. Teil 1 (Leipzig 1879) 48.

²⁵ *Ibidem*, 50.

²⁶ *Ibidem*, 52.

Model, vastgesteld door den Minister van Binnen-
landsche Zaken bij beschikking van 24 December
1906, n° 11844, afd. B.B.

N° 6686⁰⁷/121.

NATIONALITEITSBEWIJS.

De Commissaris der Koningin in de provincie Limburg,

Gezien het verzoek van *Peter Jozef Leunissen*

wonende te *Selgersdorf* (Duitschland);

Gelet op de ingewonnen ambtsberichten;

Verklaart dat *Peter Jozef Leunissen*,
geboren te *Voorendaal* (Limburg) den *10 October 1830*

Nederlander
~~Nederlandsche~~ is en als zoodanig hier te lande
moet worden toegelaten.

Handteekening van den houder
de houdster

Albrecht

Gegeven te Maastricht,

den *11 October* 1908

De Commissaris der Koningin voornoemd,

J. P.

*Frist oder der Ausweisung über die Landesgrenze nach fruchtlosem Ablaufe dieser Frist gestellt werden soll.*²⁷

De burgemeesters werd geïnstrueerd na te gaan of er Hollandse immigranten in hun gemeenten waren, en hen bij onduidelijkheid over hun nationaliteit binnen een termijn van zes weken het Pruisische staatsburgerschap te verlenen, of ze anders uit te wijzen. Aangezien de Nederlandse regelgeving bepaalde dat het Nederlanderschap na vijf jaar verblijf in het buitenland verloren ging, werd door de autoriteiten zware druk uitgeoefend op de voor lange tijd in Pruisen verblijvende migranten. Tegelijk bereikten de regeringen in Berlijn en Den Haag overeenstemming over de vervanging van de informele *Heimatschein* door een officieel en behoorlijk bezegeld identiteitspapier, het zogenaamde *nationaliteitsbewijs*.²⁸

Hoe deze nieuwe vreemdelingenpolitiek uitwerkte, blijkt uit een verzoekschrift van de grensplaats Straelen aan de Provincie Limburg van 20 mei 1875:

*Für unsere Grenzstadt Straelen wo eine große Anzahl Niederländer im Dienstverhältnisse steht, ist diese Regierungs-Verfügung von der unangenehmsten Bedeutung. Sowohl für den Arbeitgeber, welcher von jeher auf den Bezug von holländischen Dienstboten angewiesen ist, als auch für die letzteren sind traurige Verhältnisse eingetreten; die Herrschaften sind ohne Gesinde, das Gesinde ist brodlos, weil mit den Ausweisungen bereits begonnen ist. Da die hier wohnenden Dienstboten größtenteils auch im Besitze von Grundvermögen in Holland sind, und früher oder später dorthin zurückzukehren beabsichtigen, so können sich dieselben zur Naturalisation in Preußen nicht entschließen.*²⁹

Ook in het *Regierungsbezirk* Aken werd bij bepalingen van 30 april en 23 oktober 1875 verordonneerd dat daar verblijvende Nederlanders verplicht waren een nationaliteitsbewijs te overleggen. De *Landrat* van Eupen [dat toen nog bij Duitsland hoorde, vert.] berichtte daarop, na een onderzoek naar de financiële toestand van de Nederlanders in zijn *Kreis*, dat de strenge doorvoering van de voorschriften vele immigranten ertoe had gebracht het Pruisische staatsburgerschap aan te vragen.³⁰

De vrees voor extra belasting van de Pruisische armenzorg door vreemdelingen drong ook in Berlijn door. Op 7 februari 1879 droeg de Minister van Binnenlandse Zaken de Akense *Bezirksregierung* op alle Nederlandse staatsburgers in dit gebied te registreren en de 'kritische gevallen' – gezien het dreigende verlies

²⁷ Rondschrijven van *Landrat* Devens aan de burgermeesters in zijn *Kreis*, in: RAL 04.01 7295 (bij de Provincie Limburg binnengekomen op 1-7-1875).

²⁸ Zie het formulier in: HSTAD Reg. Ac. 18929, 47. In 1886 werd de omgang met het nationaliteitsbewijs vergemakkelijkt door een nieuw formulier, waarin de aantekening 'gezien' voldoende was voor verlenging met een jaar. Brief van het Min. van BiZa aan het provinciebestuur Limburg 25-6-1886 in: RAL 04.01 7295.

²⁹ De brief was gericht aan het ministerie in Den Haag en doorgeleid aan het provinciebestuur van Limburg. RAL 04.01 7295. *Dienstboten* moet hier als personeel in algemene zin, niet alleen als 'dienstboden' worden gelezen (vert.).

³⁰ HSTAD Reg. Ac. 18929 *Landrat* Sternickel aan de regering te Aken, Eupen 17-3-1879.

van Nederlanderschap na een vijfjarig verblijf - uit te wijzen. Hoe dit in de Duitse *Kreisen* van de huidige Euregio Maas-Rijn ging, blijkt uit een vijftal stukken in het *Hauptstaatsarchiv* Düsseldorf.³¹ De burgemeesters werd gevraagd lijsten van in hun gemeente verblijvende Nederlanders op te stellen. Behalve naam en verblijfsduur moesten ook gegevens over de vermogenspositie, ondersteuningsbehoefte en mogelijke naturalisatie worden opgenomen.

Het bleef vooralsnog onduidelijk wat moest worden gemeld: alle of alleen de 'kritische' gevallen. De samenstelling kostte de plaatselijke overheid veel tijd en moeite, zodat de opgaven van 1879 en 1880 lacuneus zijn. Hoewel de regering in Aken jaarlijkse statistische opgaven wenste, bevinden zich al in 1881 geen geactualiseerde lijsten meer in het archief.³² Seizoenmigranten in de landbouw en steenbakkers vormden een probleem.³³ Omdat 14- tot 16-jarige dienstboden in de steden minderjarig waren met een kort dienstverband werden zij niet gemeld. In de opgaven van de gemeenten worden verder alleen de hoofden van huishoudens opgenomen. Niettemin geeft de volgende tabel een overzicht van de stand van de Nederlandse migratie in het *Regierungsbezirk* in de jaren.³⁴

Tabel 1. Genaturaliseerde en teruggekeerde Nederlandse staatsburgers in de *Kreisen* van het *Regierungsbezirks Aachen* volgens opgave in 1879/80³⁵

	1879/80	genaturaliseerd	in %	Terug naar NL
Stadtkreis Aachen	471	18	4	--
Landkreis Aachen	360	43	12	15
Landkreis Heinsberg	210	--	--	--
Landkreis Erkelenz	199	15	8	23
Landkreis Geilenkirchen	67	14	21	0
Landkreis Jülich	13	0	0	0
Landkreis Düren	41	2	5	2
Landkreis Eupen	58	--	--	--
Landkreis Malmedy	7	4	57	0
Landkreis Monschau	1	0	0	0
Landkreis Schleiden	2	0	0	0
Regierungsbezirk Aachen	1429	96		

-- = geen opgave

³¹ Bd. 1-5 onder de titel: 'Staatsangehörigkeit der in Preußen lebenden Niederländer'. HSTAD Reg. Ac. 18929-18933, looptijd 1879-1914.

³² Rondschrijven van de *Regierungspräsident* aan de *Landräte*, om de lijsten tot aan 10-7-1880 in te richten en daarna steeds per 10 januari van elk jaar een lijst van Nederlanders op te stellen. Aken 25-2-1880, in: HSTAD Reg. Ac. 18929.

³³ Bericht van de Akense politiepresident 17-5-1882: *Die Ziegler Niederländischer Nationalität - es sind in der Regel etwa 10 Familien - kommen im Frühjahr behufs des Ziegeleibetriebes hierher und kehren im Herbst beim Eintritte der rauheren Jahreszeit nach den Niederlanden zurück. Sie kommen lediglich des Arbeitsverdienstes halber auf mehrere Monate hierher.* HSTAD Reg. Ac. 18930.

³⁴ De lijsten 'pro 1879' werden in juni/juli 1880 opgesteld; de lijst 'pro 1879' ontstond tussen januari en maart 1881. Omdat voor sommige *Kreise* alleen opgaven van 1879 en voor andere alleen van 1880 overgeleverd werden, moest dit overzicht uit beide lijsten worden samengesteld.

³⁵ Alle lijsten bevinden zich in: HSTAD Reg. Ac. 18929: 147: Eupen; 155: Montjoie; 160: Schleiden; 201: Malmedy; 207 e.v.: Aachen; 250: Geilenkirchen; 292: Düren; 304: Jülich; 312: Erkelenz; 348: Heinsberg; 385: Stadt Aachen.

Volgens deze opgaven woonden er dus 1.429 Nederlandse hoofden van huishoudens (overwegend mannen) in dit deel van Duitsland met echtgenoten en kinderen. Slechts in de telling in de *Landkreis Aachen* werden ook de in het huishouden aanwezige gezinsleden meegeteld.³⁶ Als men de daarin vermelde gemiddelde huishoudgrootte van 4,3 personen toepast op alle 1.429 geregistreerden, kan het aantal Nederlanders in het *Regierungsbezirk Aken* omstreeks 1880 op zes- tot zevenduizend worden geschat. Dat deze schatting niet onrealistisch is, blijkt uit een vergelijking met de uitkomsten van de volkstelling in het district: in 1871 werden 4.071 Nederlanders geteld en in 1885 8.776.³⁷

Interessant in tabel 1 zijn de sterk wisselende opgaven van de naturalisaties. Zo'n acht tot negen procent van de Nederlandse immigranten werden in deze jaren Pruisisch staatsburger. Helaas ontbreken vergelijkbare cijfers uit andere jaren, zodat wij niet kunnen beoordelen of deze naturalisaties, en ook het aantal retourmigranten, hoger was dan normaal onder de druk van de Rijnlandse autoriteiten.

De Akense *Polizeipräsident* ontpopte zich als een bijzonder rigide voorvechter van harde maatregelen tegen de Nederlanders. In een brief aan de Akense regering uit april 1879 bericht hij over een gesprek met het plaatselijke armbestuur over de vraag

*welche Maßnahmen zu treffen seien, damit die diesseitigen Armenverbände von der überhandnehmenden Belästigung seitens der hier sich aufhaltenden theilweise verarmten Niederländer befreit und in Zukunft davor geschützt würden.*³⁸

Conform de instructie van 1875 bepleit hij verplichte melding van alle Nederlanders met opgave van de duur van hun verblijf en hun financiële positie om de betrokkene voor de keus te stellen: inburgering of verwijdering.

Naturalisation oder schonungslose Ausweisung niederländischer Aussiedler hieselbst halte ich für das kürzeste Verfahren zum Schutz des diesseitigen Armen gegen Personen niederländischer Nationalität, gegen welche die Gesetzgebung ihres eigenen Heimatstaates darin mit Härte verfährt, daß sie ihre Staatsangehörigen nach 5-jähriger Abwesenheit wegen verlorener Staatsangehörigkeit die Wiederaufnahme verweigert.

In het Akense district waren echter ook heel andere geluiden en bedenkingen te horen, met name uit het platteland. De *Landrat* van Heinsberg schreef in januari 1881:

³⁶ HSTAD Reg. Ac. 18929 205-225 *Landkreis Aachen: Verzeichnis der im hiesigen Kreise sich aufhaltenden Niederländer*, 26 juli 1880. In de 360 huishoudens werden 1.552 personen geteld. Ook in deze lijst ontbreken opgaven van enkele gemeenten.

³⁷ *Preussische Statistik Bd. XXX Die Ergebnisse der Volkszählung und Volksbeschreibung im preussischen Staate vom 1. December 1871* (Berlin 1875) 54 e.v. en *Statistik des Deutschen Reichs, Neue Folge Bd. 32, Die Volkszählung im Deutschen Reich am 1. Dezember 1885* (Berlin 1888) 222 e.v.

³⁸ Brief van de *Polizeipräsident* te Aken aan de Akense regering 22-4-1879, in: HSTAD Reg. Ac. 18929.

daß sämtliche in hiesigen Kreise ohne Heimatscheine ansässigen Niederländer im Laufe des Monats Dezember v[origen] J[ahres] des Landes verwiesen worden sind. In Folge dessen hat der größte Theil derselben den vorgeschriebenen Nachweis des Fortbestehens ihrer niederländischen Staatsangehörigkeit nachträglich beigebracht oder aber die Aufnahme in den diesseitigen Staatsverband nachgesucht; ein Theil hat das preußische Land verlassen und andere sind von der Polizei zwangsweise über die Grenze gebracht worden.

De Landrat pleitte ervoor de termijnen te verlengen en vooral rekening te houden met de Nederlandse gezinnen, die in Pruisen een eigen huishouden hadden opgebouwd. In een volgende brief van een maand later kritiseert hij de aandrang om tot naturalisatie of verwijdering te komen:

[D]ie Ausweisung der in Diensten stehenden einzelnen Personen niederländischer Staatsangehörigkeit gereicht meines Erachtens eher zum Nachtheile als zum Vortheile. Manchem der Ausländer würde es ohne Zweifel ganz willkommen sein, jetzt, nachdem der Winter beinahe vorüber ist, ausgewiesen und so in die Lage versetzt zu werden, für das kommende Frühjahr anderwärts für höheren Lohn arbeiten zu können. Den diesseitigen Dienstherrn würde aber nichts anderes übrig bleiben, als sich für die bevorstehenden Frühjahrsarbeiten andere Arbeitskräfte zu verschaffen, was jedoch bedeutenden Mehrkosten verbunden ist.

Er werd dus heel verschillend geoordeeld over de toestand: agrarische werkegevers zagen vooral voordelen in de Nederlandse arbeidstrek,³⁹ terwijl verstedelijkte en industriegemeenten klaagden over de overbelasting van hun armenzorg.⁴⁰

In 1880 meldde de stad Aken 471 Nederlanders en in een begeleidend schrijven becommentarieerde de reeds genoemde *Polizeipräsident* de lijst als volgt:

Die meisten dieser Personen haben hier Arbeit, haben zahlreiche Familien und Mobiliar. Wenn diese Leute sich nun weigern, freiwillig die Stadt resp. Preußen zu verlassen, sollen dieselben dann doch zwangsweise über die Grenze gebracht werden. [...] Eine gewisse Strenge gegen die Niederländer wäre [...] am Platze, zunächst weil gerade die hiesige Stadt und speziell die hiesige Armen-Verwaltung über die vielen Belästigungen durch holländische Staatsangehörige sehr zu klagen hat.⁴¹

Helaas ontbreken statistische opgaven over de uitzettingen, zodat geen goed beeld over de ontwikkelingen in de jaren 1880 en 1890 verkregen kan worden.

³⁹ Zie ook de Landrat van Erkelenz aan de regering te Aken, Erkelenz, 22-2-1881: *Außerdem würden durch die Ausweisung der Niederländer mehr die einheimischen Landwirthe, welche bei dem Mangel an Arbeitskräften auf die Niederländer angewiesen sind, als diese geschädigt werden.* in: HSTAD Reg. Ac. 18929.

⁴⁰ Ook de Landesdirektor van de Rheinprovinz klaagde over het grote beroep van Nederlandse inwoners op de armenzorg en verzoekt de *Bezirksregierung* aan de *Polizeipräsident* te machtigen om minder ernstige gevallen over de grens te zetten. Düsseldorf 7-8-1882 in: HSTAD Reg. Ac. 18929.

⁴¹ Brief van de *Polizeipräsident* Aken, 29-3-1881, in: HSTAD Reg. Ac. 18929.

Vanaf 1883 leverden veel *Kreise* geen naamlijsten meer in, of melden alleen kleine veranderingen in de oude, al ingeleverde registraties.⁴² Met de verbetering van de conjunctuur in 1880/81 verminderde de interesse in het toezicht over de immigranten duidelijk. De daaropvolgende depressiefase 1882-86 was niet zo ingrijpend als de crisis van de jaren 1870 en de bronnen bevatten geen gegevens over maatregelen tegen immigranten.

De uitwijzingspraktijk tot het Vestigingsverdrag van 1904

Ook de Nederlandse uitwijzingspraktijk was niet kinderachtig, zo blijkt uit een brief van de burgermeester van de noordelijke grensgemeente Emmerik uit 1882. Op verzoek van het Akense armbestuur bericht hij dat de Nederlandse autoriteiten in Amsterdam, Rotterdam, Arnhem en andere grotere steden bij uitwijzingen

*sehr rigoreus zu werke gehen. Die jährlichen Ausweisungen und Transporte zählen nach Tausenden und die hiesige Stadt hat viel darunter zu leiden. Sie erfolgen meistens nur, weil die betreffenden Personen keine Arbeit und keine Mittel zum Unterhalt haben, man nimmt dieselben einfach fest und spediert sie über die Grenze. [...] Diesseits wird dagegen mit den Holländern in gleicher Weise kurzer Prozeß gemacht und die Ausweisung polizeilich verfügt, wenn sie sich hier umhertreiben arbeitslos sind und keine Mittel zum Unterhalt besitzen.*⁴³

Deze brief belicht nog een andere misstand, die voor beampten aan beide zijden van de grens tot problemen leidde: er werden geen concrete afspraken met de andere zijde gemaakt over de doorgeleiding van de uitgewezenen, waardoor er een onvoorstelbare last op de grensgemeenten terecht kwam. Het kwam ook voor dat de politie heimelijk 's nachts 'wilde' uitwijzingen organiseerde.⁴⁴ Als de Duitse politie ze betrapte werden de 'illegalen' meteen, zonder officieel contact, weer over de grens gezet, zodat de betrokkenen met dit willekeurige heen- en weergesleep in een juridisch niemandsland terecht kwamen.

Gebrek aan coördinatie en onderlinge afspraken over de overname van uitgewezen personen en de 'wilde' uitwijzingsacties in sommige grensgebieden leidden in het begin van de jaren 1890 tot een Duits-Nederlandse briefwisseling over een nieuwe regeling van de ondersteunings- en uitwijzingspraktijk.⁴⁵ Toch duurde het meer dan tien jaar voor er eindelijk een regeling van de twistpunten tot stand kwam in het Vestigingsverdrag van 1904. Daarvóór, bij wet van 12

⁴² De archiefstukken 'Staatsangehörigkeit der in Preußen lebenden Niederländer' Bd. 3 (1884-1887), Bd. 4 (1887-1892), en Bd. 5 (1892-1914) bevatten aanzienlijk minder informatie dan de delen 1 en 2. Vgl.: HSTAD 18931, 18932 und 18933.

⁴³ Emmerik, 12-7-1882, in: HSTAD Reg. Ac. 18930.

⁴⁴ Brief van de *Landrat* aan de Akense regering betr. 'Regelung der Übernahmen zwischen Deutschland und den Niederlanden', Aken 11-6-1887, in: HSTAD 6719 onder de omschrijving: 'Übernahme von Inländern aus dem Auslande und Abschiebung lästiger Ausländer. Generalia Bd. 1: 1868-1897'.

⁴⁵ Vgl. de weergave van de discussies in 1892 in: HSTAD 6719.

december 1892, had de Nederlandse regering nog voor een vermindering van de druk op haar in het buitenland werkende onderdanen gezorgd door de termijn van het verlies van staatsburgerschap te verruimen van vijf naar tien jaar.

Het Vestigingsverdrag en de instelling van de grenscommissariaten

De hiervoor beschreven problemen in verband met migratie en inburgering op provinciaal, districts- en gemeenteniveau, waren voor de nationale overheden aanleiding een algemene oplossing te zoeken. De uitkomst van de onderhandelingen was het Vestigingsverdrag van 1904, dat echter vanwege langdurige debatten over de ratificering en meningsverschillen over de uitvoering pas in januari 1907 van kracht werd. In de Nederlandse Tweede Kamer werd de regering verweten teveel aan de Duitse eisen tegemoet te zijn gekomen, maar de wens rechtzekerheid te verschaffen, met name aan de in Duitsland werkende Nederlanders, gaf de doorslag.⁴⁶

In de preambule bij het Verdrag blijkt dat men een regeling wilde treffen voor drie problemen: 1. de voorwaarden waaronder burgers zich in het andere land konden vestigen; 2. de ondersteuning van deze migranten in geval van behoefte; 3. de gedwongen uitzetting van personen over de grens.⁴⁷ Artikel 1 bepaalde dat staatsburgers van beide landen het recht hadden zich permanent of tijdelijk in het andere land te vestigen, mits zij zich hielden aan de daar geldende wetten en verordeningen; artikel 2 dat zij daarbij in het bezit moesten zijn van een geldig paspoort of een ander identiteitspapier.⁴⁸ In december 1906 werd bepaald dat behalve paspoorten ook de reeds langer gebruikelijke Duitse *Heimatscheine* of de door de Nederlandse provincies uitgegeven *nationaliteitsbewijzen* als zulke identiteitsbewijzen moesten worden beschouwd.⁴⁹

De bij de wet bepaalde vestigingsvrijheid kon worden opgeheven: a) wegens een veroordeling door het gerecht; b) op grond van de binnenlandse of buitenlandse staatsveiligheid; c) in het belang van gezondheid en zedelijkheid; of d) als de betreffende personen onvoldoende in hun eigen levensonderhoud konden voorzien. Mannelijke immigranten konden ook uitgewezen worden als zij zich in eigen land aan de militaire dienst hadden onttrokken.⁵⁰ Ter verzachting van deze strengheid bepaalde artikel 5 dat noodlijdende en zieke migranten recht hadden op ondersteuning volgens de in hun woonplaats geldende tarieven, totdat hun terugkeer zonder schade voor hun eigen gezondheid of die van anderen mogelijk was.

⁴⁶ Het debat in de Tweede Kamer vond plaats op 16 november 1905; zie met name de kritiek van het lid Idsinga.

⁴⁷ De tweetalige verdragtekst in: *Reichsgesetzblatt* 51 (1906) Nr. 3281, 879-887.

⁴⁸ *Ibidem*, 880.

⁴⁹ *Reichsgesetzblatt* 51 (1906) Nr. 3282, 887 e.v.

⁵⁰ Art. 2 en 3 van de wet.

Grensovergang bij Vaals. Jaren 1920. Coll. auteur.

De verdragspartners verplichtten zich de eigen uitgewezen onderdanen weer over te nemen en de daarbij te volgen procedures zorgvuldig vast te stellen. Voor het hele complex van uitwijzing en overname werd een volledig nieuwe instelling in het leven geroepen: de grenscommissarissen. In februari 1907 werden vier beampten aan beide zijden van de Nederlands-Duitse grens aangesteld in de volgende tegenover elkaar gelegen grensplaatsen:

Nederland	Nieuweschans	Enschede	Zevenaar	Venlo
Duitsland	Weener	Gronau	Emmerich	Kaldenkirchen

In het *Regierungsbezirk* Aken werden personen uitgewezen via het politiedistrict Valkenburg bij de grensplaats Simpelveld.⁵¹ Reeds in 1910 bleek echter dat de toegenomen werkdruk een meer officiële overnameplaats noodzakelijk maakte. Om het grote aantal uitgewezen personen via een spoorverbinding te kunnen uitleiden werd een vijfde grenscommissariaat in Heerlen en Aken ingesteld.

De overgebleven archieven geven helaas slechts beperkt informatie over de activiteiten van de grenscommissarissen. In Nederland zijn de archieven uit Enschede, Venlo en Heerlen bewaard gebleven.⁵² In het kader van dit onderzoek

⁵¹ Brief van de Minster van BiZa aan de regering te Aken 25-9-1908, in: HSTAD Reg. Ac. 18934.

⁵² J.J. Buskes en O. Postuma, *Inventarissen van de archieven van de Grenscommissariaten te Enschede 1907-1949, Heerlen 1911-1948 en Venlo 1907-1944* (uitg. Ministerie van Justitie, semi-statisch archief, Den Haag 1984). Daarin een uitvoerige inleiding over de geschiedenis van de grenscommissarissen en hun archiefbestanden. De archieven uit Nieuweschans en Zevenaar zijn spoorloos; zie Inleiding, 37. Het archief van de grenscommissaris in Enschede bevindt zich in het Historisch Centrum Overijssel in Zwolle.

Tabel 2. *Opgaven van de Nederlandse consulaten over de in Duitsland wonende Nederlanders 1908*

Plaats	Datum	gemelde Nederlanders
Aachen	19 mei 1908 ⁵⁴	ca. 1.260
Düsseldorf	23 juli 1908 ⁵⁵	12.797
Elberfeld	z.d. [1908]	1.070
Essen	19 en 20 aug. 1908	791
Köln	8 juli 1908 geweigerd wg. Overbelasting	geen opgave
Krefeld	juli 1908	2.063
Mönchengladbach	7 aug. 1908	1.700

Bron: RAL 04.01 Nr. 7292: 'Lijsten van in Duitsland wonende Nederlanders in het ressort van de Nederlandse consuls te Aken, Elberfeld, Essen en Krefeld, 1908'.

werden alleen de twee laatste in het Rijksarchief Limburg doorgenomen.⁵³ Conform de bepalingen van het Vestigingsverdrag moesten de grenscommissarissen vooral de overname en de uitwijzingen met elkaar regelen en afstemmen. Verarmde personen konden zich in het land van vestiging tot de plaatselijke armenzorg wenden, die na onderzoek verplicht was tot ondersteuning volgens de eigen regels. Als een gemeente de armlastige wilde uitwijzen, moest dat schriftelijk en feitelijk via de grenscommissarissen worden geregeld. Mits de uit te wijzen personen over geldige papieren beschikte en gezond was, werd hij door de grenscommissaris van zijn eigen land overgenomen en naar zijn herkomstplaats doorgeleid. Voor de uitvoering van deze taken beschikte de grenscommissaris over een bureau, een archiefruimte en een arrestantenverblijf waarin de uitgewezene tot het moment van overname moest wachten. Een keer per week vond een uitruil van uit te wijzen personen tussen de commissarissen plaats.

De grenscommissarissen waren in deze functie ondergeschikt aan de Minister van Justitie. Als eerste werden de burgermeester van Nieuweschan en de politiecommissarissen in Enschede en Venlo benoemd. Zij ontvingen slechts een half jaarsalaris, omdat de omvang van hun werkzaamheden niet al te groot werd ingeschat. Alleen het grenscommissariaat in Zevenaar, dat voor de massa van Nederlandse arbeidsmigranten in het Roergebied werkte, werd als een voltijdsfunctie gezien. Het contact met de Nederlanders liep vooral via de Nederlandse consuls Aken, Düsseldorf, Elberfeld, Essen, Keulen en Krefeld (zie tabel 2).

De werkdruk van de nieuw ingerichte grenscommissariaten nam vooral gedurende de Eerste Wereldoorlog enorm toe. Gezien de steeds slechtere toestand in het Duitse Rijk raakten ook de Nederlandse migranten steeds vaker in noodsituaties, die tot (gedwongen) terugkeer leidden.

⁵³ RAL 07.A10 Archief van de Grenscommissaris van Rijkspolitie te Heerlen; RAL 07.A11 Archief van de Grenscommissaris van Rijkspolitie te Venlo. Beide archieven zijn onvolledig; vgl. Buskes en Postuma, Inleiding, 37.

⁵⁴ Lijst van 42 blz. met 30 namen per blad = 1.260. De lijst bevat de geboorteplaatsen, maar niet de beroepen.

⁵⁵ De consul in Düsseldorf baseert zich bij deze opgave op de volkstelling van 1905.

De activiteiten van de grenscommissarissen 1914-1948: van uitwijzing tot ondersteuning

De sterke toename van de uitwijzingen en remigraties in de Eerste Wereldoorlog is ook zichtbaar in grafiek 2, die de getallen van de kantoren van de grenscommissarissen in Heerlen en Venlo weergeeft. De grafiek werd uit de registers van overname samengesteld; een Nederlands statistisch overzicht van het totaal der overnames is helaas niet bekend. Deze regionale cijfers weerspiegelen echter de algemene tendens in de ontwikkeling van de gedwongen en vrijwillige terugkeer. Na de golf van retourmigraties in de oorlogsjaren, vooral na 1915, lijken de jaren 1920 en 1930 een rustiger periode, met getallen die met de vooroorlogse overeen komen. Vermoedelijk waren de retourmigraties uit Duitsland in deze jaren echter veel hoger uitgevallen, als er niet een koerswending in de Nederlandse politiek ten aanzien van nooddriftige landgenoten in het buitenland had plaatsgevonden. Omdat de economische toestand in eigen land niet veel beter was dan die in de buurlanden, werden de grenscommissarissen steeds vaker geïnstrueerd arme migranten niet voor terugzending over te nemen, maar hun verblijf in Duitsland door ondersteuning vanuit Nederland langer mogelijk te maken. Deze verandering vond plaats onder druk van de enorme aantallen retourmigranten tijdens de oorlog. In januari 1916 werd in een circulaire van de Minister van Binnenlandse Zaken aan de grenscommissarissen opgemerkt:

Blijkens van het gemeentebestuur van Enschede ontvangen bericht, keeren vele in Duitsland wonende Nederlandsche arbeidersgezinnen wegens de thans in Duitschland heerschende toestanden op het gebied der nijverheid, naar Nederland terug en vestigen zich dan in de grensgemeenten, die noch voor de ondersteuning, noch voor de huisvesting dier gezinnen kunnen zorg dragen. Ten einde die uittocht van Nederlandsche gezinnen zooveel mogelijk te voorkomen, ben ik bereid om waar zulks voor het levensonderhoud noodig blijkt, aan gezinnen, die in Duitschland blijven, een onderstand naar maatstaf van den tot dusver gebruikelijken toe te staan.⁵⁶

Met de voortdurende inflatie en werkloosheid in Duitsland na de Eerste Wereldoorlog ontstond de vrees voor een nieuwe golf van retourmigratie van Nederlanders. In het 1923 schrijft de grenscommissaris in Enschede:

De werkloosheid deed op grote schaal haar intrede in Duitschland. Er ging plotseling een vloed van armoede over dat land ... met het ophouden van werkgelegenheid miste een breede laag der bevolking ook plotseling alle inkomsten en de middelen van bestaan. Aan deze armoedegolf ontkwamen, zooals vanzelf spreekt, de vele in Duitschland verblijvende Nederlandsche gezinnen niet.⁵⁷

⁵⁶ Circulaire van het Min. van BiZa aan de grenscommissarissen, 's-Gravenhage 20-1-1916, in: RAL 07.A11, Nr. 1.

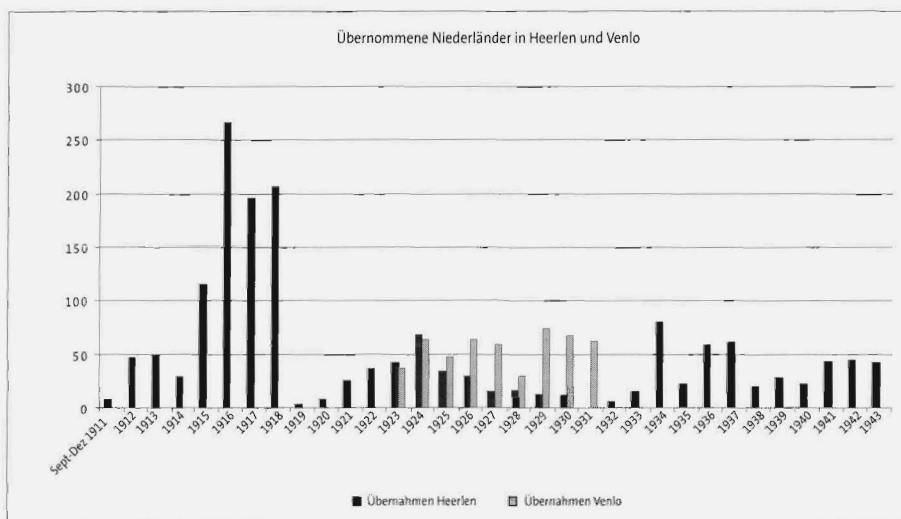
⁵⁷ Grenscommissaris Enschede, inv. nr. 94, Wenken 4, 3, gecit. bij Buskes en Postuma, Inleiding, 21.

Naar aanleiding van een grote staking in Gronau over een weekloon van twee miljard Mark, net voldoende voor een pond margarine en een brood, pleitte controleur Verwey, die voor het grenscommissariaat Enschede werkte, voor steunmaatregelen:

Moet voor deze mensen niet iets meer worden gedaan? Moet niet eens gezorgd worden voor kleding, voor dekking, voor brandstof, ja! ik zou haast willen zeggen, voor een kleine versnapering als een busje corned beef of een pakje tabak? Het zijn toch mensen die willen, maar niet kunnen. Die door woningnood en werkloosheid in eigen land, gedwongen zijn in een vreemd land te blijven, hetwelk door wiens schuld dan ook, in ellende is gedompeld, en een anarchistische chaos tegemoet gaat.⁵⁸

De Nederlanders wendden zich allereerst tot de plaatselijke armenzorg, maar de Duitse gemeenten waren steeds minder bereid de migranten te ondersteunen, hoewel zij daartoe volgens artikel 5 van het Vestigingsverdrag wel toe verplicht

Grafiek 2. *Bij de grenscommissariaten Heerlen en Venlo overgenomen Nederlanders sept. 1911-1943*⁵⁹

⁵⁸ Grenscommissaris Enschede, inv. nr. 128, rapport van controleur Verwey 15 okt.1923, geciteerd bij Buskes en Postuma, Inleiding, 23.

⁵⁹ Cijfers ontleend aan: *Heerlen*: RAL 07.A10, Nr. 1 'Registers betreffende overname van Nederlanders uit Duitsland sept. 1911 - jan.1923' [in feite tot 1934]; Nr. 2 idem 1934 - mei.1941; Nr. 3 idem juni 1941 - sept 1948; *Venlo*: RAL 07.A11, Nr. 209-217: 'Staten betreffende ingevolge het Vestigingsverdrag overgenomen Nederlanders uit Duitsland, naar aanleiding van een verzoek van 11 maart 1922 aan procureur-generaal te 's-Hertogenbosch toegezonden 1922 - 1932'. Omdat de cijfers voor 1925 en 1926 ontbreken en de opgaven uit nrs. 212- 214 (1927-1929) onvolledig zijn, werden zij uit andere lijsten aangevuld. RAL 07.A11, Nr. 48 'Stukken betreffende het verstrekken van opgaven van aantallen door de grenscommissaris uitgeleide en overgenomen Nederlanders 1925 - 1930'. Het betreft lijsten die de grenscommissaris toezond aan de burgemeester van Venlo.

waren. In plaats daarvan drongen zij aan op snelle uitwijzing. Voor de vele in Duitsland gehuwde Nederlanders die daar reeds lang woonden, bracht uitwijzing echter geen uitkomst, te meer daar de economische toestand in het eigen land geen uitweg uit de misere bood.⁶⁰

De economische depressie in Nederland in het begin van de jaren 1920 leidde ook daar tot een hard uitwijzingsbeleid. In het archief van het grenscommissariaat in Heerlen bevindt zich een lijst met meer dan 3.700 Duitsers, die in de korte periode tussen juli 1922 en januari 1923 uit de omliggende gemeenten naar Heerlen waren gebracht – vermoedelijk om ze naar Duitsland uit te wijzen.⁶¹ Dit aantal geeft een indruk van de mogelijke omvang van de stroom in omgekeerde richting, als de Nederlandse regering niet had besloten ook steun aan in het buitenland verblijvende behoeftigen te gaan verstrekken. In 1925 waren omstreeks 2.000 in Duitsland wonende Nederlanders met hun gezinnen afhankelijk van ondersteuning door de Nederlandse armenzorg.⁶²

Als een Duitse gemeente de uitwijzing van een Hollandse behoeftige en zijn gezin wenste, kon de betrokken Nederlandse grenscommissaris binnen veertien dagen zorgen voor de overmaking van het steunbedrag uit Nederland. De betalingen vonden steeds indirect plaats. De plaatselijke Duitse armenzorginstelling betaalde de daar gebruikelijke steun uit en bracht die vervolgens aan de grenscommissaris in rekening. Die moest de zaak onderzoeken en aan het Ministerie van Binnenlandse zaken doorsturen. Van daaruit werd het geld via de Nederlandse ambassade in Berlijn toegezegd. Als de Nederlandse grenscommissaris zijn Duitse collega daarover had geïnformeerd, lichtte deze de Duitse gemeente in, die dan vervolgens het geld in Berlijn kon terugvorderen. Grotere gemeenten dienden per kwartaal een rekening in.⁶³

Deze nieuwe handelwijze betekende een fundamentele verandering in het takenpakket van de grenscommissarissen: waren zij oorspronkelijk voor het Ministerie van Justitie werkzaam, nu stonden zij steeds meer in dienst van Binnenlandse Zaken, dat de financiële ondersteuning regelde. De provisorische hulp die in de oorlogsperiode was ontstaan, nam in de economische crisis van de jaren 1920 zodanig toe dat de kosten in 1925 bijna een miljoen gulden bedroegen.⁶⁴ De stijgende kosten leidden in dat jaar tot een parlementair onderzoek

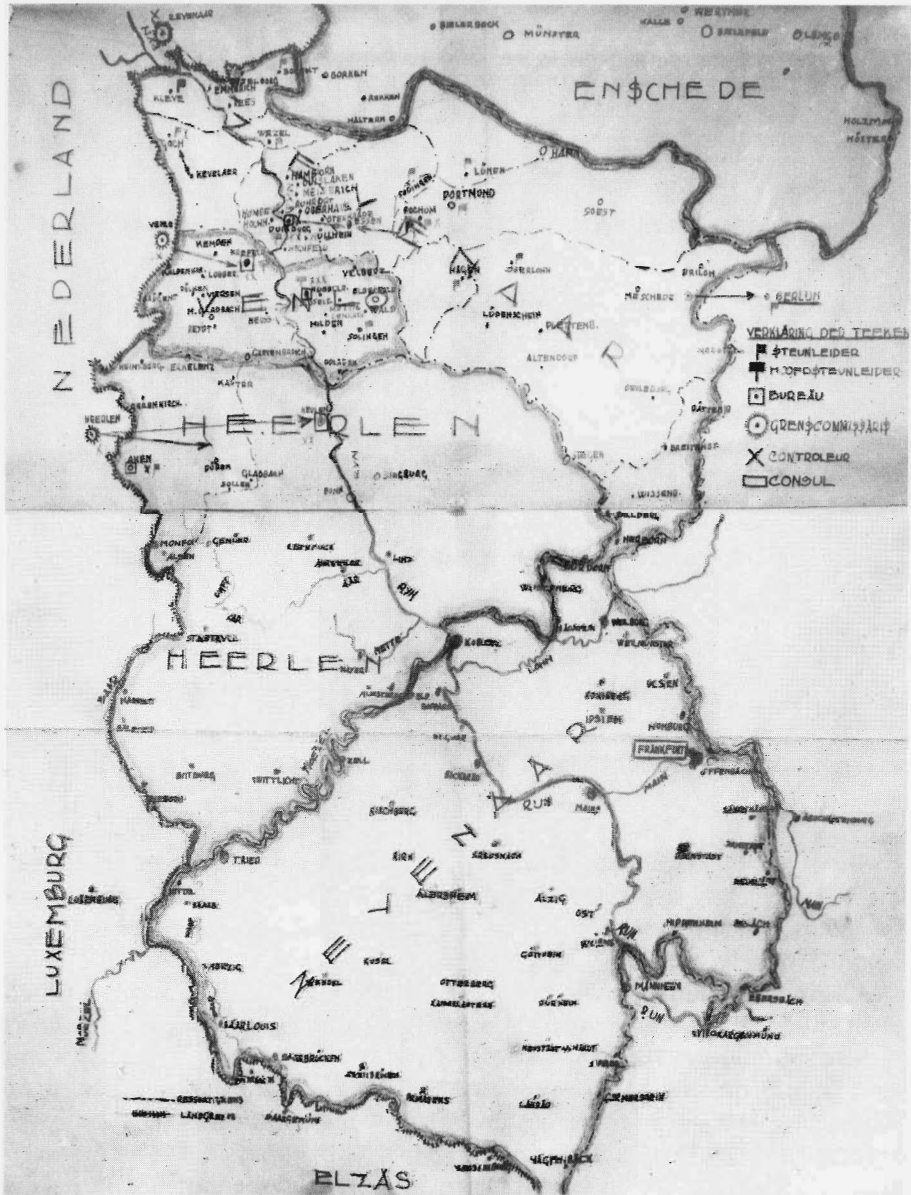
⁶⁰ Vgl. I.J. Brugmans, *Paardenkracht en Mensenmacht. Sociaal-economische Geschiedenis van Nederland 1795-1940* ('s-Gravenhage 1969) 558-467; Robert Kloosterman, *Werkloosheid in Nederland 1920 - 1939* (Utrecht 1985) 73 e.v.

⁶¹ In de stukken vond ik geen aanwijzingen voor de daadwerkelijke uitwijzing. De lijst met Duitsers is verborgen in een stuk dat volgens de beschrijving alleen een overnameregister zou zijn: RAL 07.A10 Nr.1. In dit register werden tot 1934 eerst de Nederlandse overnames ingevoerd. Na registratie nr. 35 in 1934 begint dan op de volgende bladzijde een heel andere lijst met Duitsers die uit Heerlen en omliggende gemeenten (Maastricht, Brunssum, Kerkrade etc.) naar het grenscommissariaat waren gebracht, met aantekening van de Duitse geboorteplaats en laatste woongemeente. Beginnend met nr. 1351 werden tussen 18 juli en 30 december 1922 3.461 Duitsers geregistreerd. Van 2 tot 16 januari 1923 bevat het register nog 277 personen. De wijze waarop de registratie plaatsvindt wijst op een geplande uitwijzing.

⁶² Vgl. De statistiek en de grafiek in RAL 07.A11 Nr. 99.

⁶³ Weergegeven bij Buskes en Postuma, Inleiding, 18.

⁶⁴ *Ibidem*, 25 e.v.

Overzichtskaart van de zuidelijke ressorten van de grenscommissarissen. 1927. Coll. HCO Zwolle.⁶⁵

naar de doelmatigheid van de grenscommissarissen en hun personeel. Het onderzoek werd opgedragen aan de Algemene Armencommissie, die op 29 mei 1925 rapporteerde dat het werk van de grenscommissarissen in het algemeen

⁶⁵ De originele kaart bevindt zich in het archief van de grenscommissaris van Enschede in het Historisch Centrum Overijssel in Zwolle, arch.nr.463, inv. nr. 7. Een slechte fotokopie in RAL 07.A11, nr. 11.

652

**RIJKSINSPECTEUR VOOR DE ONDERSTEUNING VAN BEHOEFTIGE NEDERLANDERS
IN HET BUITENLAND**

BERICHT OF SCHRIJVEN VAN
16 December 1932, N° 3365/32.

Dossier: M.S. 1155.

BETREFFENDE
gezin H. Schiffer te Eschweiler.

ARNHEM, 27 Februari 1933.

CORRESPONDENTIALE
TELEFOON NUMMERS
POSTREKENING 129005.

BIJLACHTEN: 3.

WEN VERZIEK BIJ HET AANVROEGE AANBRENGENDE OM
ONTOEGANGVERBOD VAN DE BUREAUX TE VERKRIJGEN.

DEN HEER GRENSSCHMISSARIS VAN RIJKSPOLITIE,
te HEERLEN.

Onder terugzending van de stukken betrekking hebbende op ne-
venvermeld geval, deel ik U mede, dat het gezin H. Schiffer
te Eschweiler, bestaande uit man, vrouw en 1 kind, vanwege
mijn Dienst zal worden ondersteund.

Wat betreft het oudste kind, Annelysa Schiffer, geboren
25-12-26, deel ik U mede, dat het Deutsche Wohlfahrtsamt hier
verder dient te steunen, daar dit kind de Deutsche nationaliteit
besit.

M.1
>

DE RIJKSINSPECTEUR,
bij afwezigheid

[Handwritten Signature]

Bericht van ondersteuning van het gezin H. Schiffer te Eschweiler. Coll. RHCL.

goed verliep, maar wel voor verbetering vatbaar was. Het rapport adviseerde meer onderzoek en controles uit te voeren in de buitenlandse woonplaatsen van de ondersteunden en bovendien tot de instelling van een centrale uitvoeringsinstantie over te gaan.

Als gevolg van deze aanbevelingen, en met name om de kosten binnen de perken te houden, benoemde het Ministerie van Binnenlandse Zaken in december 1925 de secretaris van de Armenraad te Dordrecht tot de eerste 'Rijksinspecteur voor de ondersteuning van behoeftige Nederlanders in Duitsland'. Als eerste daad vroeg de rijksinspecteur een overzicht van de ambtelijke en ruimtelijke organisatie van de grenscommissariaten. Naar hun opgaven werd de hierbij weergegeven kaart vervaardigd. Omdat het origineel met alle eenheden in Duitsland te groot en onoverzichtelijk zou zijn, toont deze kaart alleen een abstracte afbeelding van de ressorten, die zich zeer ver in Duitsland uitstrekten.

Uit de opgaven van het personeel blijkt dat er verschillende plaatsen in de Duitse ressorten bureaus met zogenaamde steunleiders en controleurs waren gevestigd, die belast waren met controle en uitgifte.⁶⁶ In het ressort Zevenaar

⁶⁶ Op basis van een betrekkelijk slechte kopie in: RAL 07.A11, nr. 11, voor zover leesbaar. Voor de grenscommissarissen in Nieuweschans en Enschede waren daarop geen hulppersoneel of bureaus herkenbaar.

waren bureaus in Duisburg, Bocholt, Bochum, Dortmund, Goch, Hagen, Iserlohn, Kleve, Lünen, Recklinhausen, Wesel en ook Berlijn; in het ressort Venlo in Düsseldorf, Krefeld en Solingen; in het ressort Heerlen in Aken en Keulen. In de crisisjaren hadden de grenscommissarissen blijkbaar een relatief dicht netwerk ter ondersteuning en controle van Nederlandse migranten opgebouwd.

Naast de organisatiestructuur liet de rijksinspecteur ook voor het eerst het totale aantal behoeftige Nederlanders in Duitsland tellen. In april 1926 stuurde hij de grenscommissarissen een grafiek met opgave van de werkloos geworden Nederlanders en welke van steun afhankelijk waren. De originele grafiek construeert door het gebruik van twee verschillende schaalgroottes een parallelle ontwikkeling van beide aantallen (zie afbeelding).⁶⁷ In werkelijkheid had sterke vermindering van de werkloosheid tot juli 1925 (het gaat hier duidelijk om seizoenswerkloosheid) geen groot effect op het stabiel hoge aantal van steun afhankelijke Nederlanders (zie grafiek 3).

Op 19 mei 1927 richtte het Nederlandse Ministerie van Binnenlandse Aken een 'Commissie van samenwerking bij hulpverlening aan behoeftige Nederlanders in Duitsland' (COSA) op, waarin verschillende (particuliere) hulporganisaties hun krachten bundelden. De rijksinspecteur werd voorzitter van deze commissie, die voor het transport van kleding, levensmiddelen etc. tot 1928 omstreeks 6.000 gulden inzamelde als aanvulling op de karig bemeten geldelijke steun. Een goed beeld van de sociale en economische positie van de Nederlandse migranten in Duitsland geven de steundossiers in de archieven van de grenscommissarissen. In het Heerlense bestand zijn ongeveer 2.700 dossiers met persoonlijke gegevens, inschrijfformulieren en onderzoeksverslagen bewaard gebleven.⁶⁸ De meeste daarvan dateren uit de tijd van de economische crisis van de jaren 1930. Een deel van de in Duitsland gesteunden was verplicht werkzaam in Nederlandse werkverschaffingsprojecten.⁶⁹

De emigratiegolf van vervolgd na de nationaal-socialistische machts-overname in Duitsland in 1933 komt merkwaardig genoeg niet in de archieven van de grenscommissarissen van Heerlen en Venlo tot uiting. Zij kregen pas in 1939 bij het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog een grote stroom van terugkeerders te verwerken. Na de bezetting van Nederland in 1940 mochten de grenscommissariaten van de Duitse autoriteiten zelf geen uitwijzingen van buitenlanders meer uitvoeren.⁷⁰ Het Vestigingverdrag van 1904 werd op 19 juni 1941 door Rijkscommissaris Seyss-Inquart buiten werking gesteld. Daarmee was de grondslag voor het werk van de grenscommissarissen vervallen; hun werkzaamheden beperkte zich verder tot het afhandelen van een gering aantal nog lopende steungevallen in Duitsland. De deportatie van Nederlandse dwangarbeiders naar Duitsland (de 'arbeidsinzet') werd niet via de grenscommissariaten georganiseerd.⁷¹

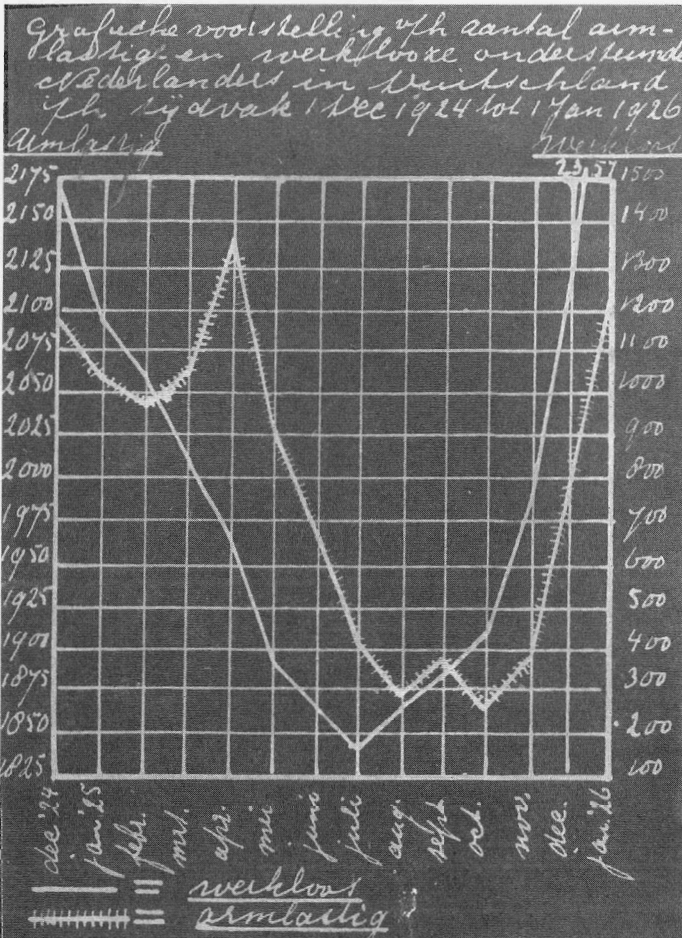
⁶⁷ Het origineel in RAL 07.A11, nr. 99.

⁶⁸ RAL 07.A10 Nr. 5 bis 47: 'Dossiers met betrekking tot uitleiding en ondersteuning' (alfabetisch geordend).

⁶⁹ Buskes en Postuma, Inleiding, 28.

⁷⁰ Vreemdelingencirculaire nr. 14, 12 juli 1940.

⁷¹ Buskes en Postuma, Inleiding, 32.

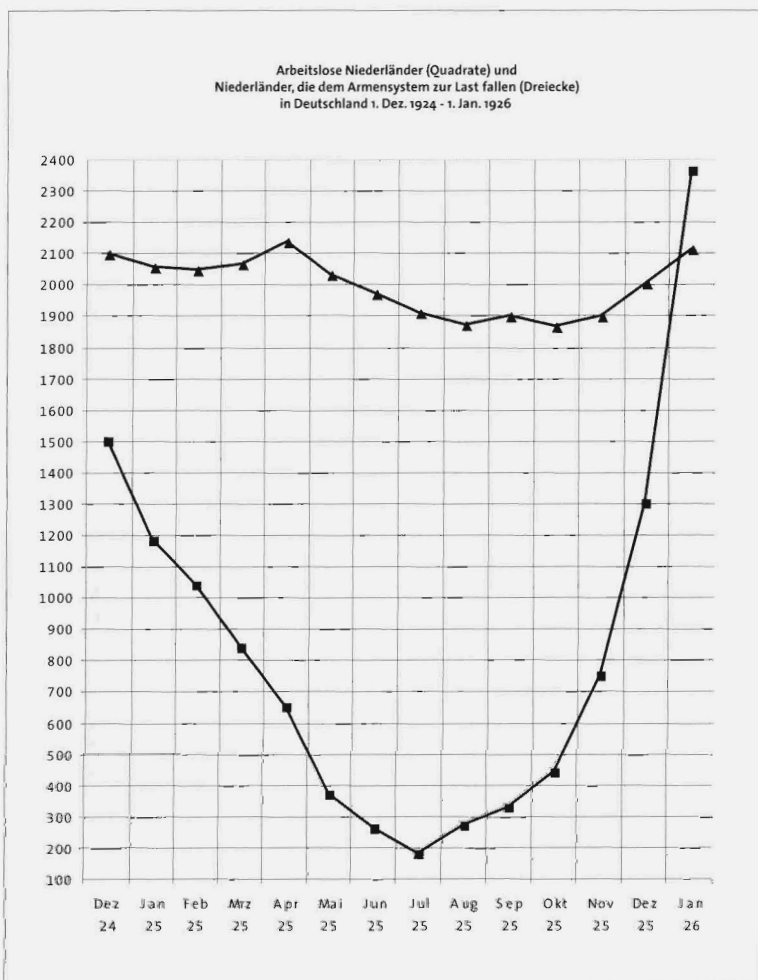
Originele grafiek van het aantal behoeftige Nederlanders in Duitsland in de periode dec. 1924 tot jan. 1926 uit RAL 07.A11, Nr. 99. Opvallend zijn de verschillende schalen die een parallel verloop van beide variabelen suggereren. De data links van de 'armlastigen' loopt van 1825 tot 2175; die aan de rechterzijde voor de 'werklozen' van 100-1500. Coll. RHCL.

Wegens verwaarlozing van zijn politietaken werd de grenscommissaris in Heerlen in 1941 door de Duitse *Sicherheitspolizei* gearresteerd en uit zijn ambt gezet. Hij had niet opgetreden toen circa 300 schoolkinderen op 31 januari door Heerlen waren getrokken om voor het Nederlandse koningshuis te demonstren en daarbij oranje hadden opgespeld.⁷²

In de maanden na de oorlog verleenden de grenscommissarissen nog waardevolle diensten aan Nederlanders die uit Duitsland terugkeerden en bij de uitwijzing van nog in Nederland verblijvende Duitsers. In december 1946 liet het Ministerie van Justitie onderzoeken of er nog behoefte was aan deze grensbeambten. Dit leidde in oktober 1948 tot het ontslag van de grenscommissarissen

⁷² Ibidem, 33.

Grafiek 3. Werkloze (vierkantjes) en gesteunde (driehoekjes) Nederlanders in Duitsland 1-12-1925 tot 1-1-1926

in Heerlen en Enschede.⁷³ Ook het Ministerie van Binnenlandse Zaken zag geen noodzaak meer de grenscommissarissen voor de ondersteuning van behoeftige Nederlanders in Duitsland in te zetten. Hun politietaken op het gebied van uitwijzing en doorgeleiding van vreemdelingen werden overgenomen door de Koninklijke Marechaussee.

Samenvatting

De positie van Nederlanders in het Duitse grensgebied maakt duidelijk hoe de ontwikkeling van identiteitspapieren als paspoorten, visa en *Heimatscheinen*

⁷³ Ibidem, 35

nauw samenhang met vorming van de moderne nationale staat. Die streefde onder meer naar administratieve controle van de binnenlandse en grensoverschrijdende migratiestromen om de toegang tot de plaatselijke armenzorg te beheersen. In economische crisisperiodes werden de toegangseisen verscherpt en het repressief optreden van de politie versterkt om de druk tot uitwijzing of vrijwillig vertrek van vreemdelingen op te voeren. Die moesten daartoe met behulp van identiteitspapieren nauwkeurig worden onderscheiden van inheemse inwoners. Aan het eind van de negentiende eeuw leidden onduidelijkheden in wet- en regelgeving over de rechten met betrekking tot verblijfsduur, armenzorg en uitwijzingspraktijk tot diplomatieke onderhandelingen tussen de regeringen van Duitsland en Nederland en uiteindelijk tot het zogenaamde Vestigingsverdrag van 1904.

In de migratieliteratuur geldt de Eerste Wereldoorlog als een caesuur, omdat het door nationalisme en nationale vijandbeelden aangewakkerde conflict in veel landen leidde tot verscherpte wetgeving ten aanzien van de arbeid en het verblijf van vreemdelingen.⁷⁴ De paspoortrestricties die in Duitsland op 31 juli 1914 waren uitgevaardigd werden in de maanden daarna verscherpt tot een algemene paspoortplicht voor alle buitenlanders.⁷⁵ Halverwege 1916 werden paspoorten en visa voor alle reizigers in- en uit Duitsland en de bezette gebieden dwingend voorgeschreven.⁷⁶ Deze oorspronkelijk in verband met de oorlogstoestand ingevoerde beperkingen werden met een verordening uit juni 1919 permanent gemaakt. Ook in andere Europese staten leidden de economische schokken in de periode na de oorlog tot een protectionistische en afwerende houding ten opzichte van arbeidsmigranten ter bescherming van de eigen arbeidsmarkt.

Met uitzondering van de Duitse mijnwerkers die in de Zuid-Limburgse kolonmijnen werkten, nam de druk om tot uitwijzing van de Duitse migranten in Nederland te komen toe. Terwijl de Duitse grenscommissarissen de golf van uitzettingen de baas trachtten te worden, koos de Nederlandse regering in de crisis voor een andere oplossing. Zoals hierboven beschreven, reageerde het Ministerie op de toenemende retourmigratie met een pragmatische oplossing door landgenoten in Duitsland zelf te gaan ondersteunen. In het licht van een dreigende overbelasting van de gemeentelijke armenkassen in Nederland zelf, koos men ervoor de grenscommissarissen in te schakelen in de organisatie en de controletaken bij de ondersteuning van behoeftige Nederlanders in Duitsland. De commissarissen kregen daardoor een dubbelrol als uitvoerders van justitiële taken aan de grens en tegelijk sociale beambten voor het Ministerie van Binnenlandse Zaken. Deze ongewone constructie van een grensoverschrijdend welvaartssysteem werd mogelijk gemaakt door het Vestigingsverdrag van 1904.

[vertaling: Ad Knotter]

⁷⁴ Vgl. Bade, *Europa in Bewegung*, 232 e.v.

⁷⁵ Zie: Torpey, *The invention of the passport*, 111 e.v.

⁷⁶ *Ibidem*, 114.

Leen Beyers

Opgroeien in de schaduw van de mijn. Integratie en identiteit van jonge Polen in Belgisch-Limburg tussen 1925 en 1955

De ontkerstening grijpt inzonderheid tusschen de jongere mijnbouwbevolking ontzettend rond zich heen en wordt gestuwd door de talrijke heimatloozen, die, als algemeen bekend, meestal tevens godsdienstloozen zijn.¹

Ja, Pools, wat noemt ge ne Pool, dat zijn allemaal Belgen, die ouders zijn genaturaliseerd, die kinderen zijn [...]. Ik ben ook getrouwd met een Pool, maar die mens is hier geboren. Die is als Belg geboren, moet ge zeggen.²

De geschiedenis van de Belgisch-Limburgse mijnen bestrijkt een kleine eeuw, van de eerste steenkoolboring in 1901 tot de sluiting van de laatste mijn in 1992. Van de jaren 1920 tot de geleidelijke neergang van de mijnindustrie vanaf de jaren 1960 kampten de zeven Limburgse mijnen met een latent gebrek aan ondergrondse mijnwerkers. Dat personeelstekort bracht behalve migranten uit België en uit Nederland talrijke migranten uit andere landen naar Limburg. De eerste internationale migratiegolf in de jaren 1920 en 1930 omvatte vooral Oost-Europeanen en in minder mate ook Joegoslaven en Italianen. De Limburgse mijnen trokken hen aan omdat de bevolking in de nabije omgeving toen schaars was, geen ervaring had met mijnwerk en bovendien weinig interesse toonde.³

Polen vormden de grootste groep van die eerste golf en staan om die reden in dit artikel centraal. In 1930 telde Limburg 6055 Polen of zowat één vierde van het aantal niet-Belgen in de provincie. Een deel van hen kwam uit het Ruhrgebied in Duitsland en uit de Noord-Franse mijnregio's. Een ander deel kwam rechtstreeks uit Polen. Economische motieven, maar ook de verhitte relatie van Duits-Poolse relaties sinds de onafhankelijkheid van Polen in 1918 deden Polen ingaan op de vraag naar mijnwerkers in België. Het cijfer voor 1930 is een momentopname want heel wat Polen pleegden na een eerste kennismaking met het zware en risicovolle mijnwerk contractbreuk en keerden terug. Anderen werden gedwongen om terug te keren na deelname aan stakingen. Het grote aantal Ruhr-Polen in Limburg verklaart wel waarom de Poolse bevolking er stabiel was dan in de

Dit artikel kwam tot stand met steun van FWO (Fonds voor Wetenschappelijk Onderzoek) Vlaanderen.

¹ Karel Pinxten, *Limburg, een colonisatiegebied* (Brussel 1939) 49.

² Belgische echtgenote van een 'Pool' van de tweede generatie. Genk, 2003.

³ B. Pluymsers, *De Limburgse mijnwerkers (1917-1939). Ontstaan en consolidatie van de arbeidsmarkt voor mijnarbeid* (Diepenbeek 1996).

Portret van Karel Pinxten. 1937. Coll. KADOC-KULeuven.

Waalse mijnbekkens. De Ruhr-Polen kwamen immers met hun gezin en hadden bovendien al ervaring met de mijnarbeid.⁴

Limburg is sinds de jaren 1930 veranderd. Dat is het minste wat gezegd kan worden als wij vergelijken wat Karel Pinxten in 1939 schreef over de Oost-Europese nieuwkomers en wat Limburgers vandaag vertellen over provinciegenoten van Poolse afkomst. Pinxten, een invloedrijke katholieke en

⁴ Vgl. A.P. Versteegh, *De onvermijdelijke afkomst? De opname van Polen in het Duits, Belgisch en het Nederlands mijnbedrijf in de periode 1920-1930* (Hilversum 1994); F. Caestecker, *Alien Policy in Belgium, 1840-1940* (New York en Londen 2000); I. Goddeeris, *De Poolse migratie in België 1945-1950. Politieke mobilisatie en sociale differentiatie* (Amsterdam 2005) 13-50; NIS (Nationaal Instituut voor de Statistiek), *Volkstelling 1930*. Nederlanders vormden de tweede grootste groep niet-Belgen in Limburg in 1930 en nog bij de volgende census in 1947.

Vlaamsgezinde intellectueel, zag de Limburgse toekomst in 1939 somber tegemoet. Hij had ten eerste kritiek op de aanwezigheid van gekwalificeerd personeel uit Wallonië en uit het buitenland in de Limburgse mijnen en pleitte voor meer promotiekansen voor Vlamingen in de Limburgse mijnen. Dat betoog vermengde hij met een grote weerzin voor alles wat niet Vlaams was. De immigratie van Oost-Europeanen richtte volgens Pinxten het traditionele, in zijn ogen erg godvruchtige Limburg ten gronde. Pinxtens ideeën kwamen niet uit het niets. In *Limburg, een colonisatiegebied* verwoordde hij de afkeer die katholieke politici en syndicalisten en ook Vlaamsgezinden al sinds het begin van de eeuw voor de mijnen en de immigranten koesterden.⁵ Deze standpunten straalden af op de rest van Limburg. Immigranten en de wijken waar ze leefden, werden geassocieerd met socialisme, drankzucht, geweld en promiscuïteit. Vandaar dat Limburgers met tegenzin, uit economische noodzaak, naar de mijncités verhuisden.⁶

Niet alleen Belgen die trouwden met Polen van de tweede generatie beschouwen Limburgers van Poolse afkomst nu als 'geïntegreerd'. Dat beeld verspreidde ook de belangrijkste Belgisch-Limburgse krant, *Het Belang van Limburg*, sinds de jaren 1960 in verband met de Poolse migratie. De krant schrijft sindsdien regelmatig over de rijke Poolse cultuur. Voor 1950 berichtte *Het Belang* daarentegen vooral over de criminaliteit van de Oost-Europese immigranten.⁷ Er is iets merkwaardigs aan de hand met de herinnering aan de immigratie van de jaren 1920 en 1930 in Belgisch-Limburg. Er wordt vandaag vooral naar voor gebracht hoe 'eigen' en aangepast Polen altijd zijn geweest. Veel minder wordt eraan herinnerd dat Polen gestigmatiseerd werden vanwege hun afkomst en dat het een tijd duurde voordat ze in een beter daglicht kwamen te staan.

In dit artikel keer ik terug naar die eerste jaren om te begrijpen hoe het komt dat het imago van Limburgers van Poolse afkomst is veranderd. Wanneer immigranten of hun nakomelingen na verloop van jaren als 'geïntegreerd' worden beschouwd door de rest van de samenleving, zijn er in feite drie zaken veranderd. Ten eerste is dan meestal de participatie van de migranten in verschillende domeinen van de samenleving zoals economie, politiek, sociale organisaties of media veranderd. Dat noem ik 'integratie'. Integratie betekent immers letterlijk 'deel zijn van'. Ten tweede verandert de identiteit van migranten zelf. Al blijven ze zich hechten aan de regio van herkomst, onvermijdelijk wordt hun migratiesituatie ook deel van hun identiteit. Die nieuwe identiteit kan allerlei

⁵ Zie ook: L. Vints, *P.J. Broekx en de christelijke arbeidersbeweging in Limburg 1881-1968* (Leuven 1989) 120-123 en 273-278; E. Caestecker, 'Vakbonden en etnische minderheid. Een ambigue verhouding. Immigratie in de Belgische mijnbeken, 1900-1940', *Brood en Rozen* 2 (1997) 51-63. Over de Walen: T. De Rijck, *De ereburgers. Een sociale geschiedenis van de Limburgse mijnwerkers. Boek I: Mijnwerkers aan het woord* (Berchem 2000) 17-27.

⁶ Zie: L. Beyers, 'Everyone Black? Ethnic, Class And Gender Identities at Streetlevel in a Belgian Mining Town (1930-1950)' in: S. Berger, A. Croll, N. Laporte, ed. *Towards a Comparative History of Coalfield Societies* (Aldershot 2005) 146-163.

⁷ Zie: L. Beyers, *Iedereen zwart. Het samenleven van nieuwkomers en gevestigden in de mijncité Zwartberg 1930-1980*, ter perse.

vormen aannemen, maar doorgaans verwacht de samenleving van aankomst één bepaalde vorm van aanpassing. Tenslotte zijn migranten pas 'geïntegreerd', wanneer de rest van de samenleving hen ook beschouwt als 'geïntegreerd' en niet meer in de eerste plaats als 'vreemd', of etnisch anders, benadert. Een samenleving bereikt dat de migranten of hun (klein)kinderen in te sluiten in haar collectieve identiteit. In de woorden van socioloog Norbert Elias krijgen de vroegere 'buitenstaanders' dan dezelfde status als de 'gevestigden'. Die drie processen staan in wisselwerking met elkaar. Het ene proces geeft richting aan het andere.⁸

In het geval van de kleinkinderen van de Poolse mijnwerkers uit de jaren 1920 en 1930 is er op de drie terreinen veel veranderd. Ze hebben het economisch beter dan hun grootouders, ze voelen zich goed in België en ze worden beschouwd als echte Limburgers. De grote vraag in Belgisch-Limburg is welke impact de mijnindustrie op die veranderingen heeft gehad. De geschiedenis van Belgisch-Limburg roept die vraag als vanzelf op. Limburg staat immers bekend als een provincie waar Belgen en immigranten het behoorlijk goed met elkaar kunnen vinden. Dat wordt toegeschreven aan de mijn. *In de mijn was iedereen zwart*, zo gaat het verhaal. De noodzaak van samenwerking bij het gevaarlijke werk in de ondergrond zou tot een grote tolerantie hebben geleid. Dat is een wat eenzijdige voorstelling van zaken, zoals verschillende auteurs intussen hebben aangetoond. In de ondergrond heerste solidariteit, maar er kwam ook onverdraagzaamheid voor.⁹ Het verhaal dat in de mijn iedereen zwart was, nodigt wel uit om verder te peilen naar de invloed van de mijnen op immigratie, integratie en identiteit in Limburg.

Hier wordt alvast een deel van die vraag beantwoord door de focus te richten op de mijnwijken en hun sociale voorzieningen, een centraal onderdeel van het personeelsbeleid van de zeven Limburgse mijnen. De krappe arbeidsmarkt en schaarse huisvesting in Limburg zetten de mijnen aan om mijnwerkers aan het bedrijf te binden met comfortabele woningen en degelijke sociale diensten. Zowel op de nationale als de internationale arbeidsmarkt werden huisvesting en sociale voorzieningen, onder meer de scholen, als lokmiddel ingezet.¹⁰ Met de indeling en de sociale uitrusting van de mijnwijken - ook mijn-cités genoemd - gaven de mijnen aan verschillende categorieën van het personeel en aan hun vrouwen en kinderen een bepaalde plaats.

Dit artikel belicht welke kansen en beperkingen die sociale structuur inhield voor de kinderen van de Poolse mijnwerkers. Hoewel ook hun ouders ter sprake komen, gaat de aandacht dus vooral uit naar de tweede generatie. Dat is immers de generatie die het meest werd gevormd door de Limburgse mijnen, omdat ze

⁸ Zie in dit verband onder meer: N. Elias, 'Een theoretisch essay over gevestigden en buitenstaanders' in: N. Elias en J.L. Scotson, ed. *De gevestigden en de buitenstaanders. Een studie van de spanningen en machtsverhoudingen tussen twee arbeidersbuurten* (Utrecht en Antwerpen 1976) 7-46.

⁹ De Rijck, *De ereburgers, 191-202*; G. Van Meulder, *De ereburgers. Een sociale geschiedenis van de Limburgse mijnwerkers. Boek II. Een sociale geschiedenis van de Limburgse mijnen, 1917-1985* (Berchem 2000) 490-493; Versteegh, *De onvermijdelijke afkomst*, 214.

¹⁰ M. Henriquet, *La Campine industrielle* (Brussel 1924) 251; Caestecker, *Alien*, 119 en 128-132.

vanaf de kinderjaren in de mijnclit s woonde en naar school ging. Daarmee verschilt dit essay van Pien Versteeghs studie van de Poolse migratie in Belgisch-Limburg die door de focus op de periode 1920-1930 bij uitstek de situatie van de eerste generatie belicht.¹¹ Versteegh brengt bovendien vooral posities van Polen in kaart aan de hand van cijfermateriaal, terwijl hier aan de hand van interviews een beeld wordt gegeven van de identiteiten van jonge Polen en Belgen in Limburg.

Een tweede groep die slechts zijdelings aan bod komt zijn de nieuwe Poolse immigranten, de zogenaamde *displaced persons* (DP's). Zij waren tijdens de oorlog in Duitsland terechtgekomen, onder meer als gevangene, dwangarbeider of op de vlucht voor het Rode Leger, en wensten niet naar hun communistisch geworden staten terug te keren. Vanaf 1947 kregen ze de mogelijkheid om in Limburg mijnwerker te worden. Dat bracht het aantal Polen in de provincie einde 1947 voor even op 8.533. Vele DP's migreerden echter verder naar het Amerikaanse continent of Australië. Niet zij, maar de Italianen, die na het akkoord tussen België en Italië in 1946 immigreerden, domineerden de naoorlogse migratiegolf.¹²

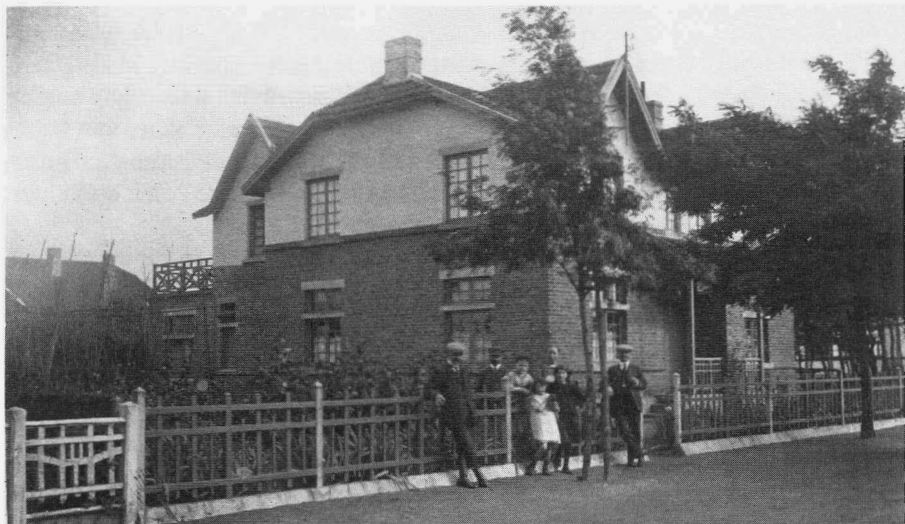
Eerst volgt een schets van de sociale structuur en de bevolking in de mijnclit . Daarna wordt toegelicht hoe die sociale structuur op het vlak van etniciteit, klasse en gender een pad uittekende voor mijnwerkerskinderen. Dat pad leidde naar een toekomst als mijnwerker en mijnwerkersvrouw. Die integratie in de mijnindustrie werkte tegelijk de aanvaarding van migrantenkinderen in de hand, althans in de mijnclit s en de nabije omgeving. Bij de beschrijving van deze processen staat de mijnclit  Zwartberg centraal, omdat aan de hand van  en voorbeeld een scherper beeld kan worden gegeven. Waar nodig wordt het verschil met de zes andere Limburgse mijnsites, in Eisden, Waterschei, Winterslag, Houthalen, Zolder en Beringen, wel aangegeven. Bij wijze van besluit wordt een blik geworpen op de omgang met de nieuwe immigranten vanaf 1950.

De mijnwerkerswijk, spiegel van het mijnbedrijf

De mijn van Zwartberg, in het noorden van de gemeente Genk, startte als vijfde van de Limburgse mijnen met de koolproductie in oktober 1925. Het trage verloop van de voorbereidende werken had de N.V. John Cockerill, die de concessie voor de bouw van de mijn in handen had, er niet van weerhouden om al vanaf 1910 huizen te bouwen. In 1933 telde de mijnclit  van Zwartberg al 783 woningen en huisvestte Cockerill in totaal 3204 personen. Tijdens de zogenaamde kolenslag, van 1944 tot 1951, werd de Belgische steenkoolproductie sterk opgevoerd ten dienste van het herstel van de Belgische industrie. Daardoor breidden het personeel van de Limburgse mijnen en ook de mijnwijken uit. Zo huisvestte

¹¹ Versteegh, *De onvermijdelijke afkomst?* Het betreft weliswaar een 'tweede generatie' vanuit Belgisch oogpunt. Een deel van de ouders van deze 'tweede generatie' was in Duitsland geboren en of opgegroeid.

¹² In 1945 werden al DP's gerekruteerd voor de Waalse mijnen.: NIS, Volkstelling 1947; Goddeeris, *De Poolse migratie*, 52-60, 141-176 en 185-191.

Woningen voor bedienden of gespecialiseerde arbeiders in de Noordcité (westkant) van Zwartberg. Coll. Heemkring Heidebloemke Genk.

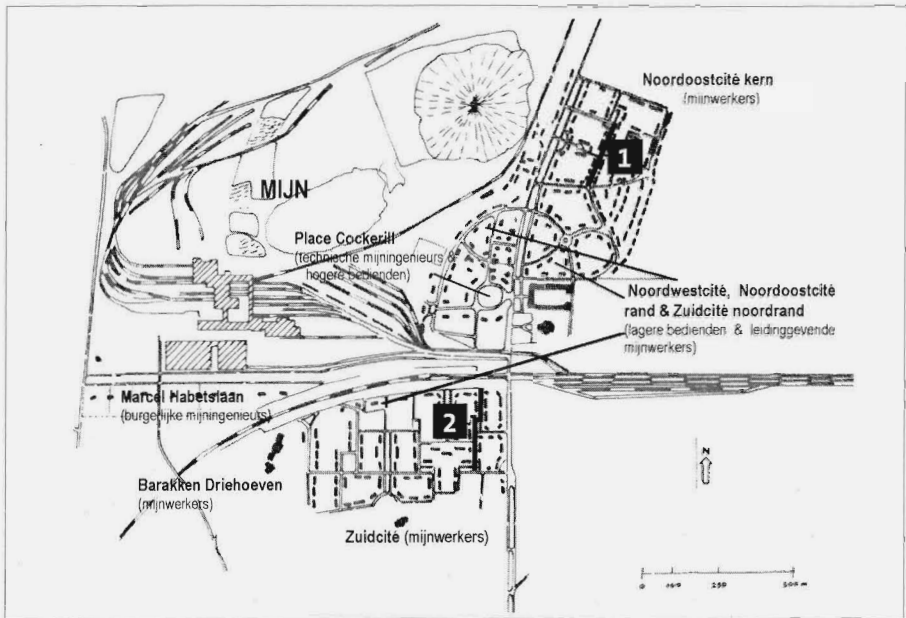
Cockerill in 1950 5320 inwoners in de cité van Zwartberg en 690 in noodwoningen op het nabijgelegen gehucht Driehoeven. Aan het eind van 1957 had Cockerill in Zwartberg 1325 woningen gebouwd. De steenkoolcrisis in het volgende jaar maakte een eind aan de bouwactiviteiten van de Limburgse mijnen. Ze sleepte Limburg mee in de mondiale steenkoolrecessie. Daardoor sloot de mijn van Zwartberg al in 1966, als eerste van de Belgisch-Limburgse mijnen.¹³

De opbouw van Zwartberg en de andere Limburgse mijnclités was beïnvloed door de Engelse tuinvijken die aan het einde van de negentiende eeuw werden ontworpen als alternatief voor de stedelijke arbeidershuisvesting. De Limburgse tuinvijken waren dichtbij de mijnen gelegen en baadden met hun tuinen en parkjes in het groen. Ze omvatten huizen voor mijnwerkers, bedienden en ingenieurs waarvan de stijl, grootte en de ligging het klassenverschil verraadden. De mijnwerkerswoningen, en vooral het deel dat in hoog tempo werd opgetrokken tijdens de 'kolenslag', straalden meer soberheid en uniformiteit uit dan de woningen voor bedienden en ingenieurs. Het ging niettemin naar de normen van die tijd om comfortabele arbeidershuisvesting, voorzien van elektriciteit en stromend water. De provincie Limburg had al in 1908 met een hygiënisch reglement voor werkmanswoningen de tuinvijkarchitectuur gepromoot. De mijnen gingen echter vooral voor die dure mode om personeel aan te trekken en te behouden. Vandaar dat ze niet nalieten om personeelsleden bij ontslag ook te ontslaan uit de tuinvijk of om de huur te verhogen voor mijnwerkers die afwezig bleven op het werk.¹⁴

¹³ Over de woningbouw: NV Cockerill-Ougrée, *Zwartberg 1907-1957* (s.l., s.d. [1957]); Beyers, *Iedereen zwart*; AGG, Doos 520.9, Genk bevolking wijken 1950.

¹⁴ Over de tuinvijken: M. Smets, *De ontwikkeling van de tuinvijkgedachte in België. Een overzicht van de Belgische volkswoningbouw 1830-1930* (Brussel 1977) 82.; Van Meulder, *De ereburgers*, 487.

Figuur 1. *Spreiding van de bevolking in Zwartberg, 1930 en 1947*

- 1 Dit straatje is representatief voor de kern van de Noordoostcité. In 1930 woonden daar (op een totaal van 196) 101 Polen, 35 Tsjechoslovaken, 14 Belgen, 16 Italianen, 19 Joegoslaven en 11 anderen. In 1947 woonden in hetzelfde straatje (op een totaal van 168) 55 Polen, 85 Belgen, 9 Italianen, 11 Joegoslaven en 8 anderen (van wie 4 Tsjechoslovaken).
- 2 Deze straat is representatief voor de Zuidcité. In 1930 woonden daar (op een totaal van 307) 120 Polen, 121 Tsjechoslovaken, 47 Belgen, 4 Italianen en 15 anderen. In 1947 woonden in dezelfde straat (op een totaal van 273) 24 Polen, 234 Belgen, 8 Italianen en 7 anderen (alle Tsjechoslovaken waren vertrokken). Vooral alleenstaanden, die in 1930 als kostgangers bij families verbleven, waren vertrokken in 1947.

Bron : AGG, Bevolkingsregisters Genk, 1930 en 1947. Het kaartje is gebaseerd op een tekening van L. Vandebergh (zie: B. Van Doorslaer, 'Zwarte monumenten in een groen Limburg. Naar een verdiende toekomst voor het mijnpatrimonium', *Monumenten en landschappen*, 9 (1990) 49.)

Zowel de sociale voorzieningen als de ruimtelijke structuur van de tuinwijk stuurden Poolse mijnwerkerskinderen een bepaalde richting uit. Over de invloed van de sociale voorzieningen zeg ik meer in de volgende paragrafen. De ruimtelijke structuur en bevolkingsspreiding worden hier onder de loep genomen. Een eerste typisch kenmerk van de mijnwijken was de klassengebonden zonerings. De aparte wijkdelen voor mijnwerkers, bedienden en ingenieurs leidden ertoe dat bewoners werden gegroepeerd volgens de beroepspositie van het gezinshoofd. Zo woonden burgerlijke mijn ingenieurs in Zwartberg altijd in de Marcel Habetslaan, dichtbij de mijn. Die indeling was geen uitvinding van de mijnen. Ze strookte met de algemene stedenbouwkundige opvattingen van rond 1900. In Zwartberg werd ze overigens meer doorgedreven dan in de andere Limburgse cités. Immigranten van de eerste generatie werden uitsluitend aangeworven als ondergrondse mijnwerkers en woonden daarom in de mijnwer-

kersstraten. Vooral in en vlakbij die straten konden Belgen en niet-Belgen dus elkaars naaste burens zijn. Dat gebeurde echter niet altijd, want naast het beroep speelden etnische afkomst en prestaties een rol bij de verdeling van woningen. In Zwartberg werden het oostelijke deel van de Noordcité en de noodwoningen op Driehoeven toegewezen aan nieuwe immigranten die zich nog niet bewezen hadden in de mijn. De huizen in de Noordoostcité waren kleiner en al in de jaren 1930 in minder goede staat dan de rest van de tuinwijk. De Zuidcité en de zuidrand van de Noordoostcité waren daarentegen bestemd voor Belgische gewone mijnwerkers, Belgische lagere bedienden en gekwalificeerde mijnwerkers.¹⁵ In 1930 woonden in de Zuidcité van Zwartberg nog weinig Belgen, want Limburgers hadden toen geen interesse om in de mijnen te werken en nog minder om in de tuinwijken te wonen. Bij de volkstelling in 1947 telde de Zuidcité wel overwegend Belgen en was het aantal Belgen in de Noordoostcité ook wat gestegen. Belgen hadden immers tijdens de oorlog gekozen voor de mijnen, om zo aan verplichte tewerkstelling in Duitsland te ontkomen. Het Belgische aandeel in de Limburgse mijnen en mijnwijken steeg verder tot rond 1950 vanwege de sociale voordelen voor mijnwerkers tijdens de 'kolenslag' en de naoorlogse woningnood. De nieuwe Italiaanse immigranten en DP's verbleven in 1947 vooral in de barakken op Driehoeven.¹⁶

Alleen niet-Belgen met een mooie prestatie staat, *les bons éléments parmi les étrangers*, aldus de Zwartbergse woningdienst, kregen dezelfde plaats in de tuinwijk als Belgische mijnwerkers met of zonder verdiensten. Deze groep omvatte dan ook meestal geen nieuwe immigranten, maar wel migrantenzonen. Het kon ook gaan om mijnwerkers die al een ruime ervaring hadden opgedaan in de Duitse, Waalse of Noord-Franse mijnen. De etnische segregatie in de wijk had dan ook vooral betrekking op Belgen en niet-Belgen die zich als volwassene in de mijnwijken vestigden. Die groep duid ik aan als bewoners van de eerste generatie. Met deze bevolkingsspreiding kwam de mijn tegemoet aan het etnische samenhangsgevoel en de xenofobie van bewoners van de eerste generatie. Wat betreft de bewoners tweede generatie stimuleerden de mijnen de etnische scheiding veel minder, zoals hierna wordt aangetoond.

Multiculturalisme *avant la lettre* en etnische identiteiten

De Poolse identiteit van Polen in Limburg werd in de eerste plaats aangewakkerd door de Poolse verenigingen en de Poolse regering. De mijnen leverden echter eveneens hun bijdrage. De Poolse verenigingen kwamen in Limburg in de jaren 1930 vlug tot ontwikkeling, omdat de Poolse immigranten reeds tijdens

¹⁵ ABM (Archief Beringen Mijn), Service de la Régie, Règlement et Rapport d'Exploitation, Charbonnages des Liégeois, 21/04/1933; AGG, Doos 501.34, Lijst bewoners Zwartberg 1930 en 1948.

¹⁶ L. Minten, 'Van Mijnwerkersstatuut naar vreemdelingenstatuut', in: L. Minten e.a. (ed.), *Een eeuw steenkool in Limburg* (Tielt 1992) 166; De Rijck, *De ereburgers*, 206-207; AGG, Bevolkingsregisters Genk 1930 en 1947.

Poolse toneelklas in Zwartberg. 1934. Coll. B. Maleszka.

hun verblijf aan de Ruhr ervaring hadden opgedaan met zelforganisaties.¹⁷ De Limburgse mijnen van hun kant voerden een 'multiculturele' politiek *avant la lettre* tegenover dat verenigingsleven. Ze verleenden migrantenverenigingen materiële steun en probeerden immigranten zo aan het bedrijf te binden. Dat was geen onbaatzuchtige gulheid, want zowel vreemde als Belgische mijnwerkers pleegden frequent contractbreuk, gezien de zware werkomstandigheden. In Zwartberg stelde de mijn Polen en andere immigranten daarvoor barakken ter beschikking. Ondertussen investeerden de mijnen veel meer in verenigingen die goed waren voor het bedrijfsprestige, zoals voetbalclubs en harmonieën. Deze bedrijfsverenigingen bereikten vooral Belgen van de eerste generatie en later ook migranten van de tweede generatie. Voor immigranten van de eerste generatie stonden ze niet open. De etnische scheiding in het verenigingsleven had dus, zoals de segregatie in de wijk, vooral betrekking op bewoners van de eerste generatie.¹⁸

Tot op zekere hoogte stimuleerden de mijnen ook de etnische binding onder Poolse kinderen. Nadat Poolse mijnwerkers rond 1930 zelf onderwijs in hun taal en cultuur voor Poolse kinderen begonnen te organiseren, werd in 1931 in Zwartberg met steun van de Poolse regering en de mijn een Poolse lagere school voor kinderen van zes tot tien jaar opgericht. Ook in Winterslag, Waterschei, Beringen, Eisden en in de Waalse mijnbekkens kwamen rond die tijd aparte Poolse scholen tot stand. De mijn van Zwartberg bezorgde de school een onderkomen in een barak en verschaftte het Poolse onderwijzend personeel huisves-

¹⁷ A. Drozdziński, *Solidarnosc: 60 jaar Poolse mijnwerkers Waterschei 1924-1984* (Onuitgegeven feestschrift).
²² A. Pierson, *Het georganiseerde culturele leven van de 'Polonia' in Genk in de XXste eeuw* (Onuitgegeven licentieverhandeling, Katholieke Universiteit Leuven, departement Oost-Europese talen en culturen 2000) 151-15 en 177.

¹⁸ Over migranten- versus bedrijfsverenigingen: De Rijck, *De ereburgers*, 373-403.

ting. Na het schooljaar 1932-1933 sloten de Poolse schooltjes in België echter al, omdat de Poolse overheid wilde besparen op de lonen van leerkrachten. Daarna werden in Zwartberg nog tot 1940 Poolse klasjes voor kinderen tot tien jaar ingericht binnen het Nederlandstalig onderwijs. Kinderen kregen er afwisselend in het Pools en het Nederlands les. Interessant is dat het Poolse consulaat al vlug tilde aan het feit dat voltijds Pools onderwijs jonge Polen de kans ontnam op hogere studies in België. De mijnen daarentegen zagen Poolse jongens het liefst mijnwerker worden. In die zin hadden zij baat bij dit 'multiculturele' onderwijs. De Belgische overheid had op dat ogenblik nog geen duidelijk beleid in verband met migrantenonderwijs en gaf de Poolse klassen vrij spel.¹⁹

Na de eerste ervaringen met Pools onderwijs gaf het Poolse consulaat er de voorkeur aan de band met Polen onder meer te stimuleren via de katholieke padvinderij, die samenhang met de Poolse katholieke missie. Behalve een scoutsvereniging, had Zwartberg voor de oorlog ook een afdeling van de *Strzelcy* (of *Union Polonaise de Tir*). Deze paramilitaire schiet- en sportvereniging oefende met goedkeuring van de gemeente Genk en de mijn op een sportveld ten oosten van de Noordoostcité. De *Sokól* (of Valk), de Poolse turnvereniging, had eveneens een paramilitair karakter. Ze was aanwezig in de twee andere Genkse mijnsites, Waterschei en Winterslag. Net als de *Strzelcy* streefde ze naar de verdediging van de nieuwe Poolse onafhankelijkheid, al was ze niet rechtstreeks verbonden met het toenmalige Sanacja-regime. De ledenaantallen van deze organisaties bleven bescheiden. Zo telden de Poolse scouts in Limburg in 1932, weliswaar kort na de eerste Poolse immigratie, slechts 30 leden. De *Strzelcy*-verenigingen groepeerden toen 350 jongens en de *Sokól* 140. De ideologische invloed van deze organisaties reikte wellicht verder dan de eigenlijke leden.²⁰

Etnische identiteit, of de ervaring en verbeelding van een gemeenschappelijke culturele, biologische of geografische oorsprong, heeft bij migranten vaak betrekking op de staat waar ze vandaan komen. Bij de Poolse mijnwerkers was dat maar half waar. Toen de Poolse onafhankelijkheid werd uitgeroepen in 1918, leefde een deel van hen in Duitsland. Poolse verenigingen in Limburg draaiden in het Interbellum dus niet om de herinnering aan de Poolse staat. Ze stonden integendeel in het teken van de opbouw van het nieuwe Polen. Poolse jongens hadden daardoor ook nog andere ambities dan mijnwerker worden. Zo haalden *Strzelcy* en *Sokól* hen over om zich aan te sluiten bij de Poolse divisies van de geallieerden. Vooral in 1944, toen Genk al bevrijd was en Polen nog niet, vertrokken Poolse jongens uit Limburg naar Engeland om het Poolse leger te versterken. Hoeveel jongens precies vertrokken, is vooralsnog onbekend. Doorgaans keer-

¹⁹ F. Caestecker, 'Le multiculturalisme de la Belgique. Une analyse de la politique de scolarisation des enfants polonais en Belgique 1923-1940', *Belgische Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis* 21 (1991) 535-573; Goddeeris, *De Poolse migratie*, 128; ASZ (Archief Sint Albertus School Zwartberg), Proces-verbalen Comité Scolaire, 1933-1934; ASZ, Stamregister Vlaamsche Afdeling Meisjes 1933-1938.

²⁰ Caestecker, 'Le multiculturalisme', 555; Goddeeris, *De Poolse migratie*, 25-27; Pierson, *Het georganiseerde*, 168-185. Het Sanacja regime regeerde Polen van 1926 tot 1939.

den deze soldaten na de ontbinding van de Poolse legers wel terug naar hun families in Limburg.²¹

Na de bevrijding dwarsboomde het nationalisme van Poolse organisaties pas echt de poging van de mijn om de Poolse mijnwerkers en hun zonen aan het bedrijf te binden. Het nieuwe politieke landschap deelde het Poolse verenigingsleven op in een linkervleugel, die aanleunde bij het communistische regime in Warschau, en een rechtervleugel die uitging van de Poolse regering in ballingschap in Londen of van de Poolse katholieke missie. De linkerkzijde mobiliseerde Poolse migranten vanaf 1945 voor de terugkeer naar het nieuwe Polen. Dat gebeurde via een intensief sociaal-cultureel programma met voor de jeugd taallessen, sportactiviteiten en politieke educatie. Eén van de grote voortrekkers van de Poolse communistische beweging kwam trouwens uit Zwartberg. Het gaat om Edward Gierek, die van 1970 tot 1980 de hoogste politieke functie in het communistische Polen zou bekleden. Hij werkte van 1937 tot 1946 als steenhouwer in Zwartberg en keerde in 1948 terug naar Polen. Gierek wist verschillende Poolse collega's en burens van Zwartberg te overtuigen om te remigreren.²²

In totaal kozen ruim 10.000 Polen uit België tussen 1945 en 1950 effectief voor remigratie. Zes op de tien remigranten waren echter na 1939 in België gevestigd als vluchteling, krijgsgevangene of *displaced person*. Polen uit de oude migratie keerden dus minder gemakkelijk terug. Dat betekende niet dat ze minder warmlieden voor het communistische ideaal dan de nieuwe Poolse migranten. In het geval van de *displaced persons* gold zelfs vaak het tegendeel. Andere redenen hielden de vooroorlogse Poolse migranten hier. In tegenstelling tot Frankrijk sloot België geen akkoord over de repatriatie met Polen, gezien de grote vraag naar mijnwerkers tijdens de 'kolenslag'. Crucialer nog was dat de vooroorlogse Poolse migranten vaak een uitgebreide familie hadden in België, van broers en zussen tot eigen, bijna volwassen, kinderen.²³

Het verhaal van Janek maakt duidelijk dat terugkeren naar Polen voor een Poolse mijnwerkerszoon niet vanzelfsprekend was. Janek, geboren in 1929, werkte vanaf zijn veertiende in de mijn van Zwartberg. Zijn vader was al gestorven en familieleden in Polen probeerden zijn moeder en hem nog tijdens de oorlog te overtuigen om terug te keren en een boerderij over te nemen. Janek zag veel Polen vertrekken, maar hij besliste te blijven. Janek had in Zwartberg economische kansen. Bovendien voelde hij zich meer verbonden met de mijn-cité van Zwartberg dan met het Poolse platteland: 'Maar ik had het hier redelijk [...]. Ten eerste, dat werk beviel me. Ik was een gaske, toen al van een jaar of 17. Ja, ik had wel moeder, ik was met moeder alleen, maar ik had al een preeke. Zodus

²¹ In verband met etnische identiteit, zie onder meer: T.H. Eriksen, *Ethnicity and nationalism* (London 1993) 10-12. Over de werving van soldaten: Pierson, *Het georganiseerde*, *Ibid.*; Werkgroep Mijnwerkersgeschiedenis, *In de mijn is iedereen zwart* (Berchem 1984) 10-22; Interviews voor het onderzoek voor *Iedereen zwart*.

²² Gierek was van 1970 tot 1980 secretaris-generaal van de Poolse communistische partij. Over Gierek: Goddeeris, *De Poolse migratie*, 38; AGG, Persoonsfiches vreemdelingenregister Genk; Interviews met Irena, Janek, Stanis, Stascha.

²³ Goddeeris, *De Poolse migratie*, 177-185; Interviews voor het onderzoek *Iedereen zwart*.

ik kos hier naar cinema te gaan. Ik begos jongeman te worden en ik vond dat hier goed'.²⁴

Kortom, de kleinkinderen van de Oost-Europese mijnwerkers die vandaag zo 'geïntegreerd' zijn, zijn de kleinkinderen van de groep Polen die na de oorlog de terugkeergedachte liet varen. Bovendien kwamen er weinig nieuwe Poolse immigranten bij vanwege de politieke breuk tussen oost en west tot 1989. De Polen die bleven oriënteerden zich voortaan op een toekomst in Limburg.²⁵ Dat betekende in de eerste plaats een toekomst in de mijnindustrie, want daar was alles in de mijncités op gericht.

Een mijnwerkerstoekomst als (enige) kans

Sociale programma's voor jongens en meisjes

De mijnen trachtten in de beginjaren vooral de loyaliteit van het pas gevestigde personeel te winnen. Vanaf halverwege de jaren 1930 ontwikkelden ze een sociaal programma om mijnwerkerskinderen aan het bedrijf te binden. Dat gebeurde vooral door de uitbouw van het mijnonderwijs. Indirect volgden de mijnen daarmee hun criticus Karel Pinxten die stelde dat de opleiding van jonge mijnwerkers immigratie overbodig zou maken. Zwartberg en Waterschei openden in 1937 mijnscholen die jongens vanaf veertien jaar in drie jaar opleidde tot geschoolde mijnwerkers. Afgestudeerden konden, na enkele jaren praktijkervaring, doorstromen tot de functies van opzichter en hoofdopzichter in de ondergrond. Naast een mijnschool, stichtte de mijn van Zwartberg in 1939 ook een huishoudschool voor meisjes vanaf veertien. Dat paste in de strategie om met moderne sociale voorzieningen mijnwerkersgezinnen aan te trekken. De huishoudschool kwam echter ook de binding van mijnwerkerszonen aan de mijn ten goede. Terwijl arbeidersdochters werden aangezet om huisvrouw te worden, werd van arbeiderszonen des te meer verwacht dat ze de rol van kostwinner op zich namen door naar de mijn te trekken.²⁶

Werd van mijnwerkersdochters geen economische emancipatie verwacht, voor mijnwerkerszonen uit de tuinwijk maakte de mijn een beperkte economische mobiliteit mogelijk ongeacht hun etnische achtergrond. Heel wat mijnwerkerszonen trokken op hun veertiende niet naar de mijnschool, maar rechtstreeks naar de mijn, vaak om financiële redenen. Ook zij zouden echter, wanneer ze goed presteerden, kansen krijgen om in de ondergrond door te stromen van het laagste echelon, dat van manoeuvreur of sleper, tot gespecialiseerde functies zoals mijnmeter, opzichter of hoofdopzichter. Immigranten en Vlamingen hadden in de jaren 1920 en 1930 gewerkt onder Waalse leidinggevende mijnwerkers die zoals het eerste kaderpersoneel uit de Waalse mijnbekkens overgekomen

²⁴ Interview met Janek.

²⁵ Sinds de 'kolenslag' konden mijnwerkers zich tegen een voordeeltarief laten naturaliseren en gezien de politieke situatie gingen vele Polen op dat aanbod in: B. Claes, *De sociale integratie van de Italiaanse en Poolse immigranten in Belgisch-Limburg* (Hasselt 1962) 97-99; Werkgroep Mijnwerkersgeschiedenis, *In de mijn*, 17-22.

²⁶ Over mijnonderwijs in Limburg: De Rijck, *De ereburgers*, 83-93. Over de huishoudschool en andere sociale voorzieningen: Beyers, *Iedereen zwart, ter perse*; nv Cockerill-Ougrée, *Zwartberg 1907-1957*.

Het derde leerjaar van de mijnschool van Zwartberg. 1939-1940. Coll. Heemkring Heidebloemke Genk.

waren.²⁷ Op de laagste echelons werkten na 1945 Italianen en andere nieuwkomers. De Waalse leidinggevende mijnwerkers die toen hun pensioen bereikten, werden vervangen door migrantenzonen en door Vlamingen van zowel de eerste als de tweede generatie. Het tekort aan ondergronds personeel zorgde er dus voor dat, in tegenstelling tot wat de christelijke en grootste vakbond vroeg, ook migrantenzonen konden promoveren in de ondergrond. Zo beperkte de Zwartbergse mijnschool zijn campagne allerminst tot Belgische jongens.²⁸

²⁷ Versteegh belicht deze generatie, maar maakt wat betreft Belgen jammer genoeg geen onderscheid tussen Walen en Vlamingen: Versteegh, *De onvermijdelijke afkomst*, 207-224.

²⁸ Tijdens de kolenslag liet nog niet elke Limburgse mijn migrantenzonen promoveren. Vanaf de jaren 1950 werd dat vanzelfsprekend vanwege het tekort aan Belgen: L. Ooms, *Wat met ondergrondse mijnwerkers na een mijnsluiting? Vergelijkende studie van vreemdelingen en Belgen in de mijn van Zwartberg* (Onuitgegeven licentieverhandeling, Katholieke Universiteit Leuven, departement Sociale Wetenschappen, 1974); De Rijck, *De ereburgers*, 128-135; Van Meulder, *De ereburgers*, 558-562; Claes, *De sociale integratie*, 160-161 en 225.

Deze economische integratie kende echter grenzen. In de mijn hadden migrantenzonen en andere mijnwerkerszonen ongeveer gelijke posities en konden ze een mooie carrière opbouwen. Mijnwerkerszonen hadden in de jaren 1940 echter weinig kansen op werk in andere economische sectoren. Een diploma van de mijnschool gaf minder mogelijkheden tot werk in andere nijverheden dan een diploma van een algemene vakschool. De mijnsector gold als een lager gewaardeerd segment van de Limburgse arbeidsmarkt en dus stelde een diploma van de mijn of ervaring in de mijn niet veel voor buiten de mijn. 'Ge waart mijnwerker, een minderwaardig persoon', benadrukt een ex-mijnwerker die van 1946 tot 1949 de mijnschool volgde in Winterslag. Maar migrantenzonen kregen meestal ook een *njet* wanneer ze werk zochten buiten de mijn of op de bovengrond omdat ze van vreemde afkomst waren. De discriminatie van mijnwerkerszonen was vol te houden omdat Limburg tot in de tweede helft van de jaren 1950 weinig andere industriële tewerkstelling had.²⁹

Voor mijnwerkerszonen en in het bijzonder voor migrantenzonen lonkte de mijn tijdens en vlak na de Tweede Wereldoorlog dus vooral bij gebrek aan andere mogelijkheden. Een rapport over de mijnschool van Zwartberg uit 1941 geeft aan hoe smal het traject was dat voor mijnwerkerszonen openstond. Het haalt het geval aan van een leerling die de mijnschool had verlaten, omdat zijn moeder hem niet wilde laten afdalen. Hij had een baantje gekregen in het bovengrondse atelier. Dat werd met nadruk een vergissing genoemd: *Ce fut une erreur d'avoir accepter cet élève ... A ce moment, on manquait encore d'expérience et ce garçon a été admis par faveur spéciale et tout à fait exceptionnelle à l'atelier*. Subtiele manieren om mijnwerkerszonen naar de mijnschool of de mijn te leiden waren studieadvies op het einde van de lagere school of een rondleiding in de mijn voor de jongens van de laatste klas van de lagere school.³⁰

Terwijl de mijn de integratie van mijnwerkerszonen in de rest van de provincie niet in de hand werkte, stimuleerde ze wel de gelijke economische en sociale integratie van mijnwerkerszonen in de mijn en de mijncité. Daardoor gaf ze de mijnwerkersjeugd de gelegenheid om een collectieve identiteit te ontwikkelen. Dat gebeurde voor een deel binnen de schoolmuren. Het Poolse onderwijs scheidde mijnwerkerskinderen tot tien jaar van elkaar volgens etnische afkomst. In de laatste klassen van de lagere school, die toen liep tot veertien jaar, werd de samenstelling van de klassen echter steeds meer klassengebonden. De taalwet van 1932 droeg bij tot die klassengebondenheid. Vanaf 1932 werd onderwijs in de lokale taal, het Nederlands, verplicht. Sindsdien werd de Franstalige afdeling van de Zwartbergse lagere school in principe enkel opengesteld voor Franstalige kinderen, van wie de vaders vaak kaderleden of bedienden waren. Vlaamse kinderen en migrantenkinderen hadden dus veel kans om samen te

²⁹ Het citaat komt uit: De Rijck, *De ereburgers*, 90. Zie ook: Gielis, *Van vader op zoon? De keuze van de mijnwerkerszoon voor de mijn in Beringen (1945-1989)* (Onuitgegeven licentieverhandeling, departement Geschiedenis, Katholieke Universiteit Leuven, 2005); Interviews voor het onderzoek *Iedereen zwart*.

³⁰ KADOC (Katholiek Documentatie- en Onderzoekscentrum voor Religie, Cultuur en Samenleving), Papieren Pieter-Jan Broekx, 11.2.2.11; Interview met Albert; J. Kohlbacher, *Van wijd en zijd... Een opstel over 75 jaar onderwijs in de Eisdense Tuinwijk 1910-1985: feestschrift*. s.l. [Eisden], s.d. [1985].

zitten in de Nederlandstalige afdeling en vooral daarna in de mijnschool of huishoudschool.³¹

Buiten de schoolmuren overbrugde voetbalclub FC Zwartberg de etnische grenzen tussen mijnwerkerszonen. In 1925 sloot FC Zwartberg zich aan bij de Koninklijke Belgische Voetbalbond en vanaf 1933 startte de club met een jeugd-afdeling voor jongens vanaf twaalf jaar. Vanaf dat ogenblik nam het aantal aangesloten migrantenzonen gestaag toe om, met uitzondering van de oorlogs-jaren, telkens meer dan 30 procent te bereiken. Het merendeel van de leden van niet-Belgische afkomst sloot zich aan voor zijn veertiende. Dat geeft aan dat de school, en met name de leraars, voor migrantenzonen de drempel verlaagde om zich in te schrijven in een Belgische club. De lagere school en de mijnschool gaven Poolse jongens ook de nodige opstap om na de oorlog aan te sluiten bij de harmonie Sint-Cecilia. Voor immigranten van de eerste generatie had de harmonie zich niet opengesteld.³²

Opmerkelijk is dat de parochie in dezelfde decennia veel minder greep had op mijnwerkerskinderen uit de tuinwijk. De Kristelijke Arbeidersjeugd (KAJ), de belangrijkste parochiale jeugdvereniging van Zwartberg, had nochtans een klassengebonden werking. In 1930 werd in Zwartberg een afdeling van KAJ gesticht en rond 1939 ging ook een afdeling van de Vrouwelijke Kristelijke Arbeidersjeugd (VKAJ) van start. De Voorkajotters-afdeling, voor jongens van elf tot veertien jaar, was het meest toegankelijk voor migrantenzonen en voor andere mijnwerkerskinderen uit de tuinwijk. In 1939 schafte de nationale KAJ deze tak echter af. De 'kleine KAJ' die startte op veertien jaar en de eigenlijke (V) KAJ voor jongeren vanaf zeventien hadden een kleinere en minder diverse ledengroep. Tot einde jaren 1950 stroomden migrantenzonen- of dochters ook niet door tot het bestuursniveau van KAJ.³³

Het beperkte succes van KAJ in de Zwartbergse cité was deels het gevolg van de afschaffing van Voor-KAJ. Daarmee viel immers de school weg als kanaal om nieuwe leden te werven. Deze losse band met de school maakte het ook moeilijk om jongeren uit de cité als leden te behouden. Zodra de controle van de school wegviel, distantieerden jonge arbeiders en arbeidsters zich gemakkelijk van de kerk en de parochieverenigingen. Vandaar dat KAJ minder etnisch divers was dan de eveneens katholieke Patronaatsvereniging die zich richtte op de ont-

³¹ Voor de samenstelling van de klassen: ASZ, Leerlingenlijst 1945-1946; ASZ Stamregister Vlaamsche Afdeeling Meisjes 1933-1938. In Zwartberg werd dus, zoals in Brussel, een uitzondering gemaakt op de taalwet voor Franstalige leerlingen en soms ook voor vreemde leerlingen, zie: T. Luyckx en M. Platel, *Politieke geschiedenis van België 1. Van 1789 tot 1944* (Antwerpen 1985) 339-340.

³² Over voetbal: F. Vanhinsberg, *Waarom die Italianen* (Berchem 1996) 46; KBVB (Koninklijke Belgische Voetbalbond), nr. 658, Ledenlijsten, 1926-1959; Interviews met Flor, Janek; De Rijck, *De ereburgers*, 382. Over de harmonie: AJW (Archief Jos Wathiong), Harmonie Sint-Cecilia, Lijst Verzekerde Leden 1958; J. Wathiong, 'Harmonie Sint-Cecilia Zwartberg', *Heidebloemke* 51 (2002) 10-14.

³³ Over Voor-KAJ: A. Dendooven, *Ontstaan, structuur en werking van de Vlaamse KAJ. Een sociografisch overzicht* (Antwerpen 1967) 353 en 426. Over KAJ in Zwartberg: R. Vanvoorden, *Een facet van de katholieke sociale beweging. De KAJ in Limburg van haar ontstaan tot aan de Tweede Wereldoorlog* (Onuitgegeven licentieverhandeling, Katholieke Universiteit Leuven, departement Geschiedenis, 1972); KADOC, PPJB, 5,5,2; AGG, 646.0, Doos 1, Bundel 5; Interview met Albert.

spanning van jonge kinderen.³⁴ Belangrijk was ook dat de eerste KAJ-militanten in Limburg met argwaan naar de mijncités trokken en daar vooral vertrouwen stelden in Vlaamse en katholieke jongeren. Er deden wilde verhalen over de zedenverwildering van de migrantenbevolking de ronde, en het was daarom weinig verrassend dat KAJ-propagandist Fred Bertrand rond 1930 eerst contact legde met jongeren in het landelijke deel van de parochie Zwartberg, onder meer in Driehoeven.

Over de onwennigheid van Bertrand en de proost van KAJ ten aanzien van de tuinwijk, vertelde de Vlaamse mijnwerkersdochter Thérèse een sterk verhaal. Bij Thérèse staat haar verhuizing van Scherpenheuvel naar Zwartberg in 1932 scherp in haar geheugen gegrift, omdat haar familie zich toen reddeloos verloren voelde. Uit de theatrale situatiebeschrijving die zij geeft van de dag na de verhuizing, blijkt hoe opgelucht kapelaan Michiels en Fred Bertrand waren met de komst van een gezin uit Scherpenheuvel:

We zijn hier komen wonen 12 november en vrijdags om 9 uur klopte iemand op de deur. Mijn moeder zei: 'Doe niet open. Ge weet niet wat hier rondloopt'. We waren hier nog niet bekend. En nu was dat de kapelaan, maar bij ons is dat de onderpastoor in Scherpenheuvel. En hij zei: 'Doe open madammeke, het is goed volk'. En ik weet niet of ge die gekend hebt, Fred Bertrand, eerste minister ook geweest, was toen de propagandist van de Kajotters en die wist toen dat mijn twee broers in Scherpenheuvel bij de Kajotters waren geweest. En nu kwamen die daarvoor terug. En toen zei hij dan tegen mijn ma: Zou het niet mogen dat uw kinderen de briefjes van de kerk rondbrengen? Hij dacht: zij komen van Scherpenheuvel, zij zijn meer dinge ...³⁵

'Oorlog tegen Waterschei'. Van fragiele naar duurzame collectieve identiteiten

De mijngebonden sociale structuur die migrantenkinderen bijna gelijkstelde aan andere mijnwerkerskinderen, stimuleerde een klassenidentiteit waarin zowel Belgische als niet-Belgische mijnwerkerskinderen, en vooral jongens, zich thuisvoelden. Dat identiteitsproces zorgde er op lange termijn voor dat migrantenkinderen een betere status kregen in de mijnstreek dan hun ouders. De interetnische binding tussen mijnwerkerskinderen ontkiemde tijdens de schooljaren. Na de lagere school viel die gemeenschappelijke leefwereld voor een stuk weg en werden etnische eigenheden voor de jonge generatie belangrijker. Poolse en Belgische jongeren hadden niet helemaal hetzelfde traject na hun veertiende, maar er waren genoeg gemeenschappelijke ervaringen om nog een collectieve identiteit op te bouwen.

34 J. Kerkhofs, *Godsdienstpraktijk en sociaal milieu. Proeve van een godsdienstsociologische studie der provincie Limburg* (Brussel 1953) 195 en 219. Het Patronaat floreerde vooral in Eisdien tuinwijk: J. Kohlbacher, 'Het jongenspatronaat van Eisdien Cité. Een case studie', *Ons Heem. Tijdschrift voor het Vlaams Verbond voor Heemkunde* (1995-1996) 70-87.

35 Interview met Thérèse. Fred Bertrand vervulde van 1961 tot 1971 vier ministerfuncties in de Belgische regering voor de Christelijke Volkspartij: P. Van Molle, *Het Belgisch parlement 1894-1972* (Antwerpen 1972)

Mijnwerkersstraat in de Noordcité (oostkant) van Zwartberg. Coll. Heemkring Heidebloemke Genk.

De school, de sport en de opdeling van de wijk maakten dat schoolkinderen meer gebonden waren aan hun wijkdeel of aan hun wijk dan aan hun etnische groep. De klassengebonden indeling van de wijk betekende dat ze zich groepeerden al naargelang het beroep van hun ouders. Alberto, een Italiaanse mijnwerkerszoon die opgroeide in Zwartberg, herinnert zich bijvoorbeeld dat 'wij' de jongens van Zwartberg waren en niet uitsluitend de Italianen: 'Meestal was ik verdediger, soms keeper. Ik weet nog dat we tegen Waterschei moesten voetballen en met 9-0 verloren. Wij waren altijd zwak en Waterschei speelde al in de competitie. Later wij ook en dan gingen we met de bus naar Tongeren, Hasselt, Zolder' (curs. LB). De identiteitsvorming in institutioneel verband straalde ook af op straat. Zowel Vlaamse als andere mijnwerkerszonen die in de jaren 1930 en 1940 opgroeiden in Zwartberg pochten tegen mij over hun 'oorlog tegen Waterschei'. Ze voerden die oorlog tegen de naburige tuinwijk Waterschei in de tussenliggende heide, met stenen en stokken. Ook tussen jongens van de Noordcité en de Zuidcité kwam het in de heide tot vechtpartijen. Meisjes en jongens die vanuit Noord of Zuid samen naar school liepen, deelden eveneens een gevoel van samenhang. Kinderen van onderwijzers, bedienden en ingenieurs hielden zich doorgaans afzijdig van het spel van mijnwerkerskinderen en omgekeerd. Ze woonden dan ook ver van elkaar – in de beleving van de kinderen –, en zaten vaak ook niet in dezelfde klas.³⁶

Na de jaren van de schoolplicht, tot veertien jaar, maakten jongeren zich losser van de interetnische schoolomgeving en buurt. Etnische bindingen kregen

³⁶ Interviews voor het onderzoek *Iedereen zwart*. Voor het verhaal van Alberto: Vanhinsberg, *Waarom die Italianen*, 47.

meer belang. Bovendien kwamen genderverschillen sterker naar voren, omdat zowel de Poolse verenigingen, de mijn als de ouders aparte rollen voor opgroeiende jongens en meisjes bedachten. Niettemin werden de mijnwerkerskinderen van Zwartberg niet heel ver uit elkaar gedreven. Drie leefwerelden kunnen worden onderscheiden waarin etnische identiteit telkens een ander gewicht had. Ten eerste distantieerde een klein aantal, meestal Belgische, arbeiderszonen zich helemaal van het parcours dat de mijn voor hen had uitgestippeld via de mijnschool en het verenigingsleven. Zij verlieten na de lagere school de wereld rond de mijn om naar een algemene vakschool of een college te trekken. Vaak vonden ze in de KAJ-beweging vrienden met dezelfde sociale mobiliteit. Ze hadden veel kans om te trouwen met Limburgers uit de omliggende plattelandsdorpen of handelaarsmilieus en om zich daarna buiten de mijnicite te vestigen. Hun traject leek op dat van kinderen van bedienden of ingenieurs. Sociaal mobiele jongeren of kinderen van hoger geplaatste ouders deelden hun volwassen persoonlijke leven dus niet met de Poolse tweede generatie. Interessant is wel dat hun distantie van de migrantenzonen- en dochters met wie ze opgroeiden, doorgaans meer met klasse dan met etniciteit te maken had en heeft.³⁷

Ten tweede beleefden Belgische en niet-Belgische mijnwerkerszonen die na de lagere school naar de mijnschool of de mijn trokken, het etnische verschil op een eigen manier. Enerzijds ontwikkelden Poolse en andere mijnwerkerszonen een mijnwerkersidentiteit door hun betrokkenheid bij sportverenigingen en hun contacten met andere jonge mijnwerkers. Anderzijds werden jonge Polen ook aangetrokken door het Poolse verenigingsleven en uitgaanscircuit en minder goed aanvaard in het algemene uitgaanscircuit.

In verband met de mijnwerkersidentiteit kan worden gesteld dat de mijn er in feite goed in is geslaagd om mijnwerkerszonen op te voeden tot mijnwerkers. De stoerheid en de promotiekansen die hoorden bij de rol van mijnwerker en sportman waren stimulerend voor mijnwerkerszonen. Hoewel ze ervoor kozen bij gebrek aan andere mogelijkheden, daagden die rollen hen ook uit. Zo werd Janek aan het eind van de jaren 1940 één van de topspelers van de mijngebonden volleybalploeg en daarna van de basketbalploeg: 'Ik heb uren per dag gesport, van maandag tot zondag. Dat was mijn kick he', zegt hij. Hij beseft goed waar de grenzen van zijn emancipatie lagen, want hij voegt er onmiddellijk aan toe dat een andere ontspanning of kansen om te studeren voor migrantenzonen niet voor het rapen lagen: 'Maar ja, die jongens hadden dat allemaal, ge had niks buitenuit'. Ook de voetballers van FC hadden *dat*. Een andere sport die goed scoorde bij jonge mijnwerkers van de jaren 1930 tot 1950 was boksen. Henri Ratajczak, een Poolse mijnwerkerszoon uit Zwartberg, werd in 1942 Belgisch kampioen bij de beroepsboksers. Hij maakte kennis met het boksen op Limburgse kermissen. Later gaf hij zelf in Zwartberg bokslessen.³⁸

Jonge Polen en Belgen vonden 'hun ding' in de sport, maar ook in de mijn wanneer ze daar promotiekansen of premies kregen. Opklimmen van gewoon mijn-

³⁷ Interviews voor het onderzoek *Iedereen zwart*.

³⁸ M. Remans, *Texas. Een halve eeuw sociale mijngeschiedenis* (Genk/Hasselt 1996) 57.

Jonge hulp-mijnmeters van Poolse en Belgische afkomst op de mijn van Zwartberg in 1947. Rechts hun chefs, de beëdigde mijnmeters. Coll. B. Maleszka.

werker tot opzichter gaf hen trots. Die trots spreekt onder meer uit het verhaal van Roman, een Pool van de tweede generatie. Hij begon als veertienjarige in de mijn in 1943 als sleper en kreeg stapsgewijs meer verantwoordelijkheid. Dertien jaar later maakte hij ineens de sprong van pijlermeester tot hoofdopzichter. Dat overtrof zijn eigen verwachtingen:

In drie maanden tijd was ik hoofdopzichter. Omdat, ik was aangevangen met het laagste postje, dus gewoon, lijk ze zeiden in die tijd, pijlermeester, chef-taille. Een beetje later zeiden ze tegen mij: 'gij gaat als porion'. 'Oh neen, meneer', zeg ik, 'dat kan ik niet'. 'Gij moet dat kunnen'. Dan was ik porion drie maanden en toen zegt den ingenieur en de werkleider tegen mij: 'Luister eens hier, die man gaat een ander postje krijgen, gij wordt hoofdopzichter.' 'Ik zeg jamaar, ik ben nie bekwaam.' 'Jawel, wij zien dat gij wel bekwaam zijt'.

Ook Flor, een Vlaamse mijnwerkerszoon, die in 1950 als vijftienjarige voor het eerst afdaalde, haalde eer uit het opzichterschap: 'En ik had graag opzichter geworden, echt waar. Ik deed dus ook mijn best. Dat was, die sfeer was daar zo, die mentaliteit was daar zo, en uiteindelijk zagen ze in mij een opzichter'. Natuurlijk raakte niet iedereen zo geboeid door het werk zelf. Voor andere mijnwerkerszonen waren vooral het loon en de premies voor prestaties in de ondergrond doorslaggevend om zich te hechten aan de mijn.³⁹

³⁹ Interviews met Roman, Flor. Over het belang van de 'pree', zie ook: Gielis, *Van vader op zoon?*

Belgen en niet-Belgen die na hun veertiende voor de mijnschool of de mijn kozen, zetten de vroegere interetnische binding tussen schoolkinderen ten dele voort. Ze kruisten elkaars pad niet alleen op de mijn, maar ook in het verenigingsleven en het uitgaansleven. Zo geraakte Swa, een Vlaamse mijnwerkerszoon uit de Zuidcité, aan het eind van de jaren 1940 op de mijnschool bevriend met een Poolse klasgenoot. De twee jongens hadden op hetzelfde moment twee Vlaamse zussen die vlakbij Swa woonden als liefje. Met hun vieren gingen ze naar de cinema. Jonge Polen die een meer gespecialiseerde baan hadden op de mijn, zoals hulpmijnmeter, hadden veelal Vlaamse leeftijdgenoten uit de cité als collega's met wie ze ook wel een glas dronken na het werk of rondhingen op de Zwartbergse kermis.⁴⁰ Vaak gebruikten jonge Polen in gemengd gezelschap een Belgische versie voor hun voornaam. Zo werd Ludwig, de naam van de zoon van een Ruhr-Pool, in de mijn Louis en kon Bronislaw veranderen in Bruno. Er bestond echter geen algemene tendens om familienamen te veranderen.⁴¹

Ondanks die gedeelde ervaringen en ontluikende mijnwerkersidentiteit, behoorden Poolse en Vlaamse mijnwerkerszonen vaak nog tot een intiemere, etnisch homogene groep. Dat had vooral te maken met de *revival* van het Poolse verenigingsleven en het uitgaanscircuit vlak na de Tweede Wereldoorlog. Aan het eind van de jaren 1940 nam naar schatting 20 procent van de Polen in België deel aan één of andere Poolse vereniging, tegen 10 procent in de jaren 1930. Dat was het resultaat van de intense mobilisatie van de linkse vleugel en de naijver van de rechtse vleugel. Zo kwamen Poolse jongeren in Zwartberg met elkaar in contact via de scouts of via de volleybalclub Olympia, die wel hoorde bij de linkerzijde maar ook andere Polen aansprak. Andere jonge Polen turnden bij de *Sokol*-afdeling in Waterschei, die bloeide tot het midden jaren 1950.⁴² Het Poolse uitgaanscircuit profiteerde van die vernieuwde Poolse binding en droeg er bovendien toe bij. Zo baatte een Poolse weduwe in Winterslag danszaal Matka uit, wat Pools is voor 'moeder'. Ze zag jonge Polen graag komen. Als 'mijn zonen' begroette zij Stanis en zijn kameraden en ze trakteerde hen op Poolse worst.⁴³

Niet alleen jonge Polen, ook de Belgische mijnwerkersjeugd had de neiging om bij elkaar te blijven bij het uitgaan. De concentratie van Vlamingen in de Zuidcité vanaf de oorlogsjaren werkte die groepsvorming in de hand. Daarnaast ontmoedigde de vijandigheid tegenover jonge Polen in uitgaansgelegenheden op het Limburgse platteland jonge Vlamingen van de cité om daar samen met hun Poolse leeftijdgenoten uit te gaan. Vlaamse jongeren zochten de Poolse danszalen doorgaans niet op, terwijl Poolse jongens met hun eigen kliek zowel Poolse zalen als andere danszalen in Genk en kermissen in het landelijke Limburg aandeden. Het etnische onderscheid tussen mijnwerkerskinderen van

⁴⁰ Interviews met Janek, Stanis, Felix.

⁴¹ Ik traceerde in mijn, weliswaar beperkte, steekproef van de Genkse bevolkingsregisters voor 1930 en 1947 slechts één geval van wijziging van de familienaam, naar aanleiding van een adoptie: AGG, Bevolkingsregisters gemeente Genk, 1930 en 1947.

⁴² Over deelname aan de Poolse verenigingen: Goddeeris, *De Poolse migratie*, 126-127.

⁴³ Interview met Stanis, Felix, Marian, Janek.

de cités was echter weinig vijandig. Zo werden Polen van de tweede generatie meestal getolereerd in Belgische danszalen en cafés in of vlakbij de mijncités. Relaties tussen Polen van de tweede generatie en Belgen uit het mijnwerkersmilieu werden rond 1950 niet tegengewerkt door hun families. Dat had voor de Tweede Wereldoorlog anders gelegen, bijvoorbeeld bij een huwelijk van een Poolse meisje van Waterschei met een Vlaamse jongen uit Zwartberg in 1938. Vlamingen hadden toen nog te weinig vertrouwen in de niet-Belgische burens om te kunnen verdragen dat die familie werden.⁴⁴

Ten derde hadden mijnwerkersdochters een eigen parcours. Zij kregen bijna nooit de kans om hogere studies te doen en zo op eigen houtje de arbeidersklasse te verlaten. Het onderwijs in de mijncité en het gebrek aan arbeidsplaatsen voor vrouwen in Limburg bereidden meisjes voor op een private rol in het huishouden. Ook het beperkte aanbod aan Poolse en parochiale verenigingen voor meisjes stuurde hen in die richting. Van meisjes werd in feite zowel minder bedrijfsgebondenheid als minder Poolse patriottisme verwacht. Ook de Poolse danszalen hadden op Poolse en andere meisjes minder invloed dan op hun broers, want zij mochten niet uitgaan zonder begeleiding van een oudere broer, zus of één van de ouders.⁴⁵

Die omstandigheden verklaren waarom de relaties van Poolse en andere mijnwerkersdochters vooral verschilden naar de straat waar ze woonden of de plaats waar ze, tijdelijk, voor hun huwelijk werkten. Het verenigingsleven deed weinig terzake. Zo was in 1946 in Zwartberg een Poolse scoutsgroep voor meisjes actief. Die viel echter vlug uit elkaar omdat vele meisjes na de lagere school huishoudster werden in de steden. Een voorbeeld was Zofja, die tot haar huwelijk in 1954 als dienstster in Brussel werkte en daar een duurzame vriendschap sloot met een Belgische collega. Een andere Poolse, Anna, ging niet dienen in de stad op haar veertiende. Zij verdiende na de oorlog wat bij als hulp van een naaister in Zwartberg. In haar vrije tijd bezocht ze vooral de cinema met een Poolse en een Vlaamse vriendin uit de Noordoostcité.⁴⁶

Hoewel ze meer gemengde contacten hadden dan hun broers begonnen weinig Poolse mijnwerkersdochters relaties met niet-Poolse jongens, omdat ze veel minder en minder ver uitgingen dan hun broers. Vandaar dat ze uiteindelijk toch meestal trouwden met Poolse mannen die ze via hun buurt of familie kenden. Hun broers huwden iets vaker met niet-Polen.⁴⁷ Omdat mijnwerkersdochters veelal huisvrouw werden, waren ze voor hun economische en sociale integra-

⁴⁴ Interviews met Irena, Franz, Flor.

⁴⁵ Tewerkstellingskansen voor gehuwde vrouwen waren bijzonder beperkt in de afgelegen mijnsites. Ongehuwde meisjes trokken vaak naar de grote steden als huishoudster. J. Thomas, *Genk. Centrum voor nijverheid* (Hasselt 1964) 61-63; De Rijck, *De ereburgers*, 350-351. Over het uitgaan: Beyers, *Iedereen zwart*, ter perse.

⁴⁶ Interviews voor het onderzoek *Iedereen zwart*.

⁴⁷ In 1941, 1946, 1951 en 1956 stapten in het totaal 40 Polen uit Zwartberg in het huwelijksbootje, van wie 26 mannen en 24 vrouwen. Van de 26 mannen hadden tien een Belgische partner, van de 24 vrouwen zes. Ik bekeek deze jaren, omdat de Poolse tweede generatie toen volop huwde: AGG, Huwelijksregisters en Registers van huwelijksafkondiging Genk, 1941, 1946, 1951, 1956. Bij de 26 mannen waren twee Polen die de Belgische nationaliteit hadden aangenomen. Dat gold voor geen enkele van hun partners of van de 24 vrouwen.

tie en status in grote mate afhankelijk van hun mannen. Migrantendochters waren in dat opzicht nog kwetsbaarder dan Vlaamse vrouwen, omdat ze van vreemde afkomst waren. Dat komt naar voor uit de ledenlijst van de Katholieke Arbeidende Vrouwen (KAV), de grootste vereniging voor volwassen vrouwen in Zwartberg. Poolse mijnwerkersdochters die na hun huwelijk in de kern van de Noordoostcité bleven, werden minder vaak lid van KAV dan migrantendochters die zich, in lijn met de loopbaan van hun man, vestigden in de betere wijkdelen of in een privéwoning vlakbij de tuinvijk. De bestuursleden van KAV waren tot in de jaren 1970 uitsluitend Belgisch en hadden daarom in de Noordoostcité weinig netwerken.⁴⁸ Poolse mijnwerkersdochters trouwden vaak met Polen van de tweede generatie die promotie maakten in de mijn, vermits vanaf einde jaren 1940 geen nieuwe Poolse mannen immigreerden. In zekere zin kwam die migratiestop dus hun sociale integratie en status ten goede.

De grens van de mijncités als grens van aanvaarding

Vanaf de jaren 1950 werd de Poolse tweede generatie binnen de mijncités volledig aanvaard. Het duurde echter nog een generatie voor de integratie en identiteitsverandering in de rest van Limburg zich helemaal doorzette. Buiten de mijncités botsten jonge Polen in de jaren 1940 en 1950 op een dubbele barrière. Ten eerste hadden de mijncités en de mijnwerkersbevolking een negatief imago in de rest van Limburg. Ten tweede zag landelijk Limburgse Belgische en niet-Belgische mijnwerkerskinderen niet als gelijken. Daar werden jonge Polen, hoewel ze waren opgegroeid in Limburg, in de eerste plaats beschouwd als 'vreemden'. De afkeer van industrialisatie en migratie van invloedrijke Limburgers van het begin van de eeuw tot aan de Tweede Wereldoorlog had die xenofobie aangewakkerd. Vanaf de jaren 1950 begonnen de syndicale en politieke wereld zich positiever uit te spreken over de industrialisatie en de noodzaak van migratie te erkennen, maar dat veranderde niet onmiddellijk de mentaliteit van de kleine man.⁴⁹

Zo contrasteren migrantenzonen in hun levensverhalen de sfeer op de lagere school in Zwartberg met de vijandige ontvangst die ze daarna in de mijn kregen van Vlaamse pendelaars. Wellicht worden vandaag de vroegere schooljaren wat geïdealiseerd. Het verhaal over de school op zich is minder betekenisvol dan de tegenstelling in de herinnering van migrantenzonen tussen de school en de mijn. Felix bijvoorbeeld vertelt dat hij toen hij als tienjarige in 1937 vanuit Polen aankwam in Zwartberg werd uitgelachen op school omwille van zijn erg korte

⁴⁸ ALS (Archief L. Severi), Ledenlijsten KAV Zwartberg, 1965 en ca. 1978-1980.

⁴⁹ Het voorbeeld van het Algemeen Christelijk Vakverbond (toen de grootste vakbond) is sprekend. Einde jaren 1940 zat ACV nog op een dubbelspoor. Enerzijds kante de vakbond zich tegen de promotie van migrantenzonen tot opzichters, anderzijds werd de nood aan immigratie voor het eerst erkend. Zo richtte ACV in 1947 een gastarbeiderswerking op, om te voorkomen dat nieuwe immigranten stakingbrekers werden en om leden te winnen: Van Meulder, *De ereburgers*, 580-582; M.T. Coenen, *Les syndicats et les immigrés. Du rejet à l'intégration* (Brussel 2000) 135-137 en 140-141.

haar, maar dat het na een tijd overging. Hij vervolgt echter spontaan met een verhaal over de mijn:

Want die racistische dinge, weet ge wat, onder in de mijn daar heb ik dat gehad, maar dat was met ne mens die kon bijna niet tussen de deur, zo'n dikke, want die moest altijd in de galerij werken en zo. Dan zei hij: 'Godverdomme ze vreemde, gij komt onze boterham opeten'. ... dan pakte hij mij hier, dat was gelijk een tang, zo kracht had die.

De collega die Felix bedreigde, was afkomstig uit Schaffen. Hij stond, zoals andere pendelaars, onder invloed van de anti-immigratievertogen van spraakmakende katholieken en Vlaamsgezinden in Limburg. De identiteitsvorming in de Zwartbergse scholen en verenigingen had hij duidelijk gemist. In de mijn was met andere woorden niet iedereen zwart vanaf het eerste uur. Die gelijk-schakeling vroeg tijd.⁵⁰

Ook als ze uitgaansgelegenheden in Limburgse plattelandsdorpen aandeden, kregen Poolse jongens van de tweede generatie het tot in de jaren 1950 hard te verduren. Janeks relaas over een handgemeen in Opglabbeek, ten noorden van Zwartberg, illustreert goed hoe buurt- en etnische scheidlijnen elkaar versterkten. Een Belgische klik uit Zwartberg had in een café de gemoederen opgehitst, maar was er op tijd tussenuit geknepen. Nietsvermoedend was Janek daarna met enkele Poolse vrienden de zaak binnengestapt om er onmiddellijk neergeslagen te worden. De Opglabbeekse mijnwerkers herkenden hen immers als Polen van Zwartberg. De plattelandsjeugd moest noch van kabaalmakers uit de tuinwijk, noch van vreemdelingen iets hebben.

Dat ervoer ook Stanis van Zwartberg, die in 1958 met een Belgische uit As trouwde. 'Ik heb veel gevochten voor die te krijgen. Daar mocht ge ni komen in die dorp eh', vertelt hij. Met doorgestoken fietsbanden, laxeermiddelen in zijn bier en geduw tijdens het dansen liet de jeugd van As weten dat hij niet welkom was. Stanis portretteert zichzelf als de stoere mijnwerker die terugsliep, wanneer hij in As of een ander boerendorp werd lastiggevallen.⁵¹

Nieuwe grenzen tussen 'wij' en 'zij' omstreeks 1950

Polen van de tweede generatie in de Limburgse mijncités rond 1950 verschilden van hun ouders in 1930, niet alleen wat betreft hun economische posities, ook wat betreft hun identiteiten en hun aanzien. Zowel de lokale mijngebonden sociale structuur als de internationale politiek stuurden jonge Polen in die richting. In tegenstelling tot wat de christelijke vakbond vooropstelde, liet de mijn jonge Polen van mijnwerkerskomaf net zoals Vlamingen doorstromen tot de leidinggevende functies ondergronds. Vanwege die beperkte economische promotie werden ze in de cités steeds minder als vreemdelingen beschouwd.

⁵⁰ Interview met Felix. Zie ook: De Rijck, *De ereburgers*, 195.

⁵¹ Interviews met Janek, Stanis. Zie ook: W. Slenders, *Jeugddelinquentie in een mijngemeente casus Genk* (Onuitgegeven licentieverhandeling, Katholieke Universiteit Leuven, departement Geschiedenis, 1998) 190-191.

Dat jonge Polen zich schikten naar een toekomst in de Limburgse mijnen lag ook aan de Koude Oorlog. Van de jaren twintig tot het einde van de jaren 1940 migreerden vele Polen heen en weer tussen België en hun land van herkomst, onder meer omdat het mijnwerk hen te zwaar viel. De Koude Oorlog maakte aan die migraties een einde. Polen die niet teruggekeerd waren, hadden sindsdien geen andere keuze meer dan mijnwerker worden in Limburg.

Terwijl Polen van de tweede generatie omstreeks 1950 steeds meer werden aanvaard in de mijncités, vestigden zich daar ook nieuwe buitenstaanders. In feite werkte ook de aanwezigheid van de Italianen en *displaced persons* de aanvaarding van de Polen van de tweede generatie in de hand. De stigmatisering verschoof nu immers naar de laatsten in de rij. Italianen en *displaced persons* werden de nieuwe 'zij'. *Displaced persons* waren in het uitgaanscircuit allerminst graag gezien. Ze stonden bekend als vechtersbazen en dronkaards die door het Duitse kampeven waren 'verwilderd'. Ze werden er bovendien van verdacht tijdens de oorlog gecollaboreerd te hebben. Italianen werd rond 1950, onder meer in *Het Belang van Limburg*, verweten dat ze niet hard werkten. Ze werden ook gestereotypeerd als Don Juans. Liefdesrelaties van Italiaanse nieuwkomers met gevestigden werden in die tijd slecht verteerd.⁵²

Ondanks de aanvankelijke kloof tussen de Italianen enerzijds en de Poolse en Belgische gevestigden anderzijds, worden Italianen van de derde generatie vandaag in Limburg niet meer in de eerste plaats als vreemdelingen bekeken. Die verandering is stof voor een ander artikel. Wat ik hier nog wel wil beklemtonen is de lange duur en het unieke verloop van het vestigingsproces van de Polen in Limburg. Polen verloren pas na drie generaties het imago van vreemdeling in de provincie en had de Koude Oorlog geen abrupt einde gemaakt aan de Poolse immigratie, dan had dat mogelijk nog langer geduurd. Er is dus geen reden om het verleden te idealiseren, al is vergelijken zeker relevant.

Daarbij dient rekening gehouden te worden met de unieke omstandigheden waarin Polen opgroeiden. Voor geen enkele andere migratiegroep speelde de mijn een even beslissende rol. In het geval van de Italianen en Turken zou de school steeds belangrijker worden, onder meer omdat de mijnindustrie in crisis terechtkwam. Bovendien is de transnationale context telkens uniek. Polen werden getekend door de Tweede Wereldoorlog en de Koude Oorlog. De Italiaanse tweede generatie groeide daarentegen op tijdens de Europese eenmaking. Vandaag drukken de spanningen tussen het Westen en een deel van de islamwereld een stempel op de relaties tussen Turken en Belgen.

⁵² Interviews met Antonio, Flor, Stefan, Janek, Stanis, Marian; M.L. Franciosi en ACLI (Associazioni Cristiane dei Lavoratori Italiani), ... *Per un sacco di carbone* (Brussel 1996) 339; Claes, *De sociale integratie*, 164-169 en 173-178;; De Rijck, *De ereburgers*, 336-337.

Over de auteurs

Dr. Leen Beyers (1975) studeerde geschiedenis en sociale en culturele antropologie en promoveerde in 2004 aan de Katholieke Universiteit Leuven (KUL). Ze is als postdoctoraal onderzoeker van FWO Vlaanderen verbonden aan de KUL. Haar interesse gaat uit naar migratie-, stads- en mondelinge geschiedenis. Een ingekorte versie van haar proefschrift verschijnt binnenkort bij Aksant, onder de titel: *Iedereen zwart. Het samenleven van nieuwkomers en gevestigden in de mijn-cité Zwartberg, 1930-1980*.

E-mail: leen.beyers@arts.kuleuven.nl

Drs. Johan Dinjens (1954) werkte tussen 1975 en 2002 als professioneel jongerenwerker in Maastricht. Sinds 2002 is hij als docent verbonden aan de opleidingen Cultureel Maatschappelijke Vorming en Maatschappelijk Werk en Dienstverlening van Hogeschool Zuyd te Sittard. Hij studeerde Cultuurwetenschappen aan de Universiteit Maastricht.

E-mail: johandinjens@hotmail.com

Dr. Erwin Karel (1956) studeerde geschiedenis aan de Rijksuniversiteit Groningen. Hij is tegenwoordig als coördinator en onderzoeker verbonden aan het Nederlands Agronomisch Instituut (NAHI) aldaar. In 2005 promoveerde hij te Groningen op een proefschrift getiteld *De maakbare boer. Streekverbetering als instrument van het Nederlandse landbouwbeleid 1953-1970*.

E-mail: e.h.k.karel@let.rug.nl

Achim Korres MA (1963) studeerde geschiedenis, etnologie en politieke wetenschappen aan de Universiteit van Keulen. Hij werkte aan het *Institut für Europäische Regionalforschungen* (IFER) van de Universiteit te Siegen (D) aan een promotieproject getiteld *Die Euregio Maas-Rhein als historischer Wahrnehmungs- und Handlungsraum*. Thans is hij als bedrijfsarchivaris verbonden aan het verzekeringsconcern AXA AG te Keulen.

E-mail: achim.korres@axa.de

Doortje Lucassen (1951) studeerde aan de Academie voor Toegepaste Kunsten te Maastricht. Van 1994 tot 2001 was zij verbonden aan het SHCL als conservator van de collectie vakbondsvlaggen en -vaandels. In die periode volgde zij in Tongeren een opleiding textielrestauratie bij Jacqueline Bolle, textielconservator/restaurator van atelier Dumortier te Antwerpen. Aanvullend deed zij een praktijkopleiding bij Textielrestaurator Monica Vroon, werkzaam bij de Schatkamer van de Dom te Aken. Momenteel werkt zij als zelfstandig textielrestaurator.

E-mail: doortjelucassenrestauratie@hetnet.nl

Drs. Dries Lyna (1983) behaalde zijn licentiaatsdiploma geschiedenis aan de Universiteit Antwerpen op de verhandeling *Van Loonse stad tot Limburgse provinciehoofdplaats. De demografische, sociaal-economische en ruimtelijke ontwikkeling van Hasselt en haar positie in Limburg 1796-1846*. Momenteel is hij als promovendus verbonden aan het Centrum voor Stadsgeschiedenis (Universiteit Antwerpen), waar hij onderzoek doet naar achttiende-eeuwse kunstveilingen in Antwerpen en Brussel.

E-mail: drieslyna@hotmail.com

Drs. Thunnis van Oort (1976) voltooide in 1999 zijn studie geschiedenis aan de Rijksuniversiteit Groningen. Hij was vervolgens medewerker bij het Instituut voor Beeld en Geluid. Sinds 2002 werkt hij in het kader van het door NWO gefinancierde samenwerkingsproject 'Cinema, modern life and cultural identity in the Netherlands, 1895-1940' aan een proefschrift over de ontwikkeling van het bioscoopwezen in Limburg bij het Onderzoeksinstituut voor Geschiedenis en Cultuur te Utrecht.

E-mail: thunnisvanoort@yahoo.co.uk

Max Wijnen (1952) is archiefmedewerker van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg met interesse voor historische fotografie.

Onbekende foto's van de glasfabricage bij Sphinx omstreeks 1920

Onder de titel 'De Sphinx. Plaats van herinnering' vonden er in 2006 en 2007 in Maastricht tal van manifestaties en evenementen plaats naar aanleiding van het vertrek van het bedrijf Sphinx uit de binnenstad van Maastricht. De activiteiten werden georganiseerd in het kader van de zogeheten Culturele Biografie van Maastricht (zie: www.zichtopmaastricht.nl). Het SHCL hield op 12 oktober een symposium onder de titel 'De Sphinx en Maastricht: een geschiedenis van haat en liefde', waarop tevens de voltooide inventaris van de Sphinx-archieven werd gepresenteerd. In deze herinneringsmanifestaties bleef onderbelicht dat Sphinx en voorgangers tot 1925 naast aarde-werk ook glas en kristal fabriceerden. In dat jaar fuseerde de glasfabriek van Sphinx met glasfabriek Stella tot de NV Kristalunie, die in 1959 werd overgenomen door de Verenigde Glasfabrieken Leerdam. Als bijdrage aan het Maastrichtse herinneringsprogramma van 2006/2007 publiceren wij in dit fotokatern een aantal onbekende foto's van de glasfabricage bij Sphinx. Afdrukken waren in het bezit van SHCL-medewerker Max Wijnen, die hieronder verslag doet van zijn speurtocht naar de herkomst en de datering. Tevens verzorgde hij de onderschriften bij de foto's met uitleg van het productieproces.

Omstreeks 1990 verzocht de Maastrichtse VVV-medewerker John Wiersma mij een dertiental glasdia's in zwart-wit op historische waarde te schatten. Zij bevonden zich in een houten kist en toonden onder meer de glasproductie in een fabriek zonder nadere aanduiding. Hij had de kist met inhoud in een antiquariaat op de kop getikt en vermoedde dat de opnamen uit Maastricht afkomstig waren. Tevens gaf hij mij toestemming reproducties van deze glasdia's te maken voor eventuele publicatie. In het archief van Sphinx, dat in de afgelopen periode door mij en mijn collega's op het SHCL is geïnventariseerd, bevinden zich geen foto's of andere afbeeldingen van de afdeling glaswerk. Mogelijk zijn die bij de fusie in 1925 met het archiefgedeelte over de glasproductie overgedragen aan de Kristalunie. Het archief van de NV Kristalunie werd bij een fabrieksbrand in de oorlogsjaren vernietigd.¹

Of het inderdaad ging om Maastrichtse foto's kon dus alleen langs indirecte weg worden bepaald. Op een van de dia's (hier niet afgedrukt) was weliswaar de opgang van de Sint-Servatiusbrug te zien, met op de achtergrond de toren van het Maastrichtse station, maar dat betekent niet zonder meer dat ook de overige uit Maastricht afkomstig waren. Er waren echter andere aanwijzingen in die richting. Zo bleken er verschillende detailovereenkomsten te zijn met afbeeldingen van het interieur van de glasfabriek van Regout in het tijdschrift *Eigen Haard* uit 1887.² Het bedrijf beschikte toen over vijf smeltovens, waarvan er vier

¹ A.J.Fr. Maenen, *Petrus Regout 1801-1878. Een bijdrage tot de sociaal-economische geschiedenis van Maastricht* (Nijmegen 1959) 246.

² H.N. Neideck, 'De aarde- en glaswerkfabrieken te Maastricht', *Eigen Haard* jrg. 1887, nrs. 20-22, pp. 233-237; 245-248; 257-259.

permanent in bedrijf waren. Elke oven bood ruimte aan twaalf vuurvaste potten of 'kroezen', elk met een inhoud van 800 kg glas. Dit type oven, de zogenaamde Boëtiusoven, was in 1871 geïnstalleerd en bleef in gebruik tot 1925.³ In de andere Nederlandse glasfabriek, die in Leerdam, waren de oude Boëtiusovens in 1917 vervangen door zogenaamde wanovens.⁴ Bij de Boëtiusovens was per werkopening van de 'kroes' een arbeidsploeg werkzaam, die volgens Neideck, gezamenlijk een 'fabriekje' op zichzelf vormden. Daar aan het door hem beschreven procédé in relatie tot het type oven niets wezenlijks veranderde, geeft de situatie uit 1887 dus ook die van de fotoserie weer.

Meer informatie over deze foto's kwam aan het licht dankzij de beeldbank op de website van het Nationaal Archief.⁵ In de daarin opgenomen fotocollectie van de Arbeidsinspectie (in totaal gaat het om 5.048 stuks) bevinden zich ook 27 verschillende foto's over een kristalfabriek zonder nadere aanduiding van bedrijf of plaats, met daarbij ook afdrukken van alle Wiersma-foto's. Op een van de foto's van de Arbeidsinspectie is een magazijn van fijn glaswerk te zien met een beeld van Petrus Regout. Maastricht dus! Maar wanneer waren deze opnamen gemaakt en door welke fotograaf? Met welk doel, en wat is de relatie met de Arbeidsinspectie? Op een foto in dezelfde serie over aardewerkproductie is het jaartal 1919 te zien en dit zou ook heel goed het jaar kunnen zijn waarin de foto's van de glasfabriek zijn gemaakt. Alle opnamen waarop vensters met daglicht voorkomen zijn gedetailleerd en doortekend. Het beruchte halo(lichtkring)verschijnsel doet zich niet voor, hetgeen de fabricagedatum van het opnamemateriaal plaatst omstreeks de Eerste Wereldoorlog of vlak erna. Voor die tijd kon men het halo-effect niet voorkomen.

Hoewel de foto's zich (ook) in de collectie van de Arbeidsinspectie bevinden, is het de vraag of zij in opdracht van de inspectie zijn gemaakt. Die had weliswaar fotograferende ambtenaren in dienst, die de door hen gemaakt foto's als bewijs voor misstanden konden gebruiken, maar uit de glasfabricagefoto's blijken niet speciaal misstanden.⁶ Bovendien zijn de foto's van de inspecteurs zelf, voorzover afgedrukt in het jaarverslag van de Arbeidsinspectie, van veel betere kwaliteit dan de serie foto's uit de fabriek van Regout.⁷ Uit bijlagen bij de Centrale Jaarverslagen van de Inspectie uit de jaren 1919-1921 blijkt dat diverse districten, waaronder Limburg, foto's hebben gestuurd naar de Directeur-Generaal voor eventuele opname in het jaarverslag. Daarin zijn de glasfabricagefoto's echter niet afgedrukt. Het archief van het district Limburg van de Arbeidsinspectie is over die periode niet meer aanwezig, zodat evenmin kon worden nagegaan of de foto's omstreeks 1919 zijn verzonden. Mogelijk zijn de foto's gemaakt door

³ Maenen, *Petrus Regout*, 236.

⁴ Joost Dankers en Jos van der Linden, *Samensmeltend glas. Honderd jaar N.V. Verenigde Glasfabrieken 1899-1999* (Amsterdam 2001) 17.

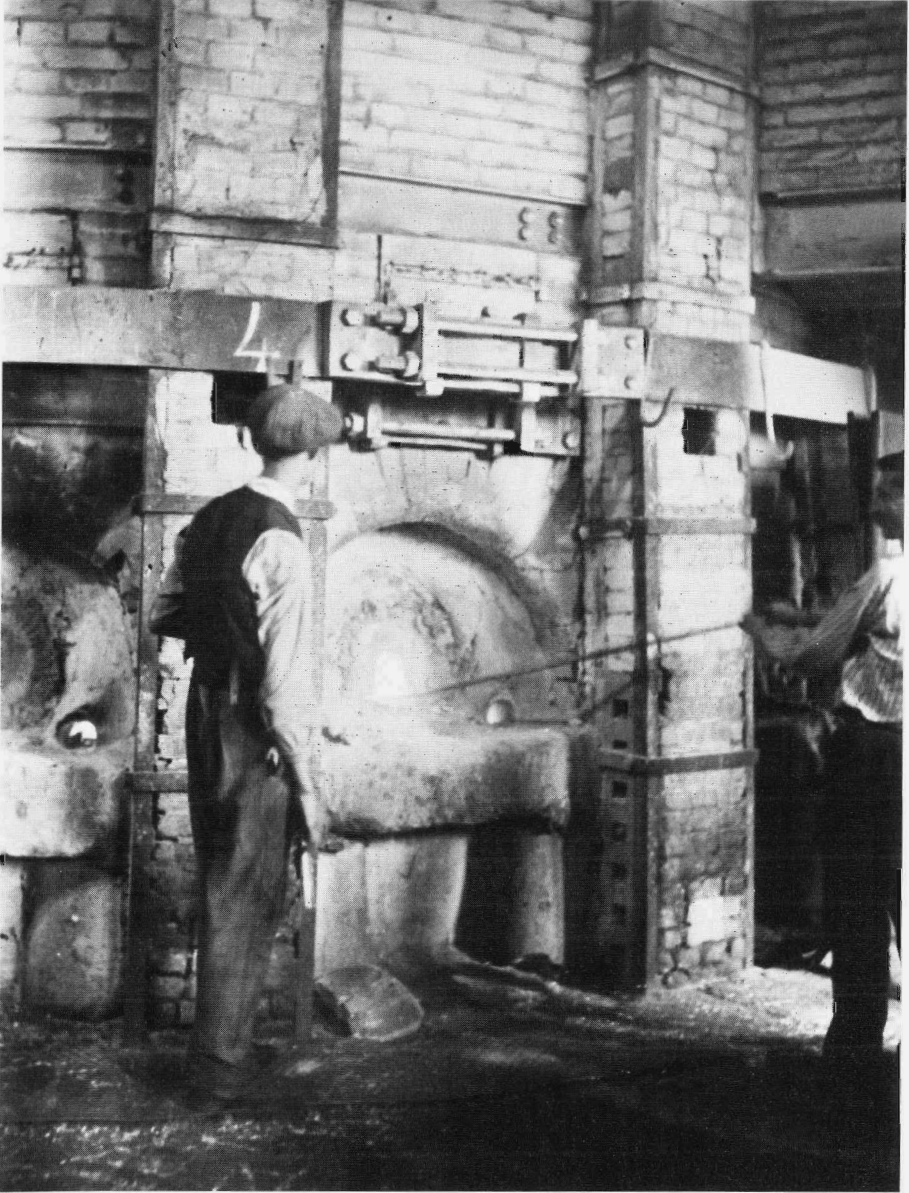
⁵ Zie: www.beeldbank.nationaalarchief.nl

⁶ Vgl. Marga Altena, *Visuele strategieën. Foto's en films van fabriekarbeiders in Nederland (1890-1919)* (Amsterdam 2003) 166-170.

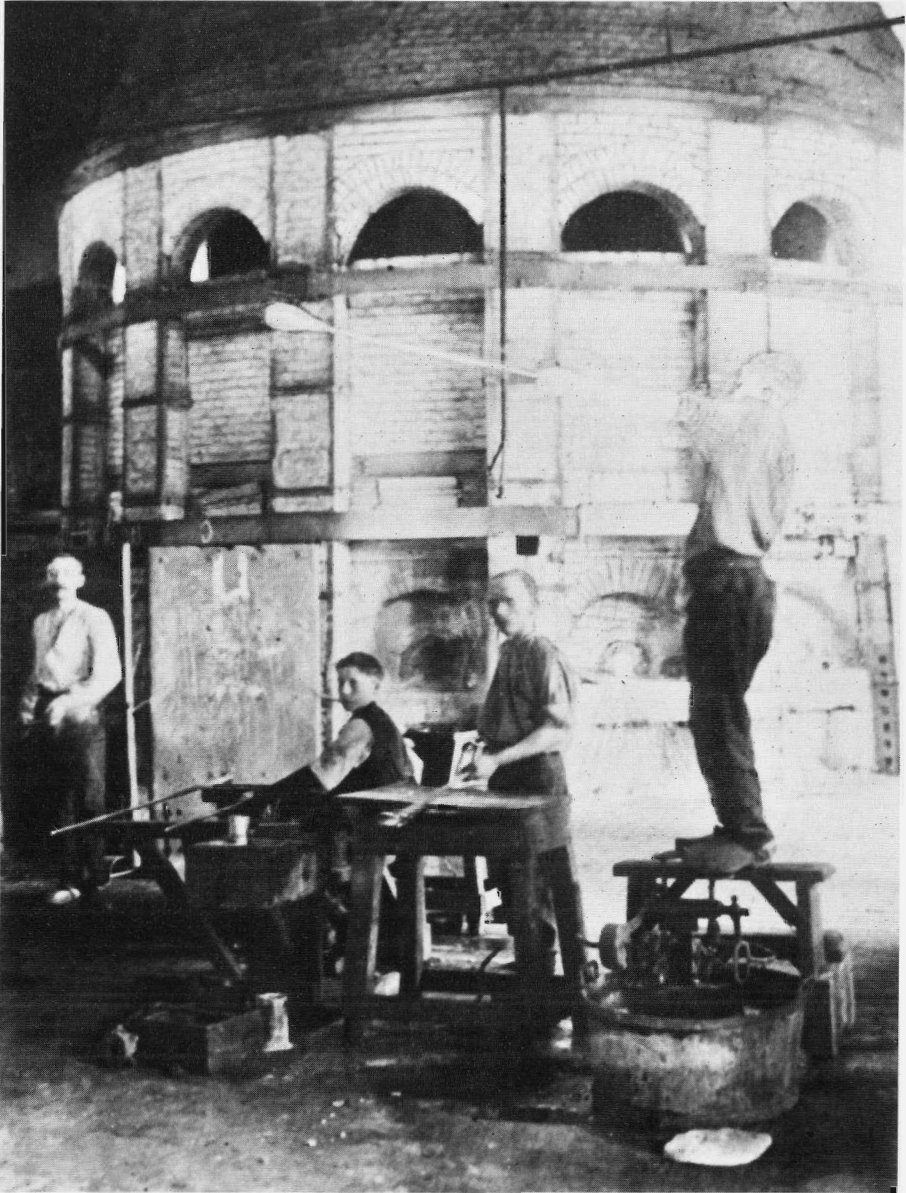
⁷ *Centraal Verslag der arbeidsinspectie in het Koninkrijk der Nederlanden. Uitgegeven door het Departement van Arbeid, Handel en Nijverheid* (Den Haag, sinds 1909).

een plaatselijke fotograaf in opdracht van de Arbeidsinspectie of verzameld uit reeds bestaande opnamen. Het laatste acht ik het meest waarschijnlijk. Het is namelijk opvallend dat de foto's van de Arbeidsinspectie in de beeldbank, die overeenkomen met die in Wiersma-collectie, soms afwijkend zijn qua formaat en scherpte. Dat wijst erop dat het om verschillende afdrucken gaat. Ik vermoed dat de foto's afkomstig zijn uit een serie die was bedoeld om te laten zien hoe de glas- en aardewerkfabricage in zijn werk ging. Het lijkt erop dat er meerdere identieke series glasdia's hebben bestaan van circa 50 stuks, met daarbij ook foto's van de aardewerkproductie. De glasdia's zijn repro's van papieren afdrucken, die waarschijnlijk zijn gecontact, dat wil zeggen dat het 1:1 afdrucken zijn waarvan de grootte van de negatieve glasplaten 9x12 centimeter was.

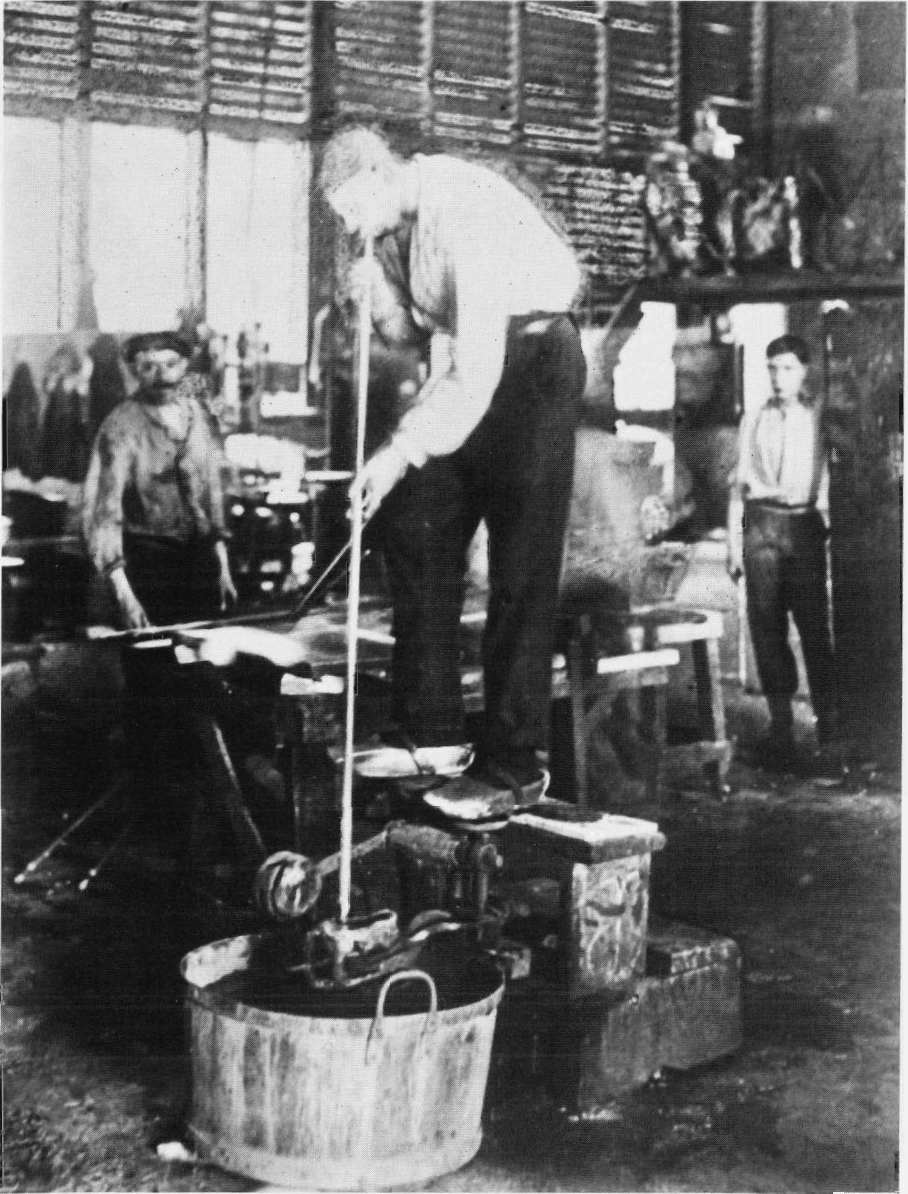
Max Wijnen

De voorvormer (carreur) neemt een hoeveelheid glas uit de werkopening van een smeltoven en draait dat op het einde van een ijzeren holle buis rond. Hij blaast een beetje lucht in de buis en geeft die met glas vervolgens door aan een van leerjongens (gamins).

De werkmán (ouvrier) achter de tafel rolt een ijzeren buis met glasklomp over de tafel, terwijl de glasblazer (souffleur) staande op een trapje een flesvormig voorwerp blaast.

De souffleur houdt al blazende het vloeibare glas in de vorm, waardoor het glas de contouren van die vorm aanneemt. Het water in de kuip dient ter afkoeling en daardoor voor het behoud van de pas ontstane definitieve vorm.

Het glazen voorwerp is gevormd. Op de achtergrond is glassmeltoven nr. 4 van het type Boëtius goed te zien.

Het mechanisch vormen van een drinkglas in een ijzeren gietvorm. De arbeider links zal de glasstroom met een schaar onderbreken. Daarna zal met de pers een drinkglas worden gevormd.

Na een laatste controle door de ouvrier (zittend links) worden de gevormde drinkglazen door een gamin naar de glaskoeloven gebracht.

De vrouw links houdt een drinkglas gereed voor haar collega rechts, die het glas met behulp van een snijmachine aan de zijkant horizontaal insnijdt zodat er een geopende bovenzijde ontstaat.

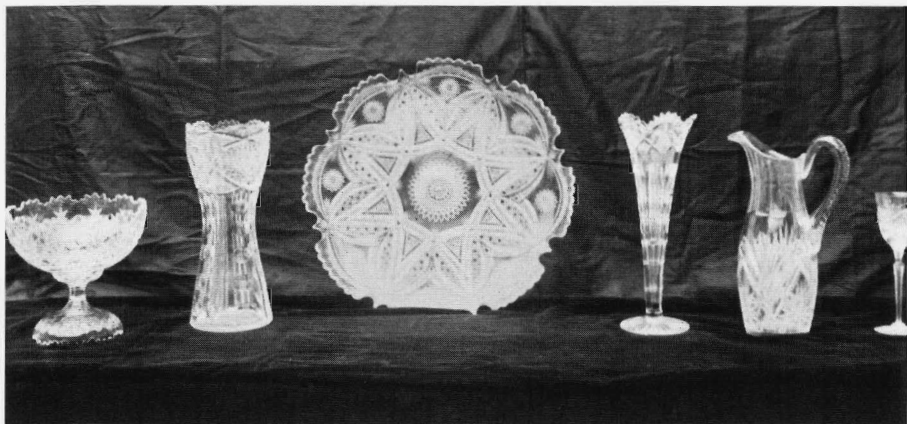
De scherpe randen van de glazen worden met behulp van een horizontaal geplaatste slijpsteen bewerkt. Vermoedelijk is de verticale staaf met kap een toen al ouderwetse gaslamp met een open vleermuisvormige vlam.

Versieringen op de kelk van wijnglazen worden aangebracht met behulp van een guillocheermachine, die lijnpatronen kraste in een met was bedekt glas.

Met behulp van verticale roterende slijpstenen worden kristallen drinkglazen, karaffen, vazen en andere kristalglasproducten bewerkt. Het effect van de bewerking kon bij daglicht het beste worden beoordeeld.

Fijn geslepen glaswerk zoals schalen, vazen, bowls en karaffen wachten op kopers.

Sociaal Historisch Centrum voor Limburg

Handgeschilderde zijden vlag na conservering. Ontworpen en geschilderd door Matthieu Lommen. 1934.
Vaandelcoll. SHCL nr. 11.

Doortje Lucassen

Verlag over de conservering van de collectie vlaggen en vaandels van Limburgse vak- en standsorganisaties

Dankzij subsidies van de Mondriaan Stichting, het VSB-fonds, de Provincie Limburg, bijdragen van verschillende Limburgse gemeenten, het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg te Maastricht en het Limburgs Museum te Venlo, heeft zelfstandig textielrestaurator Doortje Lucassen in opdracht van het SHCL de afgelopen drie jaar 90 stukken uit de collectie vakbondsvlaggen en -vaandels van het SHCL geconserveerd. Haar projectverslag drukken wij hierbij af. De geconserveerde collectie, bestaande uit 56 vlaggen, 4 vaantjes en wimpels, 25 vaandels, 2 wandkleden, 2 spandoeken en 1 vergadertafelkleed, is in september 2005 overgebracht naar het Limburgs Museum. Daarnaast berusten er nog ca. 60 exemplaren bij het SHCL die nog niet zijn geconserveerd.

Het bijzondere van deze collectie is dat materiaal en historische context een grote samenhang vertonen. Ik heb niet alleen geconserveerd, maar ook veel achtergrondonderzoek gedaan. In 1993 was door SHCL-medewerkster Andrea Peeters met hulp van archiefmedewerker Frans Heijnen de basis gelegd voor de nu zeer uitgebreide catalogus van deze vlaggen- en vaandelcollectie. Onlangs is een start gemaakt met het digitaliseren van deze gegevens. Aan de informatie die indertijd door medewerkers van het SHCL al in kaart was gebracht, heb ik door mijn zoektochten veel kunnen toevoegen. De materiaal- en techniek-aanduidingen heb ik gecontroleerd en verbeterd of aangevuld waar nodig. Van 36 vlaggen en vaandels is de maker en/of ontwerper bekend. Van 41 stukken is de exacte datering achterhaald aan de hand van berichten in verenigingsorganen, kranten of archieven. De datering van de overige vlaggen en vaandels is doorgaans met aanwijzingen op stilistisch gebied en met kenmerkende details bij benadering te bepalen. Deze gegevens zijn opgenomen in de catalogus van SHCL-collectie, die op de website van het SHCL zal worden gepubliceerd.

In materieel opzicht had ik interessant vergelijkingsmateriaal en kreeg ik, via de collectie, een inkijk in het bedrijf van de borduurateliers. In de voorbereiding van de conservering van deze collectie is eerst een inventarisatie gemaakt van de materialen en toegepaste technieken. Omdat vlaggen en vaandels erg veel verschillen vertonen, zowel in materieel als in stilistisch opzicht, zijn ze als afzonderlijke categorieën behandeld. Een vaandel bestaat, kort gezegd, uit meerdere lagen, aan de voorkant bewerkt met zware applicaties en is derhalve vrij stijf; een vlag bestaat uit één laag, soms met applicaties van hetzelfde materiaal, en kan dus soepel bewegen.

Het oudste vaandel in de collectie van het SHCL dateert van omstreeks 1906; de oudste vlag is van 1920. Tot ongeveer 1920 zien we alleen vaandels; vanaf dat jaartal worden er steeds meer vlaggen gemaakt. Hierna zien we een duidelijke verschuiving in de aantallen vlaggen en vaandels. Omstreeks 1931 is het laatste vaandel van deze collectie gemaakt; na deze datum zien we alleen nog vlaggen

Vaandel na conservering. Ontworpen door Léon Capiou; uitgevoerd in het borduuratelier van de Zusters Carmelitessen te Roermond. Vermoedelijk 1930. Vaandelcoll. SHCL nr. 36.

Meeting van de Limburgse RK Werklieden Vereeniging bij het zilveren priesterjubiläum van mgr. Poels. 10 september 1916. Het vaandel rechts van het midden (RKWV Ubachsberg) bevindt zich in de vaandelcollectie van het SHCL (nr. 105). Fotocollectie SHCL nr. G 424.

in de collectie. De datering van de laatste vlag is niet exact bekend maar bij benadering moet dit in de jaren 1960 zijn.

Van 1900 tot 1930 bepalen vaandels het beeld op de bijeenkomsten van de vak-standsorganisaties. De periode van de neogotische ontwerpen loopt hierna ten einde; vlaggen, met een helder op afstand leesbaar ontwerp, krijgen de overhand. Het ligt voor de hand dat er steeds meer vlaggen in plaats van vaandels worden vervaardigd: het materiaal leent zich beter voor duidelijke symboliek. De kosten spelen mogelijk ook een rol, hoewel er prijzen voor vlaggen bekend zijn die niet onderdoen voor die van vaandels.¹

De nieuwe vormgeving is blijkbaar een uitdaging voor kunstenaars: we zien ontwerpen en uitvoeringen door Limburgse kunstenaars verschijnen. Veel vlaggen in incrustatietechniek zijn ontworpen door glazeniers. Deze vlaggen zijn vrijwel zonder uitzondering in zijde uitgevoerd.

Aan het eind van de jaren veertig publiceerde de Katholieke Arbeiders Beweging (KAB) een handleiding voor plaatselijke bestuurders en propagandisten met daarin een aanbeveling voor de aanschaf van een 'mooie niet dure' vlag.²

¹ SHCL, EAN 60, arch. KAB Gulpen, inv.nr. 21: correspondentie en rekening van atelier A.J. Lindeman voor vaandel RK Volksbond Gulpen.

² *De kleine gids van de grote K.A.B., ten dienste van de plaatselijke bestuurders en propagandisten* (Utrecht 1947) 54-56.

De Centrale Propagandadienst van de KAB wist afspraken te maken met 'erkende' kunstenaars en fabrikanten om zo een verantwoord product te bewerkstelligen. Alle afdelingen konden hier hun voordeel mee doen. De vlaggen werden steeds uniformer qua ontwerp, techniek, kleurenscale en materiaal (wollen vlaggen-doek). De betrokken kunstenaars zijn wellicht nog te achterhalen, maar op de vlaggen of in de aankondiging van een vlaggenwijding worden ze niet vermeld. De laatste vlaggen zijn fabriekmatig bedrukt en gemaakt van katoen of synthetisch materiaal; een enkele vlag heeft naast het landelijk logo de vermelding van de afdeling.

Ateliers en ontwerpers: vervaardiging en datering

Naast de conservering was een van de doelstellingen van het project het achterhalen van gegevens over vervaardiging en datering. Op zoek naar meer informatie kwam ik onder meer uit bij advertenties in kranten, jaarboeken, jubileumuitgaven, periodieken en de verzameling krantenknipsels bij het SHCL uit de periode van 1888 tot het begin van de jaren 1950. Over borduurateliers is niet veel gepubliceerd. Van slechts enkele is een archief bewaard gebleven. Hier en daar zijn in publicaties brokjes informatie te vinden. De inhoud van hun advertenties bevat echter vaak interessante informatie. Sommige ateliers adverteren speciaal met 'vanen, gildevlaggen banieren en drapeaux', of 'geschilderde vanen op zijde'.³ Anderen hadden een dienstenpakket dat erg divers was: ze leverden borduurwerken op paramenten, huisvlaggen in wol en katoen, insignes, ordes, linten, koninklijke standaards, godslampolie en wierookbriketten, maar ook beeldhouwwerken, kerkmeubilair, preekstoelen, kerksieraden, kapellen en kruiswegen, bekers, medailles, kransen, priestersokken, houtskool en de 'verhuring van den bisschopstroon'.⁴ Men wierf in termen als: 'in alle gewenste stijlen',⁵ of 'volgens de stijl der kerk geleverd', 'kunstig en solide bewerking aan billijken prijs',⁶ 'ontwerpen en begroting zonder verbinding'⁷ en 'gegarandeerd Kunstwerk'.⁸ Sommige ateliers 'repareerden' ook borduurwerken, artistieke en antieke gewaden.⁹ Om de kwaliteit van hun prestaties kracht bij te zetten, maakten ze melding van gewonnen onderscheidingen en 'goedkeuring door deskundigen'.

Interessant zijn ook de rekeningen en de offertes van de diverse borduurateliers. De kosten van de vervaardiging van vlaggen en vaandels zijn altijd vrij hoog geweest. In het Limburgse KAB-archief (aanwezig op het SHCL) bevindt zich een rekening voor het vaandel van de Volksbond afdeling Gulpen

³ 'Jos. Lommen', in: *Pius Almanak 1916*, 38.

⁴ 'De Vries' Amsterdam, in: *Pius Almanak 1898*, 814.

⁵ 'H. Fermin' Den Haag, in: *ibidem 1897*, 324.

⁶ 'Jos. Lommen Zonen', in: *Pius Almanak 1916*, 38.

⁷ 'De Vries' Amsterdam, advertentie achterin *Het Gildeboek. Tijdschrift voor Kerkelijke Kunst en Oudheidkunde, orgaan van het Bernulphusgilde* (Utrecht oktober 1918).

⁸ 'Janssen & Co' Tilburg, in: *Pius Almanak 1913*, kaff.

⁹ 'De Vries' in Amsterdam, 'Caron & De Bruijn' in Amsterdam en 'Firma Janssen & Co.' Tilburg.

Kerkmeubelen.

C. H. DE VRIES, Amsterdam,
N. Z. VOORBURGWAL 316,
naast de R. K. Kerk van HH. Petrus en Paulus.

Enig Atelier te Amsterdam van

Kerkborduurwerk.

BEKROOND OP VERSCHILLENDE TENTOONSTELLINGEN.
GOUDEN MEDAILLE.

*Reparatie van alle Borduurwerken, alsook van
Antieke Gewaden.*

Concurrerende prijzen. Ruime keuze voorhanden.

Verhuur van den BISSCHOPSTROON
voor Kerkwijding en andere Kerkelijke plechtigheden.

Kerkmeubelen.

Advertentie van borduuratelier C.H. de Vries te Amsterdam in de Pius Almanak 1898.

van atelier Lindeman te Den Haag, 29 juni 1900.¹⁰ De prijs bedroeg f 193,37. Twintig jaar later liet de Limburgse RK Werkliedenbond een vlag maken voor f 636,45.¹¹ De vlag van de Limburgse KAB moest in 1950 f 550,- kosten.¹² Atelier St. Maartenshuis Ypma te Utrecht bood in 1938 zijden vaandels aan voor bedragen tussen f 100,- en f 190,-, terwijl ze tien jaar later prijzen hadden tussen f 350,- en f 750,-.¹³ Atelier voor Kunstnaaldwerk P.J. van Elten vervaardigde in 1929 het vaandel van de RKWV St. Joseph te Beesel voor de prijs van f 140,- inclusief foedraal, stokken en koperwerk.¹⁴ De prijs was natuurlijk afhankelijk van allerlei factoren, zoals de hoeveelheid tekst, het aantal kwasten en koorden, techniek, materiaal, kwaliteit en formaat.

In de correspondentie tussen de (potentiële) opdrachtgever en het atelier, voorafgaande aan de uiteindelijke vervaardiging, krijgen we ook een inzicht in de werkwijze van de ateliers; er worden bijvoorbeeld in kleur geaquarelleerde ontwerpen en stalen zijde meegeleverd, en concrete voorstellen over tekst, deco-

¹⁰ SHCL, EAN 48, arch. RK Volksbond afd. Gulpen, geen inv.nr.

¹¹ Jaarverslag RKWV (1920) 34.

¹² SHCL, EAN 60, arch. KAB Limburg.

¹³ SHCL, EAN 140, arch. Nederl. Kath. Ver. v. Handelsvertegenw. St. Christoffel Maastricht, inv.nr. 2: correspondentie borduuratelier St. Maartenshuis en dhr Bouts van RK Handelsreizigers Maastricht 1938 en 1949.

¹⁴ SHCL, EAN 565, arch. KAB afd. Beesel: correspondentie tussen KAB Beesel en Atelier 'Van Elten' Amsterdam. Atelier 'Van Oven' te Den Haag biedt in een advertentie in *Het Katholieke Volk* 1910 'vanen en banieren' voor prijzen van fl. 20,- tot fl. 800,-; fotoarchief SHCL nr. 1048.

ratie en verdere uitvoering gedaan.¹⁵ De opdrachtgever kon het ontwerp ook zelf aanleveren.

We weten dat ook privé personen, doorgaans ongehuwde vrouwen, vlaggen en vaandels vervaardigden; ook zij konden bij bepaalde ateliers terecht voor 'dames hand- en borduurwerken' met de benodigde materialen als waschechte garens en zijden voor 'tamboureur- en kerkborduurwerken'.¹⁶

Al zien we veel overeenkomsten in de uitvoering en stijl van de vlaggen en de vaandels, blijkbaar probeerde ieder zichzelf respecterend atelier zich op een of andere manier te onderscheiden. Opvallend is de advertentie van A.W. Stadelmaier uit 1951, waarin hij een pleidooi houdt voor de gotiek.¹⁷ Hij biedt aan een 'werkelijk schoon gewaad' te leveren, dat niet alleen 'kunstzinnig' is maar 'tevens doelmatig'. Aug. A. van Os, borduuratelier te Tilburg, daarentegen maakte al aan het begin van de twintigste eeuw reclame voor zijn 'moderne' vaandels; inderdaad zijn van dit atelier bijzondere vaandelontwerpen bekend.¹⁸

Van goede katholieken werd verwacht dat zij lid waren van katholieke verenigingen, dat zij goedgekeurde katholieke lectuur lazen, maar ook dat zij kochten bij goede katholieken. Des te opvallender is het dat atelier Van Oven te Den Haag (dat ook hofleverancier was van het protestantse koningshuis) adverteerde met 'kerkgewaden' in *Het Katholieke Volk*¹⁹ en met 'kerkborduurwerken' in de *Pius Almanak*,²⁰ terwijl het net zo goed adverteerde met 'vlaggen en vaandels' in het neutrale blad *De Mijnwerker* met de wervende tekst: 'Leverde o.a. aan de S.D.A.P., Bestuurdersbond en Coöperatie te Maastricht'.²¹ Deze vlaggen zijn overigens nog in het bezit van de PvdA-afdeling Maastricht. Het is mij niet bekend van welke gezindte atelier Van Oven nu feitelijk was.

De jaartallen die op een vlag of vaandel vermeld staan hebben meestal betrekking op de oprichting van de desbetreffende vereniging, niet op de datum van vervaardiging. Deze data kunnen natuurlijk ook samenvallen. De meeste informatie over datering heb ik uit archieven en kranten gehaald. Het steunmateriaal van een applicatie bleek een krant met een plausibele datum voor vervaardiging. Betreffende de maker geeft een vaandel soms zelf informatie zoals een firma-etiket. Het herkennen van een bepaalde hand kon ik koppelen aan materiaalgelijkenissen en concrete informatie over andere stukken. Zo ontdekte ik dat de *Kunststickerei* van Leo Peters te Kevelaar (D.) en aanvankelijk ook in Venlo een groot deel van Noord-Limburg heeft voorzien van vaandels en vlaggen.²² De oprichter van het atelier kwam oorspronkelijk uit Venlo en leidde

¹⁵ SHCL, EAN 140, inv.nr. 2 (zie noot 13).

¹⁶ Advertentie 'Wennen en Vinkensteyn' te Amsterdam, in: *Pius Almanak 1898*, 814.

¹⁷ *Pius Almanak 1951*, 111.

¹⁸ *Jaarboek van de Bossche Diocesane Werkliedenbond 1916; De Opstanding (vermoedelijk 1922)*, 1037; *Jaarboek Nat. Bond van R.K. Glas- en Aardewerkers God en ons Recht 1913*, 22, en 1914, 14-15; fotoarchief SHCL 532.

¹⁹ *Het Katholieke Volk*, 4 november 1910; Jos Perry en Caspar Cillekens, *Het Volkshuis* [Maastrichts Silhouet 22] (Maastricht 1986) 24.

²⁰ *Pius Almanak 1934*, 806-807.

²¹ *De Mijnwerker. Tweewekelijks orgaan van de Nederlandsche Algemeene Mijnwerkers Bond* (1910).

²² *Het Katholieke Volk*, 24 juni 1910.

Jos. Lommen & Zonen
Kerkschilders
te Roermond.

GOUDEN MEDAILLE DER KON. ACADEMIE
TE ANTWERPEN. - 1877.

Kerkschilderingen
IN ALLE STIJLEN.

Geschilderde Vanen op zijde.

SPECIALITEIT voor het polychromeeren van
Altaren, Beelden, enz.

Teekeningen worden volgens stijl der kerk gratis geleverd.

Teekeningen en getuigschriften van reeds geleverde werken worden steeds op verlangen ter inzage gezonden.

Kunstige en solide bewerking aan billijken prijs.

Advertentie van kerkatelier Jos. Lommen & Zn. in de *Pius Almanak* 1916.

het atelier met zijn broer Franz. Hun vader Leo voorzag veel openbare ruimtes in Venlo van wandschilderingen en beschilderde 'gobelins'.

In de archieven van de KAB vond ik een uitvoerige correspondentie tussen Jerome Goffin, gewaardeerd Maastrichts glazenier, het bestuur van de KAB en het borduuratelier van de Zusters van het Arme Kindje Jezus te Simpelveld.²³ Hierin worden de ontwerpen van Jerome Goffin besproken en besloten dat ze zullen worden uitgevoerd bij de genoemde zusters. Ook de prijs komt ter sprake. Informatie over atelier Jos. Lommen te Roermond (zie ook bijlage 3) heb ik opgespoord via de naam op een geschilderde vlag en door advertenties van dezelfde naam in de *Pius-almanak* aan het einde van de negentiende en het begin van de

²³ SHCL, EAN 60, archief KAB Limburg.

Ontwerpschets voor een vaandel door Léon Capiou, vermoedelijk 1930. Het uitgevoerde vaandel bevindt zich in de vaandelcollectie van het SHCL (nr. 36). SHCL arch. Léon Capiou EAN 1156.

twintigste eeuw.²⁴ Hieruit blijkt dat dit atelier voor kerkinterieuren in de loop van zijn bestaan 'beschilderde vanen' aan zijn pakket toevoegde. In het bedrijf traden ook de twee zonen van Jos. Lommen, Jos en Mathieu, in dienst. Mathieu begon later zijn eigen atelier in Schaesberg en bleef naast het ontwerpen van kerkinterieuren ook vlaggen beschilderen.

Door de inventarisatiecampagne die wij in 2001 in Limburg hebben uitgevoerd, is er, naast de vlaggen van atelier Lommen in de SHCL-collectie, nog een tiental opgespoord; ook is er contact gelegd met de zoon van Mathieu Lommen, Jac. Lommen te Hoensbroek. Door hem heb ik verdere informatie gekregen over onder meer het atelier van zijn vader. Tijdens onze inventarisatiecampagne zijn wij ook benaderd door de dochter van een voormalige atelierhouder voor kerkelijke kunst uit Roermond. Zij heeft het archief van haar vader, Léon Capiou

²⁴ Pius Almanak 1888, 314; ibidem 1898, 263; ibidem 1916, 38.

(zie bijlage 2), aan het SHCL geschonken. Het bestaat uit ruim twintig geaquarelleerde, gedateerde ontwerpen, en talrijke schetsboekjes met aantekeningen. De uitvoering van twee ontwerpen bevindt zich in de vaandelcollectie van het SHCL (cat.nrs. 36 en 106). Hoewel er in Limburg een aanzienlijk aantal borduurateliers was, zijn er ook vlaggen en vaandels in Den Haag, Amsterdam, Breda of Tilburg gemaakt. De vraag was wellicht te groot.

De conservering van de vaandels

Materialen, technieken en makers

Het materiaal voor de vervaardiging van de vaandels was zware ripszijde, zijde en katoenfluweel of soms katoenen cotel . De doorgaans zwaar geappreteeerde steunlagen zijn van katoen en/of jute; soms is de jute ter versteviging voorzien van een gelijmde laag kranten. De voeringen kunnen van zijde, zijdekatoen of katoen zijn. Franjes werden vervaardigd van cantille en zijde. Voor de vaandels werden de volgende materialen gebruikt:

Zijdefluweel katoen fluweel satijn (katoen-zijde) katoenen cotel�	metaaldraad in zilver/goud/messing, pailletten, cantille, gekleurd geslepen glas, goud- en zilverweefsel, zijde, borduurgaren, textielverf
passementen: kwasten en koorden van metaaldraad/ zijde/ katoen	goudgalon in div. breedtes/ motieven/ ingeweven kleuren
div. soorten koord in metaaldraad, zijden garen, katoenen garen	voering: katoenzijde, katoen, zijde, viscose; tussenlagen: jute, katoen, linnen; veelvuldig geappreteeerd

Op de vaandels werden de volgende technieken toegepast: geborduurde applicaties (handmatig of machinaal); beschilderde applicaties; verhoogd, gevuld borduurwerk met goud- en/of zilverdraad; opgenaaid (goud)draad in allerlei variaties, galon. Er kwamen ook mengvormen voor: borduurwerk met schilder-techniek eronder en/of erop. Aan de achterkant van de applicaties zijn de borduurdraden met veel stijfsl vastgezet.

Van de vaandels in deze collectie zijn tenminste 21 stuks bij professionele ateliers vervaardigd. De overige 4 zijn twijfelgevallen; ik heb geen gegevens over de maker. Er is een duidelijk verloop in stijl, materiaal en techniek in de periode waarin deze vakbondsvaandels werden vervaardigd (1900 tot omstreeks 1930). De negentiende-eeuwse vaandels (kerkvaandels, vaandels van muziekverenigingen et cetera) steken qua vakmanschap zeker uit boven de hier beschreven exemplaren. De bewerkingen van de eerste vakbondsvaandels (tot ca. 1915, cat. nrs. 7, 33, 48) laten echter nog grote ambachtelijke vaardigheden zien, al is hier ook al sprake van seriewerk in de applicaties. In de loop van de daarop volgende jaren worden gespecialiseerde technieken steeds meer vervangen door minder bewerkelijke. Halfproducten komen steeds meer in zwang, omdat het atelier zo kan vooruitlopen op te verwachte bestellingen. Volledig handmatig gebor-

duurde applicaties komen dan nauwelijks nog voor; een enkele keer zien we applicaties die volledig machinaal zijn geborduurd.

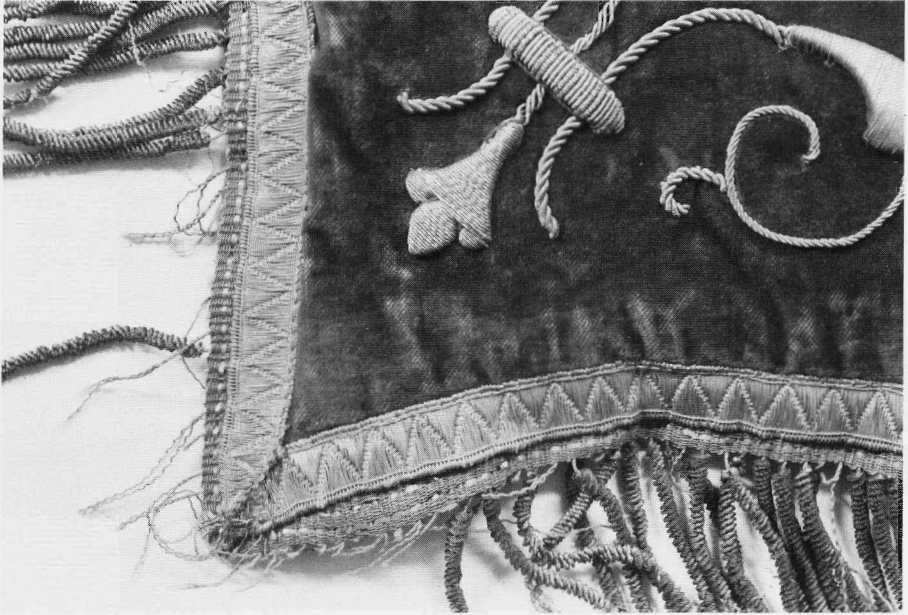
Schildertechniek op een weefsel met ingeweven reliëf, soms met ingeweven gouddraad, opgewerkt met enkele steken tot ogenschijnlijk rijk gotisch borduurwerk wordt steeds meer toegepast. Soms worden gezicht, handen en voeten nog volledig geborduurd, maar ook hier zien we een verloop. De geborduurde ogen, neus, mond, vingers en tenen op satijnweefsel, werden soms ook met een penseelstreekje ingevuld. Het gevulde borduurwerk met metaaldraad wordt vervangen door simpelere technieken. Onderzoek zal moeten uitwijzen welke oorzaak daarvoor is aan te wijzen. Mogelijk was er een tekort aan opgeleide, gekwalificeerde borduurders tegenover een grote vraag naar vaandels en vlaggen. Omdat het effect op afstand optisch dezelfde rijke uitstraling moest hebben, zocht men naar creatieve oplossingen. Een andere mogelijke verklaring is dat de kosten moesten worden gedrukt; het ging tenslotte om arbeidersverenigingen waarvan de leden vaak met moeite rond konden komen.

De neogotische stijl drukt zijn stempel op vaandels en vlaggen tot omstreeks 1930. De collectie bevat één vaandel dat niet meer in deze traditie is ontworpen (cat.nr. 35): hoewel niet zuiver, zijn er zeker art deco elementen in te herkennen. Als eerste in de collectie heeft dit vaandel geen gouddraad bewerkingen, maar is het alleen in fluweel uitgevoerd.

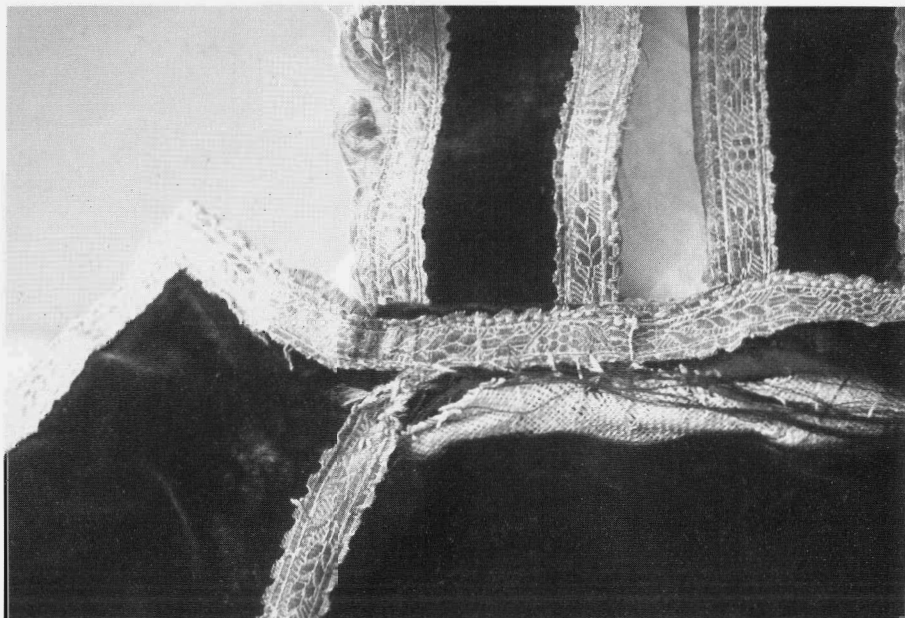
Soorten schade

Schadeoorzaken aan vaandels zijn voor een groot deel gelijk aan die aan vlaggen. Er zijn echter typische verschillen, inherent aan het materiaalgebruik en de technieken. Het gewicht en de vorm van de meeste vaandels brengen specifieke problemen met zich mee, maar zeker ook de hoeveelheid verschillende materialen die op elkaar inwerken. Het vaandel, dat door het gebruikte materiaal behoorlijk in gewicht is, hangt volledig aan een paar lussen, die vaak met een erg kleine naadtoeslag zijn aangezet. Daarbij komt dat veel vaandels (ruitvormig met omslagen) zijn voorzien van een inwendig driehoekig frame van hout of metaal dat ook nog meeweegt. Lussen scheuren of trekken los; in een enkel geval is het vaandel zelfs horizontaal doorgescheurd (cat.nr. 36). De inwendige steun is meestal aan de onderkant door de hoeken gestoten, dus ook door de voering en de tussenliggende lagen heen. De fluwelen ondergrond ondervindt meestal slijtage aan zijkant en onderkant; vaak laat de pool van het fluweel los. Applicaties, die te zwaar of te stijf zijn voor de ondergrond, laten los en maken scheurtjes in de ondergrond. Borduurwerk raakt afgesleten (vaak zijn delen kaal gesleten) en vertoont losse draden (cat.nr. 79).

Vervuiling op vaandels is meestal opliggend stof en waterschade; dit is duidelijker te zien op de voering. Soms is de voering dusdanig beschadigd dat vervanging moest worden overwogen. De onderkanten van vaandels zijn vaak min of meer beschadigd. Doordat deze waarschijnlijk regelmatig over de grond heeft gesleept, zijn franje en kwasten vaak volledig verdwenen.

Gebruiksslijtage aan de voor- en achterzijde van de onderste punt van een ruitvormig vaandel. Foto auteur.

Voorbeeld van typische vaandelschade: door zijn eigen gewicht heeft het vaandel zich losgescheurd van de lussen. Foto auteur.

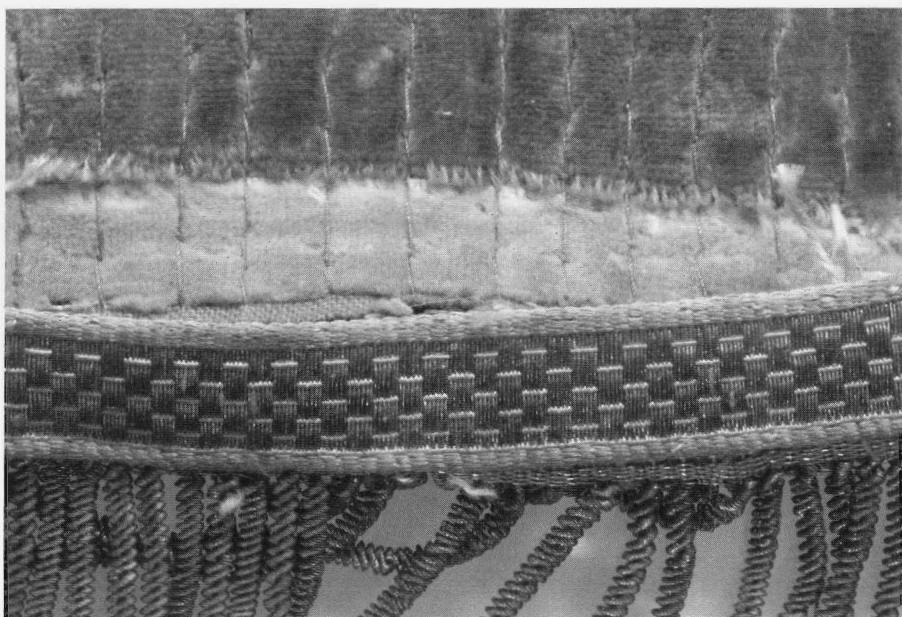
Het verschil in kwaliteit van de vaandels is soms opvallend. Niet altijd is dat te wijten aan het atelier; de opdrachtgevers hadden soms maar een beperkt budget waarvan dan toch een vaandel moest worden aangeschaft.

De conserverende behandelingen

Hoewel de vaandels op museale wijze zijn geconserveerd, heb ik er bij de conservering rekening mee gehouden dat een vaandel onder de publieke aandacht moet kunnen worden gebracht. Bovendien heeft de bruikleengever vaak de mogelijkheid om (onder afgesproken condities) het stuk te lenen. Hoe voorzichtig men ook is, zelfs bij een tentoonstelling in eigen huis zal met zekere krachten op de stukken rekening moeten worden gehouden. De concessies die ik heb gedaan zijn bijvoorbeeld het gebruik van zijden garen (klosjes) bij ondersteuning; dit is sterker dan de dunne coconzijde.

Reiniging

Volledig natte reiniging is uitgesloten voor vaandels; de complexiteit van de materialen maakt dat onmogelijk. Gebruik van vullingen in het borduurwerk zouden kunnen zwellen en anders veel te lang nat blijven met alle gevolgen van dien. Om te beginnen zijn de vaandels gereinigd met zachte kwasten en een stofzuiger (met de noodzakelijke voorzorgsmaatregelen). Soms heeft zich zoveel vuil (los geraakt materiaal en stof van jaren) verzameld in een vaandel, dat ik voor natte reiniging van voering, en soms ook de jutelaag heb gekozen.

Conservering van een scheur in het fluweel. De verticale spansteken vormen de bevestiging van het ondersteuningsweefsel. Het lichtere deel is altijd bedekt geweest door het franjegalon en dus veel minder vuil. Foto auteur.

Voeringen en ondersteuning

De voeringen zijn vaak een mengweefsel van katoen en zijde; de zijde is dan de zwakkere component die aan zware slijtage onderhevig is. Er moest dan worden gekozen tussen wel of niet behandelen. Ik heb enkele zwaarder beschadigde voeringen behandeld; doorgaans ging daar veel tijd in zitten. In enkele gevallen heb ik, na reiniging, een nieuwe voering over de oude geplaatst (met een luikje waardoor de oude voering kan worden bekeken). Daarbij werd de optie om alsnog te behandelen open gehouden. In één geval (cat.nr. 48) heb ik de voering verwijderd en vervangen door een nieuwe. Soms was dit al ooit eerder gebeurd; in dat geval heb ik de tweede voering laten zitten, indien de conditie ervan goed was.

De aanhechting van de lussen moest soms worden herzien vanwege de krappe naadtoeslag; indien nodig heb ik een linnen steunlaag met een langere naadtoeslag toegevoegd. Uiteraard mag het geconserveerde vaandel niet meer aan zijn lussen hangen, al zijn ze hersteld. Voor ieder ruitvormig vaandel met omslagen heb ik een steun op maat gemaakt (zuurvrij karton of kapaline bekleed met zuurvrije gewassen katoen en zachte vulling op de randen zodat deze geen schurende werking hebben). Rechte vaandels zonder omslag hebben doorgaans meer dan drie lussen; het gewicht is dus over meer lussen verdeeld.

Scheuren in het fluweel zijn voorzien van ondersteuning; voor horizontale scheuren is de ondersteuning met zijden garen aangebracht omdat de fijne coconzijde daarvoor te zwak is; voor deze behandeling moest de zijkant van

het vaandel soms deels worden losgemaakt. Afhankelijk van de plaats waar de beschadiging zich bevond, werd voor sterker materiaal dan zijde gekozen, dus linnen of katoen. De mogelijke kracht die erop komt staan, bepaalde de ondersteuning. Losgeraakte decoraties en applicaties heb ik weer vastgezet, soms met ondersteuning van de ondergrond. Beschadigd borduurwerk is met coconzijde op de ondergrond vastgelegd.

Van een vaandel (cat.nr. 30) liet de franje veel deeltjes los; ik heb deze voorzien van een crepeline band waarop alle nog resterende, en enkele losse, franjedelen zijn vastgezet. Plaktechnieken heb ik een enkele keer toegepast, meestal als ondersteuning van een andere aanpak. Vaandel nr. 30 had bijvoorbeeld een applicatie die zo sterk was afgesleten dat het weefsel grotendeels uit de ketting bestond, deze spriette alle kanten op. Voordat ik een beschermend laagje crepeline aanbracht heb ik de losse kettingdraden met tipjes Mowolith (PH neutrale textiellijm) vastgelegd. De applicatie was sowieso stijf dus veranderde de lijn daar niets aan.

Verpakking

Alle vaandels zijn voorzien van een hoef van ongebleekte, gewassen katoen.

De conservering van de vlaggen

Materialen, technieken en makers

Voor de vervaardiging van de vlaggen (en ook de wimpels) waren de volgende materialen gebruikt:

zijde	30
katoen	13
wol	7
viscose / viscose katoen	5
linnen	2
fluweel	1
katoen / zijde	1
synthetisch	1

Bij de vervaardiging waren de volgende technieken gebruikt: borduurwerk; applicatie; incrustatie; beschildering; sjabloonbeschildering; batik; drukwerk. De verdeling over de vlaggen was als volgt.

incrustatie	34
beschildering	14
drukwerk	7
sjabloonbeschildering	5
batik	2

Bij zeven vlaggen werden meerdere technieken toegepast, dat is de reden dat de optelsom van bovenstaande lijsten verschilt. Incrustatie kwam in het algemeen voor bij het gebruik van zijde; batiks en beschilderingen zijn te vinden op zijde, linnen en katoen. Drukwerk zien we op katoen en wollen vlaggenendoek. Borduurtechnieken komen vooral voor op geïncrusteerde vlaggen. De vlaggen in incrustatietechniek zijn veelal door glazeniers ontworpen en meestal uitgevoerd door een professioneel atelier. Er moet onderscheid gemaakt worden in handmatig en machinaal borduurwerk; handmatig borduurwerk heeft de overhand. Als borduurgaren werd meestal gemercenterde katoen gebruikt, een enkele keer zijde. De hoeveelheid gebruikte borduursteken is klein: de meest gebruikte zijn platsteek, ingrijpsteek, flanelsteek, steelsteek en kettingsteek. Geapliceerde en geborduurde vlaggen zijn soms door amateurs gemaakt, maar de meeste zijn afkomstig van professionele ateliers. De beschilderde/gebatkte vlaggen zijn van de hand van de (al dan niet professionele) kunstenaar; ontwerper en uitvoerder zijn meestal een en dezelfde persoon. Van de bedrukte vlaggen zijn mij geen ontwerpers bekend; de uitvoering is fabriekmatig.

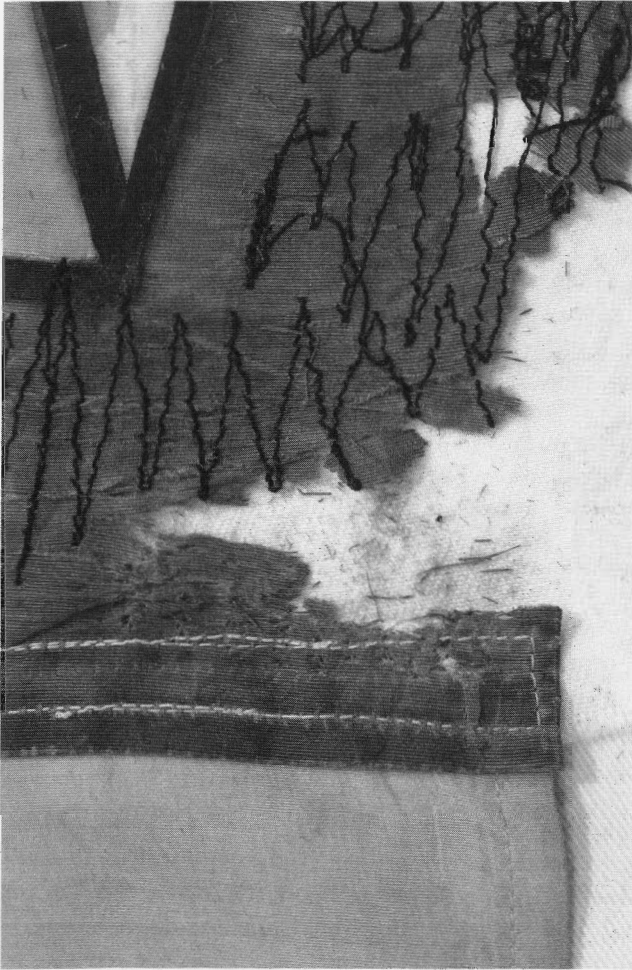
Soorten schade

Verval en schade aan vaandels en vlaggen is opgetreden door het gebruik (blootstelling aan licht, slijtage, vervuiling, verkleuring en kleurbloeding), maar dit verschilt al naar gelang de kwaliteit van de materialen en de gebruikte technieken. Ook (jarenlange) verkeerde opslag, met daarbij vraat van mottenlarven en schimmels, en verkeerde reparaties dragen bij aan beschadigingen en verval.

Gebruiksslijtage

De vlag of het vaandel ging talloze malen door de handen, werd blootgesteld aan zon, wind en regen, en aan warme bedompte rokerige vergaderzalen. Na een dag van bijeenkomsten trok men naar het café en werd de vlag of het vaandel weer opgevouwen of op de draagstok opgerold, wachtend op de volgende gelegenheid. Menig vlag is zeker vaker gestreken. Gemiddeld ging een vlag of vaandel 20 tot 25 jaar mee voordat een nieuw exemplaar werd besteld. Typische gebruiksslijtage is zichtbaar aan lussen en randen. De bovenste lussen zijn vaak doorgesleten en gerepareerd of vervangen. Soms zijn er verticale scheuren aan de broekzijde, langs de lussen. Omdat de vlag daar vaak wordt vastgepakt is daar ook vervuiling zichtbaar. De vluchtzijde van de vlag krijgt veel te verduren van de wind en ook daar wordt ze vaak vastgegrepen.

De meest voorkomende vervuilingen zijn ontstaan door stof, waterschade en aanraking. Stof is een van de vervuilingen die zich vormt door verkeerde opslag; meestal opliggend. Langdurige blootstelling laat het stof dieper inwerken waardoor vezelschade is ontstaan. De kleuren zijn daardoor minder helder. Door waterschade dringt de vervuiling diep in het weefsel. Vervuiling door veelvuldige aanraking is doorgaans alleen aan de randen van de vlag of het vaandel te zien. Een opmerkelijke vervuiling is te zien rond het centraal geplaatste kruis op de vlag van de RK Werklieden Bond Limburg (cat. nr. 3). Mogelijk is hier

Voorbeeld van ondeskundige reparatie aan een beschilderde zijden vlag. Het machinale stiksel veroorzaakt meer schade dan er al was. De kleur van het reparatiestiksel houdt geen verband met de kleur van het weefsel. Foto auteur.

sprake van aanraking voor het verkrijgen van goddelijke zegen. Ik heb niet de indruk dat de vlaggen gewassen werden; waarschijnlijk wist men dat er gevaar bestond voor uitbloeding van de kleur; geïncrusteerde vlaggen zijn een legpuzzel van kleurige lapjes. De vlaggen waarvan de kleur is uitgebleed zijn ooit onbedoeld nat geworden, hetzij door een regenbui, hetzij door een omgevallen glas drank of anderszins.

Schade door gebruikte technieken en materialen

Textielverf op zijde is in de loop van de jaren in veel gevallen verhard waardoor er breuken in en rond de geverfde delen van het weefsel ontstaan. De frictie

tussen het soepele onbeschilderde weefsel en de verharde delen veroorzaakt vezelbreuk. Delen van de vervallen zijde laten daardoor los. Door verschil in kwaliteiten van gebruikte weefsels zijn er ook verschillen in de schades aan vlaggen van gelijke datum en soortgelijk materiaal. De oorspronkelijke kwaliteit van gebruikt weefsel is moeilijk te achterhalen als de vlag uit een stuk bestaat. Is de vlag echter samengesteld uit verschillende stukken dan kan men ze vergelijken. In één vlag kunnen de delen van een bepaalde kleur in ernstiger staat van verval zijn dan de omgevende delen.

Ook als incrustatie niet onder gelijke weefselspanning is uitgevoerd kan verval optreden. De vlag gaat scheef trekken en geïncrusteerde delen gaan trekken of bobbelen; hierdoor kunnen teveel spanning of valse plooiën ontstaan. In beide gevallen resulteert dit in weefselschade. We zien dit vooral bij al te gecompliceerde ontwerpen of bij niet professioneel uitgevoerde ontwerpen.

Schade door verkeerde opslag en onoordeelkundige reparaties

Nadat de verenigingsstructuur in de jaren 1960 veranderde en de afdelingsvlaggen en -vaandels in onbruik raakten (ze werden vervangen door vlaggen met een landelijk logo), hebben ze vaak tientallen jaren in steeds wisselende klimaatsomstandigheden op stoffige zolders, kelders of schuren gelegen, al dan niet in een plastic zak. De materiële verzorging liet vaak te wensen over, eenvoudigweg omdat daarvoor niet de benodigde kennis aanwezig was. Met de beste bedoelingen werden soms verkeerde, schade veroorzakende of esthetisch onverantwoorde reparaties uitgevoerd.

Onder verkeerde reparaties versta ik reparaties die zijn uitgevoerd zonder rekening te houden met kleur of materiaal. Deze herstelwerkzaamheden, waarschijnlijk onder tijdsdruk uitgevoerd door amateurs, zijn niet alleen onesthetisch maar veroorzaken ook nieuwe schade zonder de oorspronkelijke schade op te heffen. Heel vaak zijn ze machinaal uitgevoerd, met de verkeerde kleur; soms handmatig, maar ondeskundig. De machinenaald maakt talloze gaatjes in het toch al zwakke weefsel.

Diverse malen heb ik plakbandreparaties op beschilderde zijden vlaggen aangetroffen; deze veroorzaken lijmvlakken. Toevoeging van nieuwe materialen, zoals nieuwe lussen, kunnen erg lelijk zijn; als ze daarbij ook nog ondoeltreffend waren heb ik ze verwijderd. Een voorbeeld van een reparatie die ik heb verwijderd is te zien in de vlag BJB Kronenberg (cat.nr. 75), waarbij de beschadigde vluchtop was gerepareerd met een stuk nylon van een harde ongeschikte tint; het nylon weefsel was tijdens het strijken deels gesmolten.

Reparaties kunnen ook erg minutieus van aard zijn. Er is veel aandacht besteed aan de kleur en soort van het reparatiemateriaal. Uit de verzorgde uitvoering spreekt respect voor de verenigingsvlag of -vaandel en voor het belang dat wordt gehecht aan het bezit ervan. Daaraan kan niet worden voorbij gegaan; het is een deel van de historie van het stuk.

De conserverende behandelingen

Reiniging

Voor de reiniging is gebruik gemaakt van de volgende materialen:

nylon gaas om textiel te beschermen tijdens reiniging met stofzuiger	handdoeken en sterk zuigend papier
stofzuiger met regelbare zuigkracht	neutraal detergent
gomkorrels	
applicatieset voor stofzuiger	gedemineraliseerd water
zachte kwasten en penselen	aceton en alcohol

Voor het reinigen van de stukken is meestal een droge behandeling gekozen. Deze kan bestaan uit verwijdering van opvallend vuil met een zachte kwast al dan niet begeleid door stofzuigen. Sommige vervuilingen konden met gomkorrels succesvol worden behandeld. Natte reiniging is een enkele keer uitgevoerd omdat in de meeste gevallen de vervuiling niet dermate schadelijk leek dat voor natte reiniging moest worden gekozen. Beschilderde vlaggen zijn meestal te zwak. Geïncrusteerde vlaggen hebben het probleem dat niet kleurvaste exemplaren tussen de veelheid aan gekleurde lapjes kunnen gaan bloeden. Ook zijn de lapjes niet altijd van dezelfde samenstelling en liggen ze niet in dezelfde weefrichting, waardoor eventuele krimp voor oneffenheden zorgt. Opspannen na het wassen is moeilijk als er verzwakt weefsel tussen de verschillende delen voorkomen.

Het probleem bij vlekken in historisch textiel is dat de oorsprong vrijwel niet meer is te achterhalen, waardoor een doelgerichte behandeling niet goed mogelijk is. Voor bepaalde typische vlekken is een behandeling met een mengsel van 50/50 alcohol en gedemineraliseerd water doeltreffend. Plakbandvlekken zijn te behandelen met aceton. Bij uitzondering zijn ernstige vervuilingen plaatselijk met gedemineraliseerd water en een minimale hoeveelheid detergent gereinigd (cat.nr. 54).

Ondersteuning van verzwakte weefsels

De meest toegepaste conserverende behandeling is ondersteuning van verzwakt weefsel met ingekleurd weefsel, uitgevoerd met naald nr. 12 en coconzijde. De toegepaste steek is de spansteek. Het ondersteuningsweefsel is rondom afgewerkt met de flanelsteek. Doorgaans zijn het de zijden vlaggen die verzwakt zijn. Ze worden met zijde ondersteund; wollen vlaggen met wol, linnen of zijde. Voor de zeldzame katoenen exemplaren die ondersteuning behoeven is zijde of katoen gebruikt. Niet altijd zijn deze vlaggen onder de juiste spanning vervaardigd, waardoor de vlag niet geheel vlak en haaks is. Dit maakt het aanbrengen van de ondersteuning moeilijker.

De wollen vlaggen hebben meestal last van vraat door mottenlarven. Het weefsel is daardoor voor een deel aangetast, maar verder meestal grotendeels in

een vrij goede staat. Door het aanbrengen van ondersteuning is de vlag weer in een goede conditie. Soms is gekozen voor stoppage van de gaatjes met katoenen splitgaren.

Lussen vertonen meestal slijtage op de randen; deze kan behandeld worden door een beschermende rand van crepeline.

Verven van ondersteuningsweefsels

Voor het verven van ondersteuningsweefsel zijn toegepast: Irgalan van Ciba Geigy (pigmentpoeder); Marabu Silk-Art (vloeibare zijdeverf) en Leicht & Bunt (batikverf in poedervorm). De verven zijn eerst getest op kleurechtheid.

Omdat ondersteuningsweefsel dezelfde kleur moet hebben als het te ondersteunen verkleurde origineel, is de textielrestaurator aangewezen op het zelf verven van ondersteuningsweefsels en draden. Bij het ondersteunen zijn de volgende weefsels gebruikt: voor *zijde*: crêpe de chine; pongé nr 5, 10 en 12, voile, crepeline, bourette; voor *wol*: los geweven platweefsel; voor *linnen*: fabriekmatig geleverd platweefsel (getest op kleurechtheid), naturel platweefsel.

Verpakking

Voor zover de conditie dit toelaat zijn alle vlaggen met zuurvrij papier op kokers gerold. Ze zijn ingepakt in ongebleekt, gewassen katoen. De kokers zijn afkomstig van een stofferingsbedrijf. Omdat ze niet zuurvrij zijn, worden ze bekleed met melinexfolie (polyester zonder weekmaker) met daarover kokerverband van tricofix.

Slotbeschouwing

Uit de historie van de Limburgse vakbeweging blijkt dat het voeren van een verenigingsvaandel of -vlag als zeer belangrijk werd beschouwd. Hoewel dit niet alleen voor Limburg gold, is hier de vaandel- en vlagdichtheid wel erg groot geweest. Dit had wellicht te maken met de homogeen katholieke signatuur van de provincie. De diocesane opzet van de RK Volksbond en later de RKWV (RK Werkliedenvereniging) maakte dat iedere parochie (aan het begin van de twintigste eeuw waren dat er ongeveer 200) zijn eigen afdeling had. Onder de paraplu van standsorganisaties bestonden de vakorganisaties en de propagandabewegingen in dezelfde indeling. In 1930 waren er zo'n 25 verschillende georganiseerde beroepsgroepen in Limburg. Al deze groeperingen hadden hun eigen vaandel of vlag. De plechtige inwijding van het vaandel of de vlag vormde een aanleiding tot feest met uitnodiging van andere verenigingen tot in de verre omgeving.

De verenigingsstructuur was enorm sterk en ook deze verenigingen waren de trotse bezitters van een vaandel. Zij gaven, met vaandel of vlag, *acte de présence* op feestdagen van de RKWV en omgekeerd liet deze niet verstek gaan op belangrijke katholieke feestdagen, katholiekendagen (tot over de grens), vaandelwijdingen en jubilea. Het vlag- en vaandelvertoon op deze bijeenkom-

sten moet overweldigend zijn geweest. Foto's en filmmateriaal getuigen daar nog steeds van.²⁵ Regionale kranten berichtten onder meer over een 'medalje' of 'eervolle vermelding' voor de mooiste vaandels; ook werden alle aanwezige verenigingen met en zonder vaandel opgesomd.

Vlaggen en vaandels van neutrale, socialistische of protestants-christelijke signatuur vormen in Limburg een minderheid. Desondanks zijn gelukkig ook van deze groeperingen exemplaren bewaard gebleven.

De waarde die de verenigingen hechtten aan hun boegbeeld heeft tot gevolg gehad dat er vele vaandels zijn bewaard, ondanks het intensieve gebruik ervan. De meeste vlaggen en vaandels zijn nog te restaureren zodat ze aan het publiek getoond kunnen worden.

Bijlage 1: Verklarende woordenlijst

Applicatie	Het hechten van figuren uit weefsel of ander materiaal op een ondergrond, meestal door middel van naaitechnieken.
Batik	Aziatische verftechniek om (meerkleurige) voorstellingen in weefsel aan te brengen. De tekening wordt met was aangebracht waarna het weefsel in een verfbad wordt gedompeld; in het met was bedekte deel komt (vrijwel) geen verf; karakteristiek is de craquelé tekening die ontstaat door verf die toch in het weefsel dringt door breuken in de waslaag. De waslaag wordt na het verfproces verwijderd. Het procédé kan meerdere keren herhaald worden waarbij van licht naar donker geverfd wordt.
Bloeden	Het uitvloeien van kleur uit een weefsel waardoor vlekken ontstaan.
Cantille	Spiraalvormig gedraaide metalen draad.
Coconzijde	Dubbele zijdedraad waarvan de zijderups haar cocon heeft gemaakt. Zie ook 'twijnen'.
Cotelé	Reliëfweefsel met ribbels die ontstaan door het gebruik van vuldraden; dit kan ketting- of inslagrips zijn maar is meestal kettingrips.

²⁵ Bijvoorbeeld SHCL, fotocollectie, nr. 1011 en 2472.

- Gevuld borduurwerk** Opgevulde ornamenten, cijfers en letters van zilver of gouddraad, soms van borduurgaren, die op een ondergrond worden geapliceerd. De opvulling kan bestaan uit: karton, papier, dun hout, sisal of jute. Soms worden meerdere lagen vulsel over elkaar geplaatst waarna ze bekleed worden.
- Incrustatie** Uitsnijding van gewenste figuren uit een weefsel, opgevuld door een stuk weefsel van een andere kleur. Door middel van borduurtechnieken worden de stukken aan elkaar gezet zodat als het ware een puzzel van stukken weefsel wordt gecreëerd.
- Opgenaaid (goud)draad** Het vormen van decoraties door middel van het met borduurgaren vastleggen van goud- en zilverdraad of borduurgaren op een ondergrond. Er kunnen meerdere draden naast elkaar worden geplaatst zodat een gewenste vorm kan ontstaan; door het gebruik van gekleurd borduurgaren ontstaan bepaalde patronen, bekend als lazuurtechniek. Veelvuldig toegepast in middeleeuwse borduurwerken.
- Sjabloonbeschildering** Verftechniek uitgevoerd met textielverf die met penselen wordt aangebracht, met gebruik van mallen in de gewenste vorm. Lijkt op batik maar heeft niet de typische craquelé tekening.
- Twijnen** Opdraaien van bundeltjes draden om garen te vormen.

Bijlage 2: Léon Jacques Capiou 1890-1952

Gegevens opgetekend uit een interview met Carla Capiou uit Swalmen, jongste dochter van Léon Capiou.

Capiou werd geboren in Gent als zoon van beeldhouwer Polydor Capiou (1852-1907). Polydor werd door architect Pierre Cuypers vanuit Gent naar Roermond gehaald waar hij de leiding kreeg over 100 beeldhouwers. Leon Capiou wilde oorspronkelijk vrij kunstenaar worden maar op advies van zijn vader volgde hij een vakopleiding bij atelier Cuypers en haalde hij een acte LO Tekenen. Er moest 'brood op de plank' voor zijn toekomstige gezin. In 1920 begon hij een atelier voor kerkelijke kunst in de Frans Douvenstraat te Roermond vlak bij het atelier van Pierre Cuypers. Zelf was hij niet erg gelovig, maar de grootste markt was nu eenmaal het religieuze terrein. Eind jaren 1920 verhuisde hij met zijn inmid-

dels gevormde gezin naar de Venloseweg naast het klooster van de zusters Carmelitessen. Een deel van zijn vlag- en vaandelontwerpen is daar uitgevoerd. Zelf beschilderde hij vlaggen.

Naast zijn atelieractiviteiten voerde hij ook opdrachten op locatie uit; hij bezat een auto waarmee hij zijn beroepsmogelijkheden verruimde. Hij werkte onder andere met Pierre Cuypers op kasteel de Haar te Haarzuilens en leverde zijn bijdragen aan de decoratie van het Tuchinsky theater in Amsterdam. Dochter Carla mocht dan wel eens mee en bewaart daaraan goede herinneringen.

Voor het beschilderen van zijden vlaggen gebruikte hij verf van Talens; de zijde betrok hij uit Lyon. Zij weet nog goed hoe haar vader de kwasten met 'keimse verf' aan zijn dikke haardos afstreek. Papier kwam uit Duitsland; de stalenboekjes met papiersoorten die hij kreeg tekende hij vol met ontwerpen, ornamenten, schetsjes van zijn kinderen etc. De zakelijke kant van zijn bedrijf liet hij aan zijn vrouw over.

In de jaren 1930 ging hij tekenles geven aan de MMS te Sittard, waarmee hij een welkome aanvulling op het inkomen als ondernemer verwierf. Ook voerde hij restauratiewerkzaamheden uit, onder meer bij het grootseminarie te Roermond. Daar bevond zich een vijftiende-eeuwse muurschildering gemaakt door kloosterbroeders. De bizarre en naakte figuurtjes lijken op de werken van Jeroen Bosch. De leiding van het seminarie was niet ingenomen met de 'zondige' voorstellingen. Ze wilden niet dat de zittende kloosterlingen en leerlingen zagen wat ooit aan de fantasie van vijftiende-eeuwse medekloosterlingen ontsproten was. Léon voorzag dat de leiding van het seminarie de werken wel eens konden laten vernietigen en maakte stiekem een nauwkeurige schets van het geheel. Gelukkig is het nooit zover gekomen; de schildering werd bedekt met een laag verf of pleisterwerk. Ondertussen is deze weer verwijderd en is de voorstelling te bewonderen in wat nu het Bisschoppelijk Archief is.

Léon en Polydor Capiou hadden een goede band met Pierre Cuypers; dit blijkt onder andere uit een tekening die Léon maakte op het sterfbed van de architect in 1921. Polydor Capiou stierf in 1907 tengevolge van een busongeluk. P. Cuypers maakte een monument voor hem. Het monument staat momenteel in het Valkenburgs Streekmuseum 'Het Land van Valkenburg'. Capiou bewoog zich graag in het kunstzinnige Roermondse milieu van schilders, schrijvers en musici.

Bijlage 3: Lommen: een familie met 'kunstnijverheidsbloed'

De eerste keer dat ik de naam Lommen als signering op een vlag ontdekte werd mijn belangstelling gewekt omdat mijn schoonmoeder dezelfde naam draagt. Zij had mij wel eens verteld over haar opa Caspar Lommen en haar oom Sjang Lommen en hun verdiensten als respectievelijk glazenier en schrijnwerker. De namen M. Lommen en Jos. Lommen waren mij tijdens het onderzoek naar vaandelateliers al vaker opgevallen, onder andere in advertenties, krantenberichtjes

en op vlaggen. Toen Jac van den Boogard en ik begonnen met de inventarisatiecampagne (vlaggen en vaandels van de Limburgse sociale beweging 1900-1970) werd ik al vrij snel opgebeld door ene Jac Lommen. Hij bleek de zoon van Mathieu Lommen, die in Schaesberg een kerkatelier had van ca 1926 tot 1953. Zijn verhaal vormde een belangrijke aanvulling op de tot dan toe verzamelde gegevens. De exacte familierelatie van de hier genoemde Lommens is mij nog niet geheel duidelijk maar die hoop ik met de hulp van Jac Lommen nog vast te stellen. Hieronder een samenvatting.

Caspar Lommen (waarschijnlijk een halfbroer van Jos. Lommen) was aan het begin van zijn carrière als glazenier werkzaam bij het atelier van Frans Nicolas. In 1868 begon hij zelf een atelier voor gebrandschilderd glas.²⁶ Er was genoeg werk voor beide ateliers. Het bedrijf van Caspar Lommen hield in 1899 op te bestaan. De zoon van Caspar (Sjang of Jean) werkte als schrijnwerker bij atelier Cuypers.

Jos. Lommen studeerde tot 1877 aan Koninklijke Academie te Antwerpen en begon omstreeks 1879 een bedrijf te Roermond.²⁷ Hij profileerde zich aanvankelijk als kerkschilder en dreef handel in gepolychromeerde terracotta en gipsen beelden en kruiswegen. Hij werd in 1928 in een eregalerie van gewaardeerde Roermondse kunstenaars geplaatst.²⁸ Hij breidde zijn bedrijf uit toen zijn zonen inzetbaar werden en adverteerde voortaan als Jos. Lommen & Zn. Het is nog niet exact bekend hoelang hij zijn bedrijf heeft voortgezet; ook is mij niet bekend of Jos. Jr. het bedrijf na de dood van zijn vader nog heeft voortgezet. Jos. Lommen voegde blijkens een advertentie in de *Pius Almanak* na de bedrijfsuitbreiding de discipline 'beschilderde vanen op zijde' toe.²⁹

Enkele geïnventariseerde werken zijn de vlaggen van LLTB Montfort en de R.K. Jonge Boeren Montfort. Zij hebben ieder een vlag door atelier Jos. Lommen laten vervaardigen; de LLTB vlag is niet gedateerd, maar naar de stijl te oordelen is de vlag in de jaren twintig vervaardigd. De vlag van de Jonge Boeren Roermond is gesigneerd door Jos. Lommen jr. met de datering 1926. In de collectie vlaggen en vaandels van het SHCL bevindt zich ook een vlag van Jos. Lommen die afwijkt van de andere bekende vlaggen van dat atelier. Deze vlag van de RK Bouwvakarbeiders Bond St. Joseph afd. Beek, is in tegenstelling tot de andere zeer geometrisch en zakelijk van opzet.

In het Gemeentemuseum te Roermond bevindt zich een vlag van Jong Limburg uit de jaren twintig in Schaesberg. Mathieu Lommen ontwierp kerkinterieurs maar ook vlaggen; zijn vlaggen hebben een ander karakter dan de vlaggen van zijn vader. Zijn eerste producten ademen nog de sfeer van de neogotiek, zoals te zien is aan de vlag van de RK Smedenbond Heerlen en omstreken, die in bezit is van Museum Industrion, maar al snel veranderde zijn stijl in een strakkere, meer zakelijke vormgeving; meer gericht op herkenbaarheid en

²⁶ Z. van Ruyven Zeman, 'De firma Nicolas te Roermond', *Publications* 132 (1996) 208.

²⁷ 'Joseph Lommen Kerkschilder' Roermond, in: *Pius Almanak* 1888, 299.

²⁸ *Limburg in Beeld* 2/16 (1928) [Cuypersnummer] 246-247.

²⁹ *Pius Almanak* 1916, 38.

leesbaarheid op grote afstand. Deze ontwikkeling zien we ook bij andere vlaggen van die tijd.

Evenals zijn vader beschilderde Mathieu Lommen zijden vlaggen. De kwaliteit van de verf en de stof die hij gebruikte moesten aan hoge eisen voldoen. De door hem toegepaste techniek was herkenbaar door transparantie; leesbaarheid aan twee kanten en blijvende souplesse na beschildering. Uiteraard moest de verf daarnaast ook watervast zijn. Om dit door hem gewenste effect te bereiken onderhield hij contacten met de firma Bruynzeel waarmee hij onderhandelde over een (geheim te houden) recept. Het valt op dat het merendeel van zijn vlaggen veel minder slijtage zijn gaan vertonen dan de vlaggen van zijn vader (deze vlaggen zijn veelal broos en aangetast door de verf waardoor ze gaan scheuren).

Van Mathieu Lommen zijn onder meer de volgende vlaggen bekend: Nederlandse Katholieke Mijnwerkersbond Voerendaal (SHCL); NKMB Kakert Schaesberg (Barbara parochie Landgraaf); R.K. Werknemende Middenstand Schaesberg (privé J.L.); R.K. Middenstand Schaesberg (privé J.L.); RKJB St. Isidorus Neerbeek (SHCL); RK Smedenbond St. Eligius Heerlen en omstreken (Industrion).

Er zijn ook nog niet-gesigeneerde vlaggen die, afgaande op de stijl, aan Mathieu Lommen kunnen worden toegeschreven. Verder vervaardigde hij de uniforme vlaggen van alle Credo Pugno afdelingen; deze propagandavereniging besloot in 1930 dat iedere afdeling zijn eigen uniforme vlag, met plaatsnaam, diende te hebben. Mathieu Lommen produceerde de katoenen vlaggen tegen gunstig tarief en gaf ook nog garantie; afgesleten vlaggen werden door hem weer op kleur gebracht. In 1953 werd, naar zeggen van zijn zoon Jac Lommen, naar aanleiding van de watersnoodramp een aantal opdrachten van buiten de provincie geannuleerd; dit bracht het atelier in moeilijkheden. Toch zou het tot 1975 voortbestaan. In 1979 stierf Mathieu Lommen.

Tot nu zijn bij de inventarisatiecampagne (2001) van het SHCL, vijf vlaggen van atelier Jos. Lommen te Roermond vastgesteld, en negen vlaggen van Mathieu Lommen uit Schaesberg (waaronder de uniforme afdelingsvlag van Credo Pugno). Voorts is er een historische foto waarop nog twee vlaggen van M. Lommen zijn te zien. Helaas zijn deze vlaggen niet meer opgespoord.

Een van de kleinzonen van Jos. Lommen was Frans Lommen, neef van Jac. Ook hij werkte evenals zijn oudoom Caspar Lommen voor atelier Nicolas. In het archief F. Nicolas-F. Weiss is op loonstrookjes uit 1947 en 1948 de naam Frans Lommen te lezen; hij werd onder meer betaald voor werkzaamheden in Utrecht, Amsterdam en Bavel. De werkzaamheden betroffen glas-in-lood ramen.

Van de volgende vijf vlaggen moet nog worden nagetrokken of ze van een van de Lommen-ateliers stammen: Credo Pugno Limburg De arbeiderswereld Limburg aan Christus (SHCL); RKWV St. Joseph Kessel (SHCL); RKWV St. Joseph Stevensweert (Streekmuseum Ohé en Laak); RK Werklieden Ver. Arcen (privé-bezit); KAJ Arcen (privé-bezit). Van de laatste twee vlaggen is waarschijnlijk

alleen de inzet met het portret van St. Joseph van de hand van Mathieu Lommen; het portret op de Werkliedenvlag is gesigneerd met de initialen LM of ML.

Bijlage 4: Borduurateliers en vlaggenfabrieken

Onderstaande lijsten zijn gebaseerd op etiketten aan vaandels en vlaggen, krantenberichten over vaandelwijdingen of archiefstukken (zie ook de catalogus van de SHCL-collectie vaandels en vlaggen). Voor zover aangetroffen, staat het jaartal van de oudste advertentie tussen haakjes.

Ateliers

Jos. Van Hove, R.K. Atelier van Kerkelijke Kunststikkerij, Roermond (1911)
Jos. Lommen (& Zn.) Kerkschilders te Roermond (1888)
Léon Capiou, Kunstwerkplaatsen Roermond (1927)
Zusters Carmelitessen, Roermond
Mathieu Lommen, Schaesberg
Huize Loreto Zusters van het Arme Kind Jesus, Simpelveld
Franciscanessen Miss. v. Maria, Maastricht
Zusters Franciscanessen van de Miséricorde, Maastricht
Zusters v.h. Klooster Bethanië, Venlo
George Grein Reclamebureau, Tegelen (1950)
Leo Peters Kunststickerei, Venlo-Kevelaer (1910)
A.J. Van de Wiel, Breda
Gebr. Van Oven, Den Haag (1910)
H.J. Lindeman, Ateliers voor Kunstborduurselfs en Kerkelijke Paramentiek, Den Haag (1910)
C.M. Van Diemen, Dordrecht (1936)
J.L. Sträter, Hilversum (1935)

Vlaggenfabrieken

Limburgse Vlaggen Centrale Ritzenboer, Maastricht
Shipmate, Vlaardingen
Andries de Jong, Amsterdam

Andere borduurateliers in Nederland

F. Stoltzenberg, Ateliers van Christelijke Kunst, Roermond (1897)
J.W. Jansen, Ateliers voor Christelijke Kunst, Roermond (v/h F. Stoltzenberg & Co.) (1910)
Cuypers & Co, Stoltzenberg, Roermond
Ars Sacra, Roermond (1918)
Stadelmaier, Nijmegen (1951)
J.M.A. Lelieveld Kerkelijke Kunstateliers 'St. Joseph', Nijmegen (1903)
Fa. P.P. Rietford, Haarlem (1918)

M. Jansen & Co, Specialiteiten in Kunstnaaldwerk (1901)
P.J. van Elten, Amsterdam
C.H. De Vries, Amsterdam³⁰
Caron & De Bruijn, Ateliers van Christelijke Kunst, Amsterdam
H. Fermin, (eenig) vertegenwoordiger van Cuypers & Co., Den Haag (1897)
Firma Warren, Anna van Buerenstraat, Den Haag
Fritz W. Dücker, Atelier voor Vanen en Banieren
Math. Waters, Geldrop (1936)
Van Dongen, Breda (1957)
Au. A. Van Os, Breda (1916)
Herm. J. Maas, Breda H. Verbunt-Van Dijk, Tilburg (1919)
Firma Janssen & Co, Tilburg (1913)
J. Jongeneelen, Atelier van Kerkelijke Kunst, Rosendaal (1903)
H. Funnekotter & Zn., Rotterdam (1932)
G.M.R. Werson, Rotterdam (1927)
Sint Maartenshuis, N.J. Ypma, Utrecht
Cox & Charles Agenten der firma Nicolas en Zonen, Utrecht (1897)
P. Brand, Voorschoten

Ateliers in België

Afchain & Poullé, Luik
H. Caers, Leuven
Hougaert Leynen, Brussel en Peer
Jules Fonson, vermoedelijk Luik
Oyen-Soyez, Borgerhout

Bijlage 5: Vlaggen vervaardigd en/of ontworpen door professionele kunstenaars

Een aantal vlaggen is gesigneerd; van andere exemplaren is de maker te herleiden door informatie uit archieven en/ of krantenberichten.

Gesigneerde exemplaren:

René Smeets, diverse toegepaste kunsten; batiks 1938 en 1929 (cat.nr. 85, cat.nr. 138 is uitgevoerd door Ton van Es)
Hub. Levigne, diverse toegepaste kunsten, graficus; incrustatieontwerp 1953 (cat. nr. 18)
Gène Eggen, kunstenaar; beschilderde vlag, 1956 (cat.nr. 72)
Henri Kreykamp, kunstenaar, filosoof beschilderde vlag, 1959 (cat.nr. 57)

³⁰ In een advertentie in de *Pius Almanak 1898*, 814, afficheert het atelier zich als: 'Eenig Atelier te Amnsterdam van kerkborduurwerk'. In de daarop volgende jaren verschijnen er advertenties van andere borduurateliers, zoals Wennen en Vinkensteyn in de *Pius Almanak 1903*. Uit een advertentie van F. Stoltzenberg in de *Pius Almanak 1901*, 10, blijkt dat Wennen en Vinkensteyn dan al enige jaren fungeert als depot voor het Roermondse atelier.

Ella Sliedrecht, kunstenaar, beschilderde vlag met Henri Kreykamp, 1959 (cat.nr. 57)

Jos. Postmes, kunstenaar, directeur Kunstnijverheidsschool Maastricht, batik 1927 (cat.nr. 12)

Niet gesigneerde exemplaren:

Jérôme Goffin, glazenier; incrustatieontwerpen in jaren 1950 (cat.nr. 10, 43, 73, 147)

Tonnie Goffin-Nuss, lerares Kunstnijverheidsschool, vermoedelijk jaren 1950 (cat.nr. 115)

Joep Nicolas, glazenier; ontwerp geapliceerde vlag 1933 (cat.nr. 135)

René Smeets: beschilderde vlag 1938 (cat.nr. 86)

Tom Franssen, glazenier en andere toegepaste kunsten; beschilderde vlag, 1958 (cat.nr. 129)

Door onbekende kunstenaars gesigneerde vlaggen:

Jos Haerst, beschilderde vlag, 1922 (cat.nr. 149)

L.H. Kurpershoek, incrustatie ontwerp, 1927 (cat.nr. 17)

K. Kogel, beschilderde vlag (cat.nr. 92)

H. van der Lubbe, beschilderde vlag, 1949 (cat.nr. 20)

Van Noorden, incrustatieontwerpen, jaren 1920 (cat.nr. 108, 143)

Bijlage 6: Geraadpleegde literatuur

Foekje Boersma, Agnes Brokerhof, Saskia van den Berg, Judith Tegelaers, *Op de keper beschouwd. Handboek voor het behoud van textielcollecties* (Stichting Textielcommissie Nederland: Alblisserdam 2000).

Jac. van den Boogard, *De Capucijnenhof* [Maastrichts Silhouet] (Maastricht 1998).

Jac van den Boogard en Willibrord Rutten, *De vlag dekt de lading. Uitgave bij de historische tentoonstelling De Vlag dekt de Lading ter gelegenheid van het veertigjarig jubileum van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg, Gouvernement Maastricht 8 september – 5 oktober 1989* (Leeuwarden/ Maastricht 1989).

Pauline Brown, *Naaldkunsttechnieken* (Hedel 1997).

Inga Dammer en Birgit Adam, *Dass Grosse Heiligenlexicon, Patronate, Gedenktage, Leben und Wirken von mehr als 500 Heiligen* (Weyarn 1999).

J. Diehl, J. de Graaf en Daniël de Jonghe, *Textiellexicon. Verklarend weeftechnisch woordenboek* (Stichting Textielcommissie: Alblisserdam 1991).

Thérèse de Dillmont, *Encyclopédie des Ouvrages des Dames* (Mulhouse z.j.).

Christ Essens, 'Vaandels en vlaggen in Gelderland en omstreken', in: *Vakbonds Historische Vereniging* 10/3 (1997) 6-7.

Mechteld Flury-Lemberg, *Textil Konservierung* (Im Dienste der Forschung. Schriften der Abegg-Stiftung: Bern 1988).

De kleine Gids van de Grote KAB. Uitgave van de Nederlandse Katholieke Arbeidersbeweging samengesteld door de Propagandadienst (Utrecht 1953).

P.J.M. van Gorp en A.J.G.M. Hombergen, *Textielwaren* (Groningen 1972).

James Hall, *Hall's Iconografisch Handboek. Onderwerpen, symbolen en motieven in de beeldende kunst* (Leiden 1993).

Marien van der Heijden en Bram Kempers, *Strijd in overleg. Honderd jaar beeldvorming over arbeid, arbeider en vakbeweging* (Amsterdam 1995).

Petra Hesse, *Kunstreich und Stylgerecht, Die Paramentenstickereien der Schwestern vom armen Kinde Jesus aus Aachen und Simpelveld (1848-1914)* (München 2001).

B. Hijma, *Textielhistorische Gids, Collecties bij Nederlandse archiefdiensten, bibliotheken en musea* (Zeist 1991).

Judith H. Hofenk de Graaff, *Geschiedenis van de Textieltechniek* (Centraal Laboratorium voor Onderzoek van Voorwerpen van Kunst en Wetenschap: Amsterdam 1992).

Ellen ter Hofstede, *Versleten en verschoten. Tips en adviezen om vroegtijdig verval van historisch textiel en kostuums te voorkomen* (Drents Museum: Assen 1990).

Jac. Jacobs M.S.C., *Het Gouden Boek der KAB 1900-1950. Vijftig jaren Arbeidersbeweging in Limburg* (Heerlen 1950).

J.C.G.M. Jansen, 'De vaandelcollectie van het Sociaal Historisch Centrum', *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg / Jaarboek van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg* XLII (1997) 123-135.

'Kant en passement', themanr. *Textielhistorische Bijdragen* 40 (2000) 11-146.

Sheila Landi-Butterworths, *The Textile Conservator's Manual* (London 1985).

Marissa Otte, 'Vaandel- en vlaggenproject in Gelderland en Overijssel', in: *Gelders Erfgoed* (2000-1) 3-7.

J. Perry en Caspar Cillekens, *Het Volkshuis [Maastrichts Silhouet]* (Maastricht 1986).

J.P. Planje, *Vijftig jaar Limburgse land- en tuinbouw 1901-1951; Gedenkboek ter gelegenheid van het vijftigjarig bestaan van de Limburgse Land- en Tuinbouwbond* (Echt 1951).

Michel van der Plas en Jan Roes, *De kerk gaat uit. Familiealbum van een halve eeuw katholiek leven in Nederland* (Bilthoven 1973).

Redactie van *de Gracieuze, Handleiding voor vrouwelijke handwerken, Onderricht in verschillende wijzen van borduren met zijde en gouddraad, point-filigrane en prisma-tine* (z.p., z.j.)

J. Rensen, *Van Banier tot Vaandel* (Bouw- en Houtbond FNV: Woerden 1992).

Filip Santy en Antoon Osaer, *Met Vlag en Wimpel. De banistiek van de Christelijke arbeidersbeweging in Vlaanderen*, 2 dln. (Leuven 1984).

Ton van Schaik, *Katholieken in de twintigste eeuw* (Amsterdam 1999).

Lidwien Schiphorst en Peter Thoben, *De Kunstwerkplaatsen van Architect Cuypers, Beeldhouwers in Roermond* (Roermond 1995).

Lidwien Schiphorst, *'Een toevloed van werk, van wijd en zijd'; de beginjaren van het Atelier Cuypers/ Stoltzenberg Roermond 1852-ca. 1865* (Nijmegen 2004).

Georges Sentis, *Un Siècle de Drapeaux Syndicaux à Verviers*. Expositiecatalogus van tentoonstelling in het Centre Touristique de Laine et de la Mode Verviers 28 avril - 16 mai 1999.

M. Simon Thomas, 'Vlaggen en vaandels', *Textielhistorische Bijdragen* 29 (1989) 64-75.

Kay Staniland, *Middeleeuwse ambachtlieden: Borduurders* (Turnhout 1992).

Marianne Stradal, Ulrike Brommer, *Mit Nadel und Faden. Kulturgeschichte der klassischen Handarbeiten* (Heidenheimer Verlagsanstalt z.j.).

Marijke Temminck-van Dijkhuizen, *Textiel in alle staten. Restauratie en conserveringsopvattingen in veranderend perspectief* (Haarlem 1990).

Textielonderzoek, textielonderzoekers en faciliteiten, kralen (Jaarboek Stichting Textielcommissie Nederland: Alblisserdam 2003).

Marieke Verhoef, *Abstractie en het Rooms-Katholieke geloof: Symboliek op vaandels van katholieke boeren- en ambachtsbonden* (Amsterdam 1995).

Vlaggen en vaandels, textielveredeling [publicatie Textieldag 25 april 1996] (Stichting Textielcommissie Nederland: Alblasserdam 1999).

Vuistregels voor textielconservering (Stichting Textielcommissie Musea: Alblasserdam 1985).

Zwart, bedrukt en beschilderd textiel (Jaarboek Stichting Textielcommissie Nederland: Alblasserdam 1999).

Jaarverslag 2005

Inhoud

Algemeen	209
Organisatie	210
Wetenschappelijke activiteiten	213
Educatie en publieksdiensten	217
Beheer en ontsluiting van de collecties	219
Bijlage 1. Samenstelling van het Dagelijks en het Algemeen Bestuur	224
Bijlage 2. Organisatieschema en samenstelling van het personeel	225
Bijlage 3. Lidmaatschappen	226
Bijlage 4. Publicaties	226
Bijlage 5. Lezingen en het SHCL in de media	227
Bijlage 6. Jaarverslag van de Stichting Maaslandse Monografieën	228
Bijlage 7. Schenkers van bibliotheekmateriaal	229
Bijlage 8. Acquisitie en dequisitie van archieven en documentatie	229
Bijlage 9. Begunstigers en contribuanten	233

Algemeen

Mijnbouwgeschiedenis als speerpunt

Bij de herdenking van 40 jaar mijnsluiting op 17 december 2005 bleek opnieuw hoe groot de belangstelling voor het mijnverleden in Limburg is. Van verschillende kanten, onder andere van Limburgse kamer- en statenleden, kwamen pleidooien om meer te doen aan de geschiedschrijving over dat verleden, met name over de lotgevallen van de mijnwerkers. Het SHCL wil hier graag aan bijdragen. Van oudsher heeft het SHCL een centrale rol vervuld in het bewaren van archieven en documentatie van de Limburgse steenkoolmijnen en het bestuderen van de mijnbouwgeschiedenis. In 2005 stonden opnieuw tal van activiteiten in dat teken. Op 9 mei werd de laatste aflevering van de populaire serie *'Weet je nog koempel'* onder redactie van onder anderen onze medewerker Jac van den Boogard gepresenteerd in het schachtgebouw van de voormalige Oranje Nassaumijn. Hij schreef bovendien een bijdrage over de opkomst en teloorgang van de Limburgse mijnen in de prestigieuze uitgave *Nederland in de twintigste eeuw. Plaatsen van herinnering* (Amsterdam 2005). In opdracht van de Oranje-Nassaugroep begon adjunct-directeur Willibrord Rutten met een driejarig onderzoeksproject naar de geschiedenis van de Oranje-Nassaumijnen. Op basis van eerder door hem verricht onderzoek organiseerde het SHCL in het najaar in het kader van de 'Week van de Geschiedenis' een tentoonstelling over 'Werken over de grens: lotgevallen van mijnwerkers' (i.s.m. het Regionaal Historisch Centrum Limburg). Op basis van de in 2004 voltooide inventarissen van het archief van de RK Mijnwerkersbond, werd in 2005 verder gewerkt aan een database van het complete ledenbestand. Stagiaire Ellen Barkmann stelde een rapport samen over de institutionele ontwikkeling van de werkgeversorganisatie in de Limburgse mijnindustrie GSL, waarvan in 2004 eveneens een inventaris gereed was gekomen. Gezien de expertise van het SHCL op mijnbouw- en bibliotheekgebied besloot het Industrion zijn bibliotheek (waaronder die van het vroegere mijnmuseum te Kerkrade) voor nadere publieksontsluiting aan het SHCL in beheer te geven. Hetzelfde geschiedde met de bibliotheek van de voormalige Domaniale Mijn door het RHC Limburg. Tenslotte verdient vermelding dat in 2005 twee promovendi bij het SHCL begonnen met onderzoek naar de ontwikkeling van de mijnarbeidsmarkt in het Limburgse en Luikse mijnbekken. Al met al werd er dus veel voorwerk verricht om bovengenoemde wens naar een betere vastlegging van de mijnwerkersgeschiedenis mogelijk te maken.

Inhuizing bij het Regionaal Historisch Centrum Limburg

In 2004 kwam een fusie tussen het Rijksarchief in Limburg en het Gemeente-archief Maastricht tot stand als Openbaar Lichaam onder de voorlopige bena-

ming Regionaal Historisch Centrum Limburg. In de loop van 2005 trad een bestuur aan onder voorzitterschap van wethouder Jean Jacobs en werd een directeur benoemd in de persoon van drs. Douwe de Graaf. Met hem konden in 2005 besprekingen worden geopend over de gemeenschappelijke wens tot inhuizing van het SHCL in het gebouwencomplex van het RHCL. Besturen en directies van beide instellingen waren overtuigd van de grote inhoudelijke voordelen daarvan, waaronder een aanzienlijke verbetering van de publieke dienstverlening. In juli 2005 stemden de besturen in met de volgende uitgangspunten:

1. In afwachting van een fusie tussen beide instellingen trekt het SHCL in bij het RHCL. Het SHCL blijft tot zolang zelf verantwoordelijk voor de uitvoering van de eigen doelstellingen op archief- en bibliotheekgebied, onderzoek en publicaties, educatie en publieksvoorlichting, maar werkt op deze onderdelen waar mogelijk samen met het RHCL in dagelijkse werkzaamheden en projecten.
2. Het RHCL brengt daarvoor geen commerciële huurprijs in rekening, maar de werkelijke meerkosten in de exploitatie, die voortvloeien uit de huisvesting van personeel, het onderbrengen van de collecties van het SHCL, en de uitvoering van gemeenschappelijke taken door het RHCL.
3. Het SHCL zal het eigen vermogen aanspreken ter financiering van de benodigde aanpassingen. Bovendien is het bereid personeel in te zetten voor de uitvoering van gemeenschappelijke publieksdiensten.

In het najaar werd opdracht verleend aan Frederix Management Consultancy (drs. Rob Frederix) om de financiële haalbaarheid van deze inhuizingsoperatie te onderzoeken. Zijn rapport wees uit dat daarvoor een betrekkelijk geringe overschrijding ten opzichte van het bestaande kostenniveau nodig zou zijn. Ter financiering zal een beroep worden gedaan op de Provincie Limburg om te komen tot een bescheiden ophoging van de jaarlijkse subsidie aan het SHCL in een aantal stappen. In januari 2006 is het rapport aangeboden aan de subsidiënten van het SHCL.

Organisatie

Bestuur

Algemeen Bestuur

Mr. F.L.M. Bouts, prof. dr. W.J. van der Dussen, L.J.A. Heijenrath traden af als lid van het Algemeen Bestuur. Mevrouw drs. M.J.I. Quint-Maagdenberg trad af als lid van het Algemeen en het Dagelijks Bestuur. Het AB vergaderde op 23 mei en op 24 oktober. Onderwerp van bespreking waren het benoemingenbeleid, de relatie met de Provincie Limburg, de mogelijkheid externe sponsors aan te trekken, en de inhuizings- en financieringsproblematiek van het SHCL. Daarnaast

werden het jaarverslag en de jaarrekening 2004, alsmede de begroting en het beleidsplan 2006 vastgesteld. In de vergadering van 23 mei hield de recent benoemde bibliothecaris van het SHCL, drs. Johan van de Walle, een inleiding over het bibliotheekbeleid. Op 24 oktober hield dr. Willibrord Rutten een voordracht over 'Werken over de grens. Mijnwerkers en andere "durfarbeiders"'.

Dagelijks Bestuur

Wegens drukke werkzaamheden legde drs. F.H. van Buren zijn functie als penningmeester neer. Hij blijft wel lid van het Algemeen Bestuur. Als penningmeester werd hij opgevolgd door prof. Bram Beek, tot dan toe vice-voorzitter. Ing. G.H. Minkman werd benoemd tot vice-voorzitter, mevrouw mr. C. de Koster tot secretaris. Het DB vergaderde op 14 februari, 4 april, 23 mei, 29 augustus, 24 oktober en 12 december. Belangrijke onderwerpen van bespreking waren: de huisvestingsproblematiek en het overleg met het RHCL daarover; de verwerking van nieuwe archieven, mede in verband met bezwaar tegen een door de Provincie opgelegde verplichting daarmee op te houden (deze werd daarna aanzienlijk afgezwakt); beleidsvoornemens en te ondernemen projecten op het gebied van educatie, onderzoek en beheer van de collecties; aanpassing en betere definiëring van de verhouding tussen Algemeen Bestuur, Dagelijks Bestuur en directie in verband met recente aanbevelingen voor *Cultural Governance*. In dat verband werd een directiestatuut opgesteld dat in 2006 ter goedkeuring zal worden voorgelegd aan het Algemeen Bestuur.

Donateurs

Tegenover de aanmelding van 18 nieuwe contribuanten stonden 37 uitschrijvingen wegens overlijden, opzegging of achterstalligheid.

Aantal donateurs per 31-12	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005
gemeenten, instellingen en bedrijven	144	117	110	109	109	101	101	95	96
personen	539	527	551	729	723	716	678	666	646
totaal	683	644	674	838	832	817	779	761	742

Personeel

Samenstelling

Met steun van de Universiteit Maastricht kon drs. Johan van de Walle per 1 februari 2005 worden benoemd tot hoofd van de bibliotheek. Daarmee kon deze voor het SHCL essentiële functie na bijna zeven jaar vacatie weer worden vervuld. Van de Walle heeft ruime ervaring in verschillende functies op het gebied van bibliotheekbeheer en digitalisering, laatstelijk als wetenschappe-

lijk medewerker van het inmiddels opgeheven Maastricht McLuhan Instituut (onderdeel van de Faculteit der Cultuurwetenschappen). In de samenstelling van het personeel kwam verder geen verandering. De verdeling over de afdelingen van het SHCL treft u aan in bijlage 2.

Personeelsbeleid

Conform het voorgeschrevene in de Wet op de Ondernemingsraden werd tweemaal een voltallige personeelsvergadering gehouden. In oktober werden verkiezingen voor een nieuwe Personeelsvertegenwoordiging (PVT) gehouden. Gekozen werden Jac van den Boogard (afd. onderzoek), Loek de Moor (archieven) en Johan van de Walle (bibliotheek). In juni werden door de directeur en de afdelingshoofden met alle personeelsleden beoordelingsgesprekken gehouden. Met de directeur werd een functioneringsgesprek gevoerd door de voorzitter en vice-voorzitter van het bestuur.

Vrijwilligersbeleid

Het werk van het SHCL leent zich bij uitstek voor ondersteuning door vrijwilligers. Als zodanig waren acht personen betrokken bij de inventarisatie van archieven, de nadere digitale ontsluiting van gegevensbestanden en andere werkzaamheden. Bovendien waren twee personen als stagiaires werkzaam in het kader van reïntegratietrajecten van de gemeente Maastricht.

Externe contacten

Evenals vorige jaren werden hartelijke betrekkingen onderhouden met andere in Limburg werkzame instellingen op het gebied van de regionale geschiedbeoefening. Dit betrof in het bijzonder de Faculteit der Cultuurwetenschappen van de Universiteit Maastricht, het Regionaal Historisch Centrum Limburg, Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap, het Limburgs Museum te Venlo, het Industrion, Museum voor Industrie en Samenleving te Kerkrade. Goede contacten waren er ook met nationale zusterinstellingen, in het bijzonder het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis in Amsterdam en het Instituut voor Nederlandse Geschiedenis in Den Haag, en met instellingen in de Euregio Maas-Rijn, in het bijzonder de universiteiten van Luik en Aken, het Provinciaal Centrum voor Cultureel Erfgoed te Hasselt en het Institut d'Histoire Ouvrière Economique et Sociale (IHOES) te Seraing. De lidmaatschappen en externe contacten van individuele medewerkers zijn vermeld in bijlage 3.

Wetenschappelijke activiteiten

Bijzonder hoogleraarschap

De Commissie van Toezicht voor de bijzondere leerstoel van het SHCL, bestaande uit prof. dr. P.M.J.E. Tummers (decaan FdCW) en prof. dr. A. Labrie (voorzitter) namens de Faculteit der Cultuurwetenschappen, en drs. G.C.J. van der Velde (voorzitter SHCL) en prof. dr. A.M. van der Woude (Wageningen) namens de Stichting SHCL, kwam in 2005 niet bijeen.

Visitatie

Op 8 en 9 december werd het wetenschappelijk onderzoek van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg onderworpen aan het oordeel van de internationaal samengestelde visitatiecommissie die ook het onderzoek van de Faculteit der Cultuurwetenschappen (FdCW) van de Universiteit Maastricht visiteerde. De commissie bestond uit: prof. dr. J.T.M. Bank, geschiedenis, Universiteit van Leiden (voorzitter); prof. dr. K. Busch, politicologie en economie, European Studies Osnabrück; mevr. prof. dr. R.H. Williams, literatuurwetenschap en techniekgeschiedenis, MIT; prof. dr. T.F. Gieryn, wetenschapssociologie, Indiana University; prof. dr. J. Neubauer, literatuurwetenschappen, emeritus, Universiteit van Amsterdam; prof. dr. W.C. Oricchio, mediastudies, MIT; prof. dr. R. Boomkens, filosofie, Rijksuniversiteit Groningen. Het oordeel van de commissie, zoals mondeling meegedeeld op 9 december, was positief. De commissie zag drie pluspunten:

- sedert de onderbrenging van het bijzonder hoogleraarschap van de directeur van het SHCL bij de FdCW heeft het SHCL meer academische status gekregen;
- het onderzoeksprogramma 'historische borderstudies' is veelbelovend;
- de samenwerking met universiteiten in de Euregio wordt positief gewaardeerd.

In de loop van maart 2006 zal de commissie haar eindverslag publiceren. Voor het SHCL was dit positieve oordeel bijzonder verheugend, omdat het de waarde van onze verbintenis met de Universiteit Maastricht bevestigt.

Euregionale mijnarbeidsmarkten

Met steun van NWO konden in september twee promovendi worden aangesteld in het kader van het project 'Mining labour markets in the Euregio Meuse-Rhine in the 20th century'. In 2003 waren daarvoor al promovendi aangesteld aan de Vrije Universiteit Brussel ('De arbeidsmarkt in Belgisch Limburg c. 1900-c. 1980') en de RWTH-Aachen ('Montanindustrielle Arbeitsmärkte und Migration in der Euregio Maas-Rhein 1900-1980'). De Maastrichtse promovendi zullen onderzoek verrichten in de Nederlandse provincie Limburg en in Luik. Zij zijn aangesteld bij de FdCW, maar werkzaam bij het SHCL. Het project voorziet tevens in vrijstelling van de hoogleraar van managementtaken bij het SHCL gedurende een

jaar aan het eind van het traject (2008) ten behoeve van het schrijven van een Euregionale synthese. De centrale vraag van deze synthese zal zijn in hoeverre er een integrale grensoverschrijdende arbeidsmarkt voor mijnarbeid bestond in de gehele Euregio Maas-Rijn. In dit kader werd in samenwerking met prof. Peter Scholliers op 26 oktober een workshop georganiseerd aan de Vrije Universiteit Brussel, waarop de vier promovendi hun eerste resultaten en plannen ter discussie stelden.

Op basis van dit project nam de hoogleraar deel aan een werkgroep die een Europees PhD-programma in 'comparative coalfield studies' voorbereidt. Andere deelnemers zijn: prof. Chris Williams (University of Wales Swansea), prof. Klaus Tenfelde (Institut für soziale Bewegungen, Ruhr Universität, Bochum), prof. Nina Fishman (University of Westminster, Londen), dr. Ben Gales (Groningen). Als eerste activiteit wordt in dat kader van 15 tot 18 juni 2006 een ESTER-PhD-seminar georganiseerd in Bochum over de 'social history of mining'.

N.W. Posthumus Instituut

Sinds 2004 was de hoogleraar in het kader van de deelname van het SHCL aan het NW Posthumus Instituut, de landelijke onderzoeksschool voor economische en sociale geschiedenis, onderzoeksleider voor een nieuw wetenschappelijk programma van het NW Posthumus Instituut, getiteld 'Ruimte en regio: interactie, constructie, transformatie' (samen met prof. Maarten Duyvendak, Groningen). Het SHCL-programma is onderdeel van dit interuniversitaire samenwerkingsproject. Op de gezamenlijke Posthumusconferentie op 1 en 2 september werden de eerste resultaten gepresenteerd van een conceptuele verkenning in het onderwerp 'Regionale geschiedenis en de *spatial turn*: postmoderne en historische constructies van ruimtelijkheid'. Een eerdere poging werd op 16 februari voorgelegd aan het onderzoekseminar van het IISG onder de titel 'Grenzen: een ruimtelijke geschiedenis'. Gezien het beperkte tijdsbudget van het bijzonder hoogleraarschap (0,2 fte), gecombineerd met de vele voorgenomen activiteiten en verplichtingen in het Euregionale en SHCL-kader, zal deze functie van onderzoeksleider in 2006 niet worden gecontinueerd. Die taak zal worden overgenomen door dr. Anton Schuurman (Wageningen).

Supervision and authority in nineteenth-century European industry

Op 8 en 9 december nam de hoogleraar als commentator deel aan een door prof. Patricia Van den Eckhout aan de Vrije Universiteit Brussel georganiseerde conferentie over dit thema, met sprekers uit Wisconsin, Barcelona, Amsterdam, Brussel, Parijs, Glasgow, Exeter.

Promotiebegeleiding

Op 22 april verdedigde promovenda Erica Kuijpers haar proefschrift *Migrantenstad. Immigratie en sociale verhoudingen in 17e-eeuws Amsterdam* in Utrecht (mede-promotores waren prof. Maarten Prak en prof. Jan Lucassen). Het boek werd op 23

april op het Gemeentearchief Amsterdam aangeboden aan burgemeester Job Cohen. De hoogleraar was als tweede promotor (naast prof. Hans Philipsen) betrokken bij het promotie-onderzoek van drs. Ger Brouns naar de geschiedenis van de sociaal-psychiatrische verpleegkunde in Nederland (Fac. der Gezondheidswetenschappen). Drs. Serge Langeweg (FdCW/Industrion) en drs. Leen Roels (FdCW) begonnen hun promotieonderzoek naar mijnarbeidsmarkten in de Nederlands Limburg en Luik (zie hierboven). Promovenda drs. Sophie Bouwens (FdCW) zette haar onderzoek naar *Grensarbeid in de Euregio Maas-Rijn 1945-2000* voort (co-promotor is prof. Ton Nijhuis van het Duitsland Instituut Amsterdam). Zij publiceerde artikelen in het *Journal of Borderlandsstudies* en het jaarboek van het SHCL. Ook promovendus drs. Thijs van Vugt (Fontys Hogeschool Sittard) publiceerde een artikel in het jaarboek van het SHCL als voorpublicatie van zijn onderzoek naar *Het Boschstraatkwartier-Oost te Maastricht, ca. 1835-1975. Een sociaal-ruimtelijke geschiedenis*. De hoogleraar was lid van de jury bij de promotie van dr. Erwin Steegen (VUB). Zijn proefschrift, getiteld 'Een winkel in de buurt: kleinhandel en kleinhandelaren in Maastricht 1680-1805' zal in 2006 verschijnen in de dissertatiereeks Maaslandse Monografieën, die het SHCL samen met LGOG uitgeeft.

Geschiedenis Oranje-Nassaumijnen

De hoogleraar was voorzitter van de begeleidingscommissie bij het driejarige project 'Geschiedenis Oranje-Nassaumijnen' dat door het SHCL (dr. Willibrord Rutten) wordt uitgevoerd in opdracht van de Oranje-Nassau Groep B.V. te Amsterdam.

Prof. Van Winterprijs

De hoogleraar was lid van de jury van de Prof. Van Winterprijs voor het beste boek op het gebied van de regionale geschiedenis in de afgelopen twee jaar. De prijs werd gewonnen door dr. Theo Spek voor zijn proefschrift *Het Drentse esdorpenlandschap: een historisch-geografische studie* en op 18 november uitgereikt te Orvelte (Drenthe).

Onderzoek en publicaties

De samenwerking met de Universiteit Luik (ULg) en het *Institut d'Histoire Ouvrière Economique et Sociale* (IHOES) te Seraing werd voortgezet. Prof. dr. Ad Knotter en dr. Willibrord Rutten traden toe tot de wetenschappelijke adviesraad van het IHOES. De afdeling archieven van het SHCL gaf verschillende adviezen voor verbetering van het archiefbeheer.

Het onderzoek van dr. Willibrord Rutten naar dwangarbeid in de Limburgse steenkoolmijnen tijdens de Tweede Wereldoorlog is voltooid. Hij woonde in maart een driedaags congres bij over dwangarbeid in de tijd van het Duitse Rijk, op uitnodiging van het *Institut für Soziale Bewegungen* te Bochum. Bij gelegenheid van dat congres verscheen een bundel onder redactie van Klaus Tenfelde

e.a. over dwangarbeid in het nazi-tijdperk, waarin een artikel van Rutten is opgenomen over pogingen van de bezetter om Russische krijgsgevangenen in de Limburgse steenkoolmijnen te werk te stellen. Het onderzoek van dr. Rutten naar de bedrijfsgeschiedenis van de N.V. Oranje-Nassau Mijnen te Heerlen, 1893-1974 is januari 2005 van start gegaan. Er is een verkenning gedaan in het bedrijfsarchief. Van de bevindingen is de opdrachtgever een schriftelijke rapportage aangeboden. Een opzet voor het boek werd goedgekeurd, het eerste hoofdstuk is in concept gereed. Dr. Rutten trad op als referent bij een workshop over arbeidsmarkt en mijnarbeid in de Euregio van de Vrije Universiteit Brussel onder leiding van prof. A. Knotter en prof. P. Scholliers.

Drs. Jac van den Boogard rondde zijn werkzaamheden af voor het grensoverschrijdende *oral-history* project 'Gelebte und erinnerte Geschichte/De eigen geschiedenis beleefd en verteld', dat in 2001 van start ging in samenwerking met de Akense hoogleraar Armin Heinen. Het boek is persklaar. Drs. Paul Arnold voltooide zijn onderzoek naar de historie van de steenkoolmijn Laura & Vereeniging. Het is als artikel verschenen in het Jaarboek van het SHCL (2005). Archivaris Hans van Hall ging verder met zijn promotieonderzoek naar 'De evolutie van de vrijheid van Eijsden in de late middeleeuwen en moderne tijden (13e – 17e eeuw)'. Promotor is prof. Louis Berkvens, hoogleraar in de rechtsgeschiedenis van de Limburgse territoria aan de Universiteit Maastricht. Hiertoe werd het archief van de Heerlijkheid en Schepenbank Eijsden tot 1600 verder ontleed. Er is een begin gemaakt met het schrijven van de eerste hoofdstukken.

Stagiaire Ellen Barkmann, studente nieuwste geschiedenis van de Heinrich Heine Universiteit Düsseldorf, verrichtte onder leiding van dr. Rutten gedurende vier maanden onderzoek naar de institutionele geschiedenis van de Vereniging Gezamenlijke Steenkolenmijnen Limburg (GSL) en voorlopers. De stage mondde uit in een omvangrijk rapport dat kan fungeren als inleiding bij de inventaris van het GSL-archief (EAN 702).

Medewerkers van de afdeling onderzoek zijn betrokken bij de begeleiding van scripties en zijn een vraagbaak bij projecten van externe onderzoekers, die dikwijls gebruik maken van de collecties van het SHCL.

Uitgaven

Er zijn twee boeken uitgegeven, één door het SHCL en één onder auspiciën van de Stichting Maaslandse Monografieën. In het najaar verscheen de vijftigste jaargang van de *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg/Jaarboek van het Sociaal-Historische Centrum voor Limburg*, met een omvang van 268 bladzijden. Het Jaarboek stond in het teken van de tachtigste verjaardag van dr. Rudolf Philips, oud-directeur van het SHCL. De presentatie vond plaats op 24 november in de Rococabibliotheek van het voormalige klooster Rolduc in Kerkrade. De bijeenkomst werd bijgewoond door meer dan honderd belangstellenden.

In de reeks Maaslandse Monografieën verscheen in het voorjaar het proefschrift van dr. Jos Wassink (gemeentearchivaris van Weert) over rechtspraak en

bestuur in Weert (1568-1795). Meer bijzonderheden over deze uitgave staan in het jaarverslag van de Stichting Maaslandse Monografieën (zie bijlage 6).

De eindredactie en de editing van het Jaarboek en de uitgaven in de reeks Maaslandse Monografieën werden weer verzorgd door prof. Ad Knotter en dr. Willibrord Rutten en de medewerkers van de algemene dienst van het SHCL. De beeldredactie van het Jaarboek werd deze keer verzorgd door drs. Paul Arnold.

Educatie en publieksdiensten

Educatie

De educatieve serie van uitgeverij Waanders, 'Weet je nog koempel', onder redactie van onder anderen drs. Jac van den Boogard is thans voltooid. De laatste aflevering, geschreven door dr. Willibrord Rutten, werd op 9 mei onder grote belangstelling gepresenteerd in het schachtgebouw van de voormalige Oranje Nassaumijn te Heerlen.

SHCL-medewerker drs. Jac van den Boogard werd door de stuurgroep Culturele Biografie Maastricht benoemd als regisseur van de Culturele Biografie van Maastricht, een groot educatief project. Hij is vanaf 1 april 2005 tijdelijk gedetacheerd bij de gemeente Maastricht. Tevens was hij nauw betrokken bij de opzet van de tentoonstelling 'Broeder, belhamels en heilige boontjes' in het Centre Céramique (19-5- tot 26-6-2005). Drs. Paul Arnold is sedert juni aan het team van de Culturele Biografie toegevoegd.

Samen met het Regionaal Historisch Centrum Limburg en de Historische Kring Maastricht van het LGOG werd in het najaar de Maastrichtse Week van de Geschiedenis georganiseerd rondom het landelijke thema 'Buren'. Er werd een uitgebreid lezingenprogramma gepresenteerd. Een belangrijk onderdeel was ook de realisatie van de expositie 'Werken over de grens: lotgevallen van mijnwerkers', die vanaf 29 oktober te zien was in het Regionaal Historisch Centrum te Maastricht.. Op basis van recent verricht wetenschappelijk onderzoek binnen het SHCL werd voor een breed publiek een visuele presentatie geboden van twee eeuwen arbeid door Limburgers in het aangrenzende België en Duitsland. De tentoonstelling liep nog tot begin 2006. De tentoonstelling mocht zich verheugen in de ontvangst van ca. 5.000 bezoekers. Het onderwerp van de expositie oogstte veel waardering bij voormalige grensarbeiders, een groep die een beetje in vergetelheid dreigde te raken.

Het SHCL organiseerde in samenwerking met Museum Industrion een HOVO-cursus 'industriegeschiedenis', bestaande uit vijf colleges. Ter begeleiding werd een reader samengesteld. Docenten namens het SHCL waren drs. Paul Arnold en dr. Willibrord Rutten. In samenhang met deze cursus werd voor Studium Generale van de UM een excursie naar Luik georganiseerd onder het motto 'ondergronds-bovengronds'. De belangstelling voor het industriële verleden van de Euregio blijft levendig, getuige het grote aantal deelnemers.

In dit verslag willen wij de aandacht vestigen op een bijzondere gebruikersactiviteit met een hoog educatief gehalte: Drs. Thijs van Vught heeft meerdere malen met zijn studenten van de Fontyshogeschool aan de hand van het archief en de bibliotheek van het SHCL een onderzoek verricht naar de vroeg twintigste-eeuwse sociale geschiedenis van het Boschstraatkwartier in Maastricht.

Externe dienstverlening

Website www.shclimburg.nl

De informatie op de website van het SHCL werd verder uitgebreid en wordt regelmatig geactualiseerd. De website wordt steeds meer het centrale medium waarop informatiebestanden en toegangen doorzocht kunnen worden ter voorbereiding of in plaats van een fysiek bezoek aan de studiezaal. Dat vertaalt zich in een sterk stijgend aantal bezoeken aan de website. In het verslagjaar waren dat er 32.551 (was 19.035 in 2004 en 9.700 in 2003). Ook het aantal verzoeken om inlichtingen via e-mail neemt nog steeds toe. Afgezien van de ontsluiting via PICA en de database brochures van de bibliotheek, is het aantal toegangen op de archieven dat rechtstreeks via de website benaderbaar is, verder uitgebreid.

Studiezaal

Het aantal bezoekers aan de studiezaal bedroeg 574 (in 2004: 584), waaronder 30 zeer frequent, bijvoorbeeld omdat zij bezig waren met de voorbereiding van een proefschrift of scriptie. Het aantal uitleningen bedroeg 627 (in 2004: 579). Hiervan hadden 51 uitleningenbetrekking op het interbibliothecair leenverkeer (IBL). Het aantal verzoeken om kopieën uit periodieken via IBL bedroeg 37. Daarnaast werden 427 titels ter inzage uitgegeven op de studiezaal. Voorts werd door medewerkers via de leeszaal of telefonisch informatie en materiaal verschaft over tal van historische thema's ten behoeve van scripties, publicaties en tentoonstellingen.

Onderwerpen waarnaar het afgelopen jaar regelmatig onderzoek is verricht:

- Institutionele geschiedenis van de organisatie van werkgevers in de Limburgse mijnindustrie GSL;
- Monumentale onderdelen van het gesloopte complex Chem. industrie rd Haagen te Roermond;
- Burgemeestersbenoeming in Gulpen gedurende de Tweede Wereldoorlog;
- Limburgse bierbrouwerijen 1870-1940;
- Cokesovens van Staatsmijnen in de periode 1944-1968;
- Mergelwinning/mergelgroeven 1850-heden;
- Onderwijs aan kinderen werkzaam bij de Sphinx;
- Laura en Vereniging 1899-1998;
- Industriële archeologie sinds 1850;
- Henri van Groenendael;
- Dodelijke ongevallen in de steenkolenmijnbouw;

- Hub Leufkens (1894-1962) te Heerlen (fotografie begin twintigste eeuw in Limburg);
- De Sloveense gemeenschap in Zuid-Limburg;
- De kunstenaar en industrieel ontwerper Eduard Bellefroid;
- De Maasroute Maastricht-Luik van 1800 tot vandaag;
- De ingroei van Limburg in de Nederlandse natiestaat;
- Maasniel-Roermond 1945-1960;
- Hoensbroek rond 1930.

Beheer en ontsluiting van de collecties

Archieven

Algemeen

De in 1999 in gang gezette modernisering van het archiefbeheer overeenkomstig overheidsnormen op basis van het *bewerkingsplan* en *collectievormingsprofiel* werd verder voortgezet. Dat impliceert dat de verwerving van nieuwe archieven selectief gebeurt en zo veel mogelijk kostenneutraal. Er werd verdere vooruitgang geboekt op het terrein van de vier kerntaken selectieve collectievorming, schoning, toegankelijk maken en materiële verzorging. Per ultimo 2005 omvatte het bestand per saldo ca. 4.340 meter. De afzonderlijke werkzaamheden worden hierna verder toegelicht.

De volgende personen waren gedurende het verslagjaar geheel of gedeeltelijk bij deze werkzaamheden betrokken: Cees de Beyer, Guus Crapts, Harm Duursma, Hans van Hall, Mietie Hanssen, Herman Heemels, Wesley Hendrix, Henk Hondius, Marga Janssen, Math Koekkelkoren, Cees Lit, Loek de Moor, Andrea Peeters, Rudolf Philips, Suzanne Souren, Herman Wijenberg en Max Wijnen. Guus Crapts en Loek de Moor volgden aan de Archiefschool enige modules van de opleiding archiefassistent.

Acquisitie, selecteren en vernietigen

Er werd een beperkt aantal archieven verworven met een omvang van 14 m'. Een overzicht van deze mutaties in het bestand is te vinden in bijlage 8. De omvang van de nog naar gemeente- en streekarchieven binnen de provincie (ca. 75 m'), respectievelijk naar archiefinstellingen buiten de provincie (ca. 40 m') over te brengen archieven, bleef ongewijzigd. In een aantal archieven heeft volgens de gebruikelijke criteria selectie en vernietiging plaats gevonden (ca. 40 m'). Voorafgaand aan de verwerving gebeurde dat ook met alle in bijlage 8 vermelde geacquireerde archieven (60 m'). Per saldo verminderde het beheerde bestand met ca. 25 m' tot ca. 4.340 m'.

Met meerdere archiefvormers werd overlegd over overbrenging van archieven, respectievelijk het toegankelijk maken daarvan en de daaraan gekoppelde financiële verantwoordelijkheid. Naast de in het vorige jaarverslag genoemde instel-

lingen, dienen daaraan te worden toegevoegd ENCI en Vroedvrouwenschool. Op de valreep van 2006 werd overeengekomen dat de definitieve bewerking van het bij het SHCL berustende archief van de laatste instelling door deze financieel wordt ondersteund.

Verpakken en materieel verzorgen

Vooruitlopend op definitieve materiële verzorging (die eerst kan plaats vinden na schoning en inventarisatie) zijn 35 m' archieven voorlopig ingepakt. Definitief materieel verzorgd werd een aantal volledig geschoonde en geïnventariseerde archiefbestanden of bestanddelen, in totaal ca. 100 m'. De werkzaamheden omvatten zoals gebruikelijk het stofvrij maken, ontdoen van metalen onderdelen en plastics en het voorzien van gebufferde zuurvrije omslagen, dozen en etiketten.

Toegankelijk maken

De database archiefbeheer werd voortdurend geactualiseerd. Op basis hiervan werden periodiek de depotlijsten en publieksoverzichten voor de studiezaal bijgewerkt en de gegevens op de website aangepast. Een aantal inventarissen werd in uniforme presentatie gereed gemaakt voor de studiezaal en de website.

De bewerking van het omvangrijke archief van de NV Koninklijke Sphinx-Gustavsberg werd voortgezet. De beschrijving van het gedeelte tot de fusie in 1958 met de Maastrichtse aardewerkfabriek Société Céramique, en van deze fusiepartner zelf, werd voltooid. Er wordt nog gewerkt aan de definitieve indeling van deze bestanden. Het archief van de gefuseerde onderneming (vanaf 1958) is inmiddels ook geheel beschreven, behoudens het bestuurlijk gedeelte van de dochterondernemingen zoals Hemiksem. Bij de inventarisatie zijn Max Wijnen, Henk Hondius, Andrea Peeters en Herman Heemels betrokken.

Gereed kwam de inventaris van de archieven en collecties afkomstig van de oud-directeur van het SHCL dr. J.F.R. Philips. De inventaris van dit omvangrijke bestand werd door hemzelf met medewerking van Andrea Peeters samengesteld. De inventaris werd samen met het jaarboek aangeboden tijdens een feestelijke bijeenkomst ter gelegenheid van de tachtigste verjaardag van de auteur in de voormalige abdij Rolduc.

Harm Duursma voltooide met medewerking van Henk Hondius de inventarisatie van de archieven van de Katholieke Arbeidersbeweging Limburg, een aantal afdelingen en voorgangers hiervan. Hij maakte vervolgens een begin met de archieven van de opvolgers hiervan: de Limburgse afdelingen van NKV (vanaf 1964), en federatie NKV met NVV (vanaf 1976), tot het moment van fusie tot FNV in 1982.

De inventarisatie van de archieven van de Broeders van de Liefde Sint Servaas en de Zusters van de Liefde Sint Anna te Venray, waarvan het huidige Vincent van Gogh Instituut de rechtsoopvolger is, werd voortgezet. Cees Lit werkte verder aan het institutionele gedeelte. Bij de beoogde selectie in de patiëntendossiers kon in het verslagjaar geen voortgang geboekt worden. Hetzelfde gold voor de

laatste onderdelen van de bedrijvendocumentatie afkomstig van het ETIL.

De database die alle leden van de Nederlandse Katholieke Mijnwerkersbond vanaf 1945 omvat, werd steekproefsgewijze gecontroleerd. Aan de invoer van een zelfde bestand van de afgevoerde leden werd verder gewerkt. Marga Janssen, Suzanne Souren en Cees de Beyer waren bij deze werkzaamheden betrokken. Verder werd gewerkt aan een toegang op het archief van de Stichting Limburgse Kastelen, werden losse aanwinsten verwerkt en werd de bestaande magazijnlijst van het archief van de Vereniging van Ingenieurs Zuid-Limburg herzien. Van een aantal kleinere archiefjes zijn de toegangen gecontroleerd en de beschrijvingen zo nodig aangevuld.

Voltooide magazijnlijsten en inventarissen

- Archief (1918-2004) en collecties (1935-2005) van J.F.R. Philips te Maastricht door J. Philips m.m.v. A. Peeters. Omvang 10 m'. Niveau 4.
- Archief van de Katholieke Arbeidersbeweging Limburg, afdelingen en voorgangers (EAN 60) door H. Duursma m.m.v. H. Hondius. Omvang 9,5 m'. Niveau 5.
- Archief van de Vereniging van Ingenieurs Zuid-Limburg 1971 - 2001 (EAN 1049) door A. Peeters. Omvang 2,12 m'. Niveau 2.

Bibliotheek

Per 1 februari 2005 kon drs. Johan van de Walle worden aangesteld als hoofd van de bibliotheek. In augustus 2005 legde hij een beleidsnota voor, die vervolgens werd geaccordeerd door de directie en het bestuur van het SHCL. De beleidsnota beoogt in de eerste plaats tot een betere positionering te komen van de bibliotheek van het SHCL ten opzichte van andere belangrijke historische bibliotheken en informatieve diensten in Limburg. Om dat doel te bereiken zijn een aantal samenhangende projecten geformuleerd die in 2005 in uitvoering zijn genomen en waarvan enkele inmiddels zijn afgesloten. De projecten hebben betrekking op de integratie van de verwerking van data en de verlening van informatieve diensten, de automatisering van werkprocessen, de digitalisering van het aanbod, de opzet van speciale gedigitaliseerde diensten en de profilering en afbakening van de collectievorming ten opzichte van collega-instellingen.

De beleidsnota bibliotheek SHCL

Uit de beleidsnota voortkomende activiteiten en resultaten zijn:

1. Het *collectievormingsprofiel*. Om ons van andere bibliotheken te onderscheiden als wetenschappelijke en gespecialiseerde bibliotheek, wordt de collectie nu ontdaan van die titels die geen relatie hebben met het doel van het SHCL en het daaruit voortkomende verzamelprofiel. De opstelling van dit collectievormingsprofiel wordt ondersteund door de automatisering van het bestaande trefwoordensysteem van de bibliotheek van het SHCL. Dit trefwoordensysteem vormt de basis voor een meer hiërarchisch georganiseerde

thesaurus/classificatie. Het profiel zal een grote rol gaan spelen bij de collectiecoördinatie.

2. De *collectiecoördinatie*. De collectievormingsprofielen van het SHCL, RHCL en de Stadsbibliotheek Maastricht zullen de basis van de collectiecoördinatie gaan vormen. De collectiecoördinatie houdt niet alleen de verdeling van de onderwerpsterreinen over de verschillende bibliotheken in, maar verdeelt het werk ook naar het soort documenten. Daarbij gaan wij uit van een sterk ontwikkelde kant van het SHCL: de documentatie. Verder bedient het SHCL een publiek dat zich richt op (wetenschappelijk) onderzoek. Dat publiek is gebaat bij een gedetailleerde ontsluiting van bronneninformatie. Deze mate van detaillering kan bereikt worden door de kleinst mogelijke documentaire eenheden te beschrijven en te indexeren, met een zo fijnmazig mogelijke thesaurus.
3. Interne *bibliotheekautomatisering*.
 - a. Er is een digitaal *uitleensysteem* opgezet in MS Access (operationeel per 1 augustus 2005).
 - b. Er is een digitaal *tijdschriftenadministratiesysteem* in Access opgezet (operationeel per 1 november 2005). De achterstand in de administratie van de tijdschriften wordt nu ingelopen.
 - c. Voor de *thesaurusbouw* heeft het SHCL het pakket MultiTes ingekocht. Dit systeem voldoet goed voor de ontwikkeling van de thesaurus.
 - d. De bibliotheek werkt nu nog met gescheiden en ten dele zelf gebouwde systemen. Als de voorgenomen verhuizing naar het RHCL in zicht is, zullen wij tezamen met het RHCL op zoek gaan naar een geïntegreerd bibliotheeksysteem, waarnaar de gegevens geconverteerd zullen worden.
4. De instelling van de *Commissie Begeleiding Bibliotheek SHCL* (COBBISH), met als leden: prof. dr. A. Knotter (SHCL, voorzitter), prof. dr. L. Berkvens (UM, FdRW), drs. G. Brouns (UM, zorgwetenschappen), mw. drs. B. Hackeng (SBM), prof. dr. E. Homburg (UM, FdCW), dr. A. van Iterson (UM FdEW), drs. G. Jägers (UBM), drs. S. Langeweg (Industrion), drs. Th. Van Vught (Fontys Hogeschool), prof. dr. L. Wessels (OU), drs. J. van de Walle (SHCL, bibliothecaris). Deze commissie verzekert de bibliotheek van een draagvlak van gebruikers en beleidsbepalers bij de ontplooiing van haar activiteiten.

Projecten

Nieuwe projecten

1. *Overname bibliotheek Industrion*: In 2005 heeft het Industrion een bibliotheek van 6.373 titels aan het SHCL overgedragen. Op basis van het titelmateriaal wordt een selectie gemaakt op basis van de aanwezigheid van titels in de bibliotheek van het SHCL en de overige bibliotheken in Limburg. Verder bekijken we welke van de titels ook inhoudelijk voor opname in de SHCL-bibliotheek in aanmerking komen. Wanneer de selectie op basis van het catalogusmateriaal is afgerond zullen de boeken naar het SHCL worden

vervoerd en worden de titelbeschrijvingen volgens de PICA-standaard ingevoerd.

2. *Bibliotheeksamenwerking met Regionaal Historisch Centrum Limburg*: het SHCL verricht ondersteunende werkzaamheden voor de bibliotheek van het RHCL. Bibliotheekmedewerkster Thea Brockbernd is in dit kader voor 0,2 fte gedetacheerd bij het RHCL. Tegelijkertijd neemt het SHCL de bibliotheek van de Domaniale Mijn, die in het bezit is van het RHCL over. De procedure met de Industrion-bibliotheek wordt ook toegepast op de bibliotheek van de Domaniale. Deze zal in de loop van 2006 eveneens worden ontsloten in de catalogus van het SHCL.

Lopende projecten

1. *Sanering tijdschriften*. Er zijn 69 tijdschrifttitels geselecteerd voor decollectieering (ca. 80 meter).
2. *Sanering monografieën*. Uit de zgn. collectie-Schaper, die in de jaren 1990 werd verworven, worden branchevreemde titels geselecteerd voor decollectieering. Dit arbeidsintensieve werk is nog niet afgerond.
3. *Hervorming van de inhoudsontsluiting*. Er is een begin gemaakt met de ombouw van het bestaande trefwoordenbestand naar een thesaurus/classificatie en met de ontvlechting van artikelbestand en het monografieënbestand in de oude hoofdwoordencatalogus. In totaal gaat het om 24000 titels. Daarvoor is een databaseformaat in Access gemaakt.
4. *Krantenknipselproject*. De bestaande inhoudsontsluiting van de collectie krantenknipsels van het SHCL (tot ca. 1970) is door Thea Brockbernd en Marga Jansen ingevoerd in een digitale database. Er zijn 10.240 Limburgse krantenartikelen ingevoerd, met nog 30.000 titels te gaan. Met de Provincie Limburg is overleg gaande over de overname van de knipselcollectie van de Provincie vanaf 1970.

Afgeronde projecten

1. *Digitale ontsluiting brochurebestand*. Dit project, waaraan al sinds 2002 door Hans Jansen is gewerkt, werd begin 2006 afgesloten. In totaal zijn er 35.000 titels ingevoerd en van trefwoorden voorzien (te raadplegen op www.shclimburg.nl).
2. *Titelbeschrijving collectie Faculteit der Cultuurwetenschappen*. In opdracht van de UB zijn door bibliotheekpersoneel van het SHCL in 2004 en 2005 2.704 titels in de catalogus van de UB en de GGC ingevoerd.

Enige productiecijfers

In 2005 werden 4.389 titels ingevoerd in PICA (in 2004: 4.384), waarvan 1.161 nieuwe titels en 3.228 gemuteerde beschrijvingen. Behalve titels van het SHCL zelf omvat dit aantal ook beschrijvingen van publicaties uit de 'voorraadcollectie' van de Faculteit der Cultuurwetenschappen die zijn gemaakt in opdracht van de Universiteitsbibliotheek (2.700 stuks). Dit project werd in 2005 afgerond.

Beschrijvingen van brochures in bezit van het SHCL werden evenals vorig jaar door Hans Jansen ingevoerd in Access-bestanden. In 2005 werden 12.000 beschrijvingen gemaakt en van trefwoorden voorzien. Dit project is in 2005 eveneens afgerond.

Overige collecties

Vakbondsvaandels en -vlaggen

Het sinds 2002 lopende project 'Inventarisatie, conservering en concentratie van vlaggen en vaandels van Limburgse vak- en standsorganisaties' is voortgezet in 2005. Het door de Mondriaan Stichting, Provincie en VSB-fonds gesubsidieerde project is uitgevoerd door zelfstandig textielrestaurator Doortje Lucassen, in opdracht van het SHCL. In september is de conservering van 90 exemplaren, naar tevredenheid van alle partijen, afgerond en daarmee is dat deel van het project voltooid. De 90 geconserveerde vlaggen en vaandels zijn, volgens afspraak, overgebracht naar het Limburgs Museum alwaar de bewaarcondities gewaarborgd zijn. In 2005 is de collectie toegenomen met twee vaandels. Deze bevat nu 149 stuks waarvan er dus nog 59 bij het SHCL zijn opgeborgen. Het is de bedoeling dat voor de resterende 59 stuks een vervolproject wordt gestart in samenwerking met het Museum Het Domein. De financiering daarvoor is echter nog niet rond. Het beheer van de deelcollectie bij het SHCL berust bij Doortje Lucassen. Met de digitalisering van de gehele collectie is een begin gemaakt.

Fotocollectie

De eerder in een database ingevoerde fotobeschrijvingen van oud-medewerker Bleeser wordt geleidelijk aan van aanvullende gegevens voorzien. Tezamen met nog niet eerder beschreven foto's werden enkele honderden afbeeldingen optimaal toegankelijk gemaakt in de database.

Het logische vervolg op de database vormt de ontwikkeling van een beeldbank. Dankzij een particuliere gift kan hiermee een begin worden gemaakt. In eerste instantie komen de eerder ingevoerde subcollecties Sphinx en Société Céramique, bestaande uit meer dan 2.500 afbeeldingen, hiervoor in aanmerking. De beeldbank zal in de loop van 2006 worden gepresenteerd.

Bijlage 1

Samenstelling van het Dagelijks en het Algemeen Bestuur

Ere-voorzitter: Dr. G.C.P. Linssen (Roermond), 1973

Ere-voorzitter: Mr H.J.J.M. van der Bruggen (Roermond), 1987

Samenstelling van het Dagelijks Bestuur per 31-12-2005

Drs. G.C.J. van der Velde (Maastricht), voorzitter (1992)

Ing. G.H. Minkman (Meerssen), vice-voorzitter (1997)

Mw. Mr C. de Koster (Maastricht), secretaris (2005)

Prof. A. Beek RA (Meerssen), penningmeester (1992)
Dr. N.J.P.M. Bos (Brunssum), lid (1999)

Samenstelling van het Algemeen Bestuur per 31-12-2005

De leden van het Dagelijks Bestuur, alsmede
Drs. A. Barske (St. Odiliënberg), 2004
Prof. dr. A.M.J.A. Berkvens (Maastricht), 1999
Drs. F.H. van Buren (Geleen), 2000
Ing. L.L.J. Daerns (Heerlen), 1997
Dr. E. Dormans (Valkenburg), 2004
Drs. J.J.M. Helgers (Ravenstein), 1999
Drs. F.L.J.F. Jadoul (Maastricht), 1993
M.L.A. Litjens (Sittard), 2003
F.F. Pfeiffer (Munstergeleen), 2001
J.J.G. Tonnaer (Sittard), 1992
Prof. dr. P.M.J.E. Tummers (Maastricht), 2000
Ir. D.J. van Waes (Maastricht), 2000
Prof. dr. A.M. van der Woude (Ede), 1979

De leden van het bestuur ontvangen geen vergoeding.

Bijlage 2

Organisatieschema en samenstelling van het personeel

Adres: Boschstraat 73, 6211 AV Maastricht
tel. 043-3284191
fax 043-3255788
e-mail: info-shcl@shcl.unimaas.nl
website: www.shclimburg.nl

Personeelssamenstelling per 31-12-2005

Directie prof. dr. A. Knotter (8/10 directeur), dr. W.J.M.J. Rutten (2/10 adjunct-directeur);

Algemene dienst (interne organisatie: secretariaat, receptie, boekhouding, personeelsadministratie, gebouw-beheer; uitgeverij: persklaar maken van manuscripten, boekenverkoop; voorlichting en publiciteit; beheer website): mevrouw drs. M. Hermsen (8/10 hoofd), mevrouw I.J.L. Frints (4/10), mevrouw M. Hanssen (6/10), H.M. Janssen (10/10), mevrouw E.M. Muyres-Schilder (6/10);

Afdeling onderzoek en publicaties (organisatie van symposia en inrichting van tentoonstellingen; verrichten van onderzoek; voorbereiding van publicaties): dr. W.J.M.J. Rutten (8/10 hoofd), prof. dr. A. Knotter (2/10 bijz. hoogl.), drs. P.A.A.E. Arnold (5/10), drs. J.J.F. van den Boogard (8/10 gedetacheerd bij Gemeente Maastricht), drs. J.E.A. van Hees (10/10 gedetacheerd bij RAI);

Afdeling archief (acquisitie, beheer en ontsluiting van particuliere archieven; studiezaaldiensten): A.F.L.N. Crapts (10/10), drs. J. van Hall (hoofd a.i. 7/10), mevrouw A.M.L.G. Janssen (5/10), H.D. Hondius (2/10), M. Koekkelkoren (10/10), ing. C. Lit (8/10), M.L.P.M. de Moor (10/10), mevrouw A.M.Th. Peeters (6/10), S.M.P.J. Souren (6/10), H. Wijenberg (10/10), M.I.M.A. Wijnen (10/10);

Afdeling bibliotheek (acquisitie, beheer en ontsluiting van gedrukt documentatiemateriaal; studiezaaldiensten): drs. J. van de Walle (10/10), mevrouw T.A.G. Brockbernd-Wijts (5/10), mevrouw drs. J.M.R.H. Konings (5/10), L.C.C.M. Royakkers (10/10), mevrouw M.H.H.E.Volkers-Geuskens (5/10).

Vrijwilligers C. de Beyer, P. Borro, mw. A. de Bruin, mw. C.S.A.M. de Bruin, mw. R. Dullens, H. Duursma, mw. M. Hanssen, mw. C. van Lith, dr. J.F.R. Philips.

Bijlage 3

Lidmaatschappen

Drs. J.J.F. van den Boogard

- adviseur van het bestuur van het Limburgs Film- en Video Archief (LIFVA)
- lid van de redactiecommissie *Weet je nog koempel? De mijnen in Limburg*
- regisseur van de Culturele Biografie Maastricht

Prof. dr. A. Knotter

- voorzitter van de redactie van de *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg*
- secretaris van het bestuur van de Stichting Maaslandse Monografieën
- voorzitter van de Commissie Broncommentaren van het Instituut voor Nederlandse Geschiedenis te Den Haag
- lid van de Raad van Advies van het Instituut voor Nederlandse Geschiedenis te Den Haag
- lid van de jury van de Prof. Van Winterprijs voor regionale en lokale geschiedenis
- lid van het curatorium van het Duitsland Instituut Amsterdam
- voorzitter van de begeleidingscommissie van het project 'Geschiedenis Oranje Nassaumijnen'
- lid van het Algemeen Bestuur van het N.W. Posthumus Instituut

Dr. Willibrord Rutten

- secretaris van de redactie van de *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg*
- redactiesecretaris van de reeks Maaslandse Monografieën
- lid van de Werkgroep Industriële Archeologie Limburg (WIEL)
- lid van het Algemeen Bestuur van het N.W. Posthumus Instituut

Drs. Johan van de Walle

- adviseur van V2, Institute for the Unstable Media in Rotterdam

Bijlage 4

Publicaties

Arnold, Paul, 'Laura en Julia. Een kleine geschiedenis van de Naamloze Vennootschap Laura en Vereniging', *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg / Jaarboek van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg* 1. (2005) 139-172.

Boogard, Jac van den, et al. (red.), *Weet je nog koempel? De mijnen in Limburg*, delen 16-19. Waanders (Zwolle 2004) 369-464.

Boogard, Jac van den, 'De archiefschat van Jac van den Boogard', *Archievenblad* (2005) 109, 3.

Boogard, Jac van den, 'Heerlen: de Oranje-Nassaumijn I, opkomst en teloorgang van de Limburgse mijnen', *Plaatsen van herinnering*, deel IV (Den Haag 2005) 322-333.

Knotter, Ad en Barbara Henkes (eds.), Themanummer 'De Westforschung en Nederland', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 118 (2005) 141-275.

Knotter, Ad, 'Na de *Kulturraumforschung*. Oude en nieuwe concepten in de grensoverschrijdende regionale geschiedschrijving', *ibidem*, 227-246.

Knotter, Ad, 'The border paradox. Uneven development, cross-border mobility, and the comparative history of the Euregio Meuse-Rhine', *grenzenLos* 3 (2004) 34-44 [verschenen in 2005]; een verkorte versie werd gepubliceerd in: *Fédéralisme Régionalisme (2002-2003): Mobilité et identités dans l'Eurégio Meuse-Rhin*, 49-60 [eveneens verschenen in 2005].

Knotter, Ad en Rutten, Willibrord (eds.), *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg / Jaarboek van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg* L. SHCL (Maastricht 2005).

Knotter, Ad, 'Ten geleide', *ibidem*, 3-4.

Knotter, Ad, 'Voorwoord', in: Caspar Cillekens en Vikkie Bartholomeus, *Van Ravelijn tot rivvelusie. Maastricht in de jaren vijftig en zestig* (z.p. 2005) 3.

Knotter, Ad, Recensie van: Henk Wals, *Makers en stakers: Amsterdamse bouwvakarbeiders en hun bestaansstrategieën in het eerste kwart van de twintigste eeuw* (Amsterdam 2001), *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 120 (2005) 579-580.

Rutten, Willibrord, „Russen“ nicht erwünscht. Der gescheiterte Einsatz sowjetischer Kriegsgefangener im niederländischen Bergbau während des Zweiten Weltkrieges, in: Klaus Tenfelde und Hans-Christoph Seidel (Hrsg.): *Zwangsarbeit im Bergwerk. Der Arbeitseinsatz im Kohlenbergbau des Deutschen Reiches und der besetzten Gebiete im Ersten und Zweiten Weltkrieg*. Klartext (Essen 2005) Band 1: Forschungen, 513-536.

Rutten, Willibrord, *Weet je nog, koempel? De mijnen in Limburg*, deel 19: Werken over de grens. Waanders (Zwolle 2005) 443-453.

Walle, Johan van de, 'Naar een verwijskamer voor cultureel erfgoed in de Euregio Maas-Rijn', *grenzenLos* 3 (2004) 82-94 [verschenen in 2005].

Bijlage 5

Lezingen en het SHCL in de media

Lezingen

Arnold, Paul, 'Nederland en de Industriële Revolutie'. HOVO-college, Maastricht 18 november.

Rutten, Willibrord, 'Werken over de grens. Lotgevallen van mijnwerkers'. Lezing voor de LGOG-kring Parkstad, Thermenmuseum Heerlen, 18 april.

Idem, Voordracht bij gelegenheid van de opening van de tentoonstelling 'Werken over de grens', Regionaal Historisch Centrum Limburg, Maastricht 29 oktober.

Idem, 'Luik en de wereldtentoonstelling van 1905'. HOVO-college, Maastricht 25 november.

Idem, 'Les atouts et références du SHCL. Referaat voor een delegatie van het Institut d'Histoire Ouvrière Economique et Sociale, Maastricht 19 december.

Knotter, Ad, 'Grenzen: een ruimtelijke geschiedenis'. Lezing voor het onderzoekseminar van het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, Amsterdam 22 februari.

Idem, 'Regionale geschiedenis en de *spatial turn*. Postmoderne en historische constructies van ruimtelijkheid'. Lezing voor de conferentie van het N.W. Posthumus Instituut, Groningen 2 september.

Het SHCL in de media

Cillekens, C., 'Kerkradse kompels in *La petite Prusse*', *Dagblad de Limburger*, 29 oktober.

Dragstra, W., 'Delven naar het mijnverleden', *Dagblad de Limburger*, 3 december.

Radio-interview met W. Rutten over de herdenking van de mijnsluiting op 17 december.

Bijlage 6

Jaarverslag van de Stichting Maaslandse Monografieën

De financiële situatie van de Stichting Maaslandse Monografieën bleef ook in 2005 bevredigend. Het bestuur van de Stichting werd per 31 december 2004 gevormd door mr. W.F.E.R.M. van Oppen (1998), voorzitter, prof. dr. A. Knotter (1998), secretaris, A.F. Henrar (1991), penningmeester, prof. dr. A.M.J.A. Berkvens (1994), vicevoorzitter, dr. N.J.P.M. Bos (2001), drs. F.H. van Buren (tot 10 oktober), mr. C. de Koster (vanaf 10 oktober) en dr. J.G.C. Venner (1997). Het bestuur vergaderde in 2005 op 10 oktober.

De Raad van Advies bestond uit prof. dr. Cl. Bruneel (Louvain-la-Neuve), prof. dr. A. Heinen (Aken), prof. dr. P.M.M. Klep (Nijmegen), prof. dr. A. Labrie, prof. dr. J.M.W.G. Lucassen (Amsterdam), prof. dr. G.W.J. Rooijackers (Amsterdam), prof. dr. H. Soly (Brussel) en prof. dr. R. van Uytven (Antwerpen). In plaats van de aftredende gouverneurs van beide Limburgen, mevrouw H. Houben-Bertrand en mr B.J.M. baron van Voorst tot Voorst, aanvaardden hun opvolgers S. Stevaert en L.J.P.M. Frissen het lidmaatschap. De Raad van Advies kwam in 2005 niet bijeen.

De redactie bestond uit prof. dr. A.M. van der Woude (1983), voorzitter, dr. W.J.M.J. Rutten (1997), secretaris, prof. dr. E. Aerts, mevrouw dr. J.C. Dekker (1997), prof. dr. H. Cardon (1999), prof. dr. A. Fl. Gehlen (1985), dr. J.J. de Jong (1997), prof. dr. P. Nissen (2001) en dr. M. van der Eycken (1985). De redactie heeft in 2005 niet vergaderd; de advisering geschiedde via e-mail.

In 2005 werd in samenwerking met Uitgeverij Verloren BV te Hilversum een monografie uitgegeven: het premieboek en deel 68 van de hand van dr. Jos Wassink, getiteld 'Van stad en buitenie. Een institutionele studie van rechtspraak en bestuur in Weert 1568-1795'. Het werd op vrijdag 27 mei gepresenteerd tijdens een redioutzending van de lokale omroep te Weert. In voorbereiding is de uitgave van het proefschrift van dr. Erwin Steegen over de kleinhandel in Maastricht in de 17e en 18e eeuw.

De Stichting Maaslandse Monografieën kreeg weer uitgebreide assistentie van de afdeling onderzoek en de algemene dienst van het SHCL bij het drukklaar maken en overige begeleiding van de uitgaven, de promotie van de reeks, verzending en verpakking van de boeken, beheer van de voorraad, het werven van nieuwe abonnees/donateurs, het voorbereiden en notuleren van vergaderingen van bestuur en redactie, het aanvragen van projectsubsidies enzovoorts.

Bijlage 7

Schenkers van bibliotheekmateriaal

M = monografie, P = periodiek

Personen

C. de Beyer	Maastricht	M
J. Dinjens	Maastricht	M + P
E. Fleré	Geleen	P
J.C.G.M. Jansen	Maastricht	M + P
M. Kleijnen-Abels	Valkenburg	M
A. Knotter	Maastricht	M
G.C.P. Linssen	Roermond	M + P
P. Martens	Maastricht	M
R. Philips	Maastricht	M + P
W. Rutten	Maastricht	M + P
H.-W. Schmuhl	Bielefeld	M
J. van de Walle	Gulpen	M

Organisaties/instellingen

IISG	Amsterdam	P
Maaslandse Monografieën	Maastricht	M
Ned. Agronomisch Hist. Instituut	Groningen	M
Stichting Eijsden Verleden	Eijsden	P
Streekgewest Westelijke Mijnstreek	Geleen	M
Vrije Universiteit	Amsterdam	P

Bijlage 8

Acquisitie en dequisitie van archieven en documentatie

Verworven archieven en documentatie

EAN: 1199.

Naam: Stichting Keerpunt.

Omvang: 0,75 m'.

Bereik: 1992 - 2004.

Rubriek: 17.01 Rooms-Katholieke kerk.

EAN: 1200.

Naam: NV Maastrichtse Crediet-Handelsbank te Maastricht.

Omvang: 2 m'.

Bereik: 1896 - 1943.

Rubriek: 16.04 Dienstensector.

EAN: 1201.

Naam: Limburgse Katholieke Gymnastiekbond.

Omvang: 0,5 m'.

Bereik: 1948 - 1985.

Rubriek: 15.06 Sport.

EAN: 1202.

Naam: Stichting Rode Steun.

Omvang: 0,25 m'.

Bereik: 1975 - 1988.

Rubriek: 01.02.03 Regionale politieke groeperingen/socialisme.

EAN: 1203.

Naam: Stichting Leo XIII.

Omvang: 0,37 m'.

Bereik: 1976 - 1997.

Rubriek: 17.04 Overige Rooms-Katholieke instellingen.

EAN: 1204.

Naam: Industriebond FNV, afdeling Geleen.

Omvang: 0,62 m'.

Bereik: 1945 - 1998.

Rubriek: 17.04 Overige Rooms-Katholieke instellingen.

DOC: 0068.

Naam: Collectie dr. J.F.R. Philips: onderdeel Venlo Enveloppenstad.

Omvang: 0,12 m'.

Bereik: 1949 - 1992.

Rubriek: 21.00 Verzamelingen.

DOC: 0069.

Naam: Collectie dr. J.F.R. Philips: onderdeel Beoefening Industriële Archeologie.

Omvang: 0,12 m'.

Bereik: 1975 - 1997.

Rubriek: 21.00 Verzamelingen.

DOC: 0070.

Naam: Collectie dr. J.F.R. Philips: onderdeel Onderzoek naar de geschiedenis van de landbouw en de tuinbouw in Limburg in de 20e eeuw.

Omvang: 0,62 m'.

Bereik: 1935 - 2004.

Rubriek: 21.00 Verzamelingen.

DOC: 0071.

Naam: Collectie dr. J.F.R. Philips: onderdeel Historiografie van het Burgerlijk Armbestuur te Maastricht.

Omvang: 0,5 m'.

Bereik: 1949 - 2004.

Rubriek: 21.00 Verzamelingen.

DOC: 0072.

Naam: Collectie dr. J.F.R. Philips: onderdeel Geschiedenis Beek (L).

Omvang: 0,25 m'.

Bereik: 1960 - 2004.

Rubriek: 21.00 Verzamelingen.

DOC: 0073.

Naam: Collectie dr. J.F.R. Philips: onderdeel Historische Demografie.

Omvang: 0,25 m'.

Bereik: 1960 - 1980.

Rubriek: 21.00 Verzamelingen.

DOC: 0074.

Naam: Collectie dr. J.F.R. Philips: onderdeel Diverse onderwerpen.

Omvang: 1 m'.

Bereik: 1951 - 2004.

Rubriek: 21.00 Verzamelingen.

DOC: 0075.

Naam: Drs. J.J.J. van de Venne, sociografisch onderzoek van de gemeente Valkenburg-Houthem.

Omvang: 1,37 m'.

Bereik: 1936 - 1967.

Rubriek: 21.00 Verzamelingen.

DOC: 0076.

Naam: Collectie dr. J.F.R. Philips: Werkgemeenschappen van de stichting voor Historisch Onderzoek.

Omvang: 0,12 m'.

Bereik: 1976 - 1991.

Rubriek: 21.00 Verzamelingen.

DOC: 0077.

Naam: Collectie dr. J.F.R. Philips: onderdeel Kamer van Koophandel en Fabrieken Noord-Limburg te Venlo.

Omvang: 0,12 m'.

Bereik: 1979 - 1984.

Rubriek: 21.00 Verzamelingen.

DOC: 0078.

Naam: Collectie dr. J.F.R. Philips: onderdeel Mornus Oude Mannenhuis (Stichting Mornus) te Maastricht.

Omvang: 0,12 m'.

Bereik: 1956 - 1992.

Rubriek: 21.00 Verzamelingen.

DOC: 0079.

Naam: Collectie dr. J.F.R. Philips: onderdeel: Limburgse Identiteit.

Omvang: 0,12 m'.

Bereik: 1954 - 2005.

Rubriek: 21.00 Verzamelingen.

DOC: 0081.

Naam: Fotoboek van brouwerij Marres te Maastricht.

Omvang: 0,75 m'.

Bereik: ca. 1900.

Rubriek: 21.00 Verzamelingen.

Verworven aanvullingen op archieven en documentatie

EAN 84:

Naam: Stichting Katholiek Maastricht.

Omvang: 0,12 m'.

Bereik: 1966 - 1979.

Rubriek: 17.04. Overige Rooms-Katholieke instellingen.

EAN 463.

Naam: Radium Foam BV en rechtsvoorgangers.

Omvang: 3,25 m'.

Bereik: 1949 - 2004.

Rubriek: 16.02 Nijverheid, industrie.

Gemeentearchief Kerkrade (2005)	Kerkrade
Gemeentearchief Venlo (1973)	Venlo
Gemeentelijke Bibliotheek (1979)	Lanaken (B)
Gemeentemuseum Echt (1961)	Echt
Geschied- en Heemkundige Kring (1988)	Thorn
Graaf Huyn College (1975)	Geleen
Groot Seminarie Rolduc (1986)	Kerkrade
Heemkunde-Museum Beek, Stichting (1979)	Beek
Heemkundevereniging Geleen (1980)	Geleen
Heemkundevereniging Helden (1984)	Panningen
Heemkunde Vereniging Maas- en Swalmdal (1981)	Reuver
Heemkundevereniging 'Medelo' (1984)	Meijel
Heemkundevereniging OCGL (2000)	Landgraaf
Heemkunde-Vereniging 'Roerstreek' (1969)	Sint-Odiliënberg
Historische Werkgroep 'De Borch', Stichting (1996)	Baarlo
Hoeseltse Geschiedkundige Studiegroep (1976)	Hoeselt (B)
Hoge Hotelschool (2000)	Maastricht
Industriebank LIOF N.V. (1976)	Maastricht
Instituut voor Genealogie en Streekgeschiedenis (1969)	Roermond
Janscollege, Sint (1979)	Hoensbroek
Kamer van Koophandel en Fabrieken voor Maastricht en Omstreken (1949)	Maastricht
Kristelijke Vereniging van Mijnbeambten (1949)	Sittard
Kunsthandel Schiltaere (1999)	Klimmen
Limburgse Werkgeversvereniging (1958)	Roermond
Maaslands Antiquariaat (1961)	Maastricht
Meertens Instituut (1995)	Amsterdam
Milieu- en Heemkundevereniging (1982)	Swalmen
MKB-Limburg (1951)	Venlo
Montfortanen, Paters (1959)	Valkenburg a/d Geul
Nicolas Reubsaet, Stichting (2000)	Sittard
Nolensfonds, Stichting Dr. (1997)	Brunssum
Openbare Bibliotheek (2000)	Sittard
Oudheidkamer Horst, Stichting (1994)	Horst
Regionaal Historisch Centrum (1974)	Eindhoven
Regionaal Historisch Centrum Bibliotheek (2004)	Maastricht
R.K. Scholengemeenschap 'Bouwens van der Boye College' (1978)	Panningen
Rijksdienst voor de Monumentenzorg (1982)	Zeist
Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek (1995)	Amersfoort
Scholengemeenschap voor Atheneum en HAVO 'Groenewald' (1978)	Stein
Stadsarchief Heerlen (1979)	Heerlen
Stadsarchief Sittard-Geleen (2000)	Sittard
Stadsbibliotheek Antwerpen (1982)	Antwerpen (B)
Stadsbibliotheek Maastricht (1958)	Maastricht
Stadsbibliotheek/Bibliotheek LGOG (Keulen) (1995)	Maastricht
Universitätsbibliotheek (1982)	Münster (D)
Universiteitsbibliotheek-140 (1973)	Amsterdam
Vereniging Historie Schinnen (1988)	Oirsbeek
Vereniging van Ingenieurs in Zuid-Limburg (2005)	Hulsberg
Vrije Universiteit (1974)	Amsterdam
VVV Zuid-Limburg (2000)	Valkenburg a/d Geul
Woningstichting Sint-Servatius (1977)	Maastricht
Zusters Arme Kind Jezus, Nederlandse Provincie (1990)	Simpelveld
Zusters Onder de Bogen (1949)	Maastricht

Persoonlijke contribuanten

Aalbregt, W.C.L.G. (1977)	Nieuwstadt
Aben, J.M. (1988)	Geysteren
Acampo, H. (2005)	Neerharen
Admiraal, mr. W.A.M. (1979)	Heiloo
Adriaens, drs. F.H.M.C. (1960)	Horn
Ahsmann-Wishaupt, mevr. M.C.J.Th. (1988)	Heerlen
Alberts, mevr. C.M. (2002)	Nieuwstadt
Appelboom, W.J.M.J. (1995)	Schin op Geul
Arends, A. (1993)	Roermond
Arkenbout, C. (2000)	Maastricht
Augustus, drs. L. (1975)	Heerlen
Augustijn, A. (1996)	Zuidhoorn
Baars, P. (1995)	Pey-Echt
Backbier, H.A.M. (1974)	Vessem
Baerts, M.W.P. te (1973)	Brunssum
Baltus, C.J. (1975)	Sittard
Bär, H.M. (2000)	Baexem
Barkmeijer, B.E. (2000)	Maastricht
Barse, A.J.H. de (1988)	Rotterdam
Barske, A.C. (2004)	Urmond
Bartelds, J.H. (1988)	Bij de Wijk
Bartels, mr. J.M.A.L. (1988)	Maastricht
Bartholomeus, P.H.J. (2000)	Roden
Batenburg, D.J.C. van (1987)	Utrecht
Beckers, G.H. (2000)	Beek
Beckers, drs. J.L. (2004)	Wijchen
Beckers, mr. L.J.T.A. (2000)	Beek
Beek RA, prof. A. (1999)	Meerssen
Beek, Chr.W. ter (1974)	Venray
Bemelmans, V.J.P.M. (2000)	Maastricht
Benneker, J.S.H.A. (1993)	Oirsbeek
Berden, drs. J.V.C.M. (1977)	Gouda
Berg, drs. B.A.A. van den (2004)	Den Haag
Berge, A.A. ten (2000)	Roermond
Bergen, W. van (1995)	Geleen
Bergers, H. (1981)	Maastricht
Berk-Verbeek, mevr. M.H.M. van den (2000)	Holtum
Berkvens, prof. dr. A.M.J.A. (1996)	Maastricht
Bertens, drs. J.W. (1975)	Maastricht
Bertrand, R.M.M. (2000)	Klimmen
Besselaar, mevr. A.G. van den (2000)	Maastricht
Beumer, F. (1993)	Grevenbicht
Beurskens, H.J.H. (2000)	Heel
Beyer, C. de (2000)	Cadieren en Keer
Bie, P.J.C.M. de (1995)	Eijsden
Bijsterveld, prof. dr. A.-J. (2000)	Tilburg
Birken, mr. H.H. (2002)	Groningen
Bisscheroux, R. (2005)	Bovenkarpsel
Blaauw, dr. H. (2004)	Malden
Bloemen, H.A.C. (1966)	Markelo
Boelens, F.P. (1966)	Groningen
Boer, T. de (2004)	Venlo

Boersma MBA, drs. H.J.L.M. (2005)	Maastricht
Boersma, M.Th.L.W. (1982)	Valkenburg a/d Geul
Boesten, H.M.P.L.B. (1979)	Heerlen
Bogers, J. (1998)	Maastricht
Bohnen, drs. M.M.M. (1993)	Urmond
Bokken, H.L.M. (1979)	Thorn
Bollen, F. (1998)	Hechtel-Eksel (B)
Bollen, L. (1997)	Bunde
Bonnet, J.J. (1979)	Maastricht
Boom, Th.M.P.M. (1982)	Roermond
Boongaard, H.M. van den (2004)	Hollandsche Ring
Boreas, W.J.G.M. (1989)	Meerlo
Bos, dr. N.J.P.M. (1990)	Brunssum
Bosch, dr. A. (2005)	Nijmegen
Bosch, dr. M. (2002)	Bemelen
Bosch, R. (2000)	Maastricht
Botman, S.G.J.M. (1974)	Valkenburg a/d Geul
Bots, dr. A.C.A.M. (1976)	Nijmegen
Bouts, mr. F.L.M. (2000)	Roermond
Bouwens, J.G.T. (1967)	Maastricht
Bouwens, S. (2003)	Maastricht
Bovens jr, Th. (1979)	Maastricht
Braad, R. (2000)	Heerlen
Brassé, ir. J.G.M. (1993)	Roermond
Brassee, Ch.J.P. (1973)	Landgraaf
Bremmers, W.R.H. (1997)	Maastricht
Breukers, H.A.M. (2000)	Thorn
Broens, J.W. (1974)	Roermond
Bronzwaer, P. (2000)	Maastricht
Brouwer, ir. J.F.H. (1979)	Heythuysen
Bruekers, A.W.J. (1988)	Ospel
Bruggen, mr. H.J.J.M. van der (1986)	Roermond
Bruin, dr. A.A. de (2004)	Sevenum
Bruin, mevr. C.S.A.M. de (2001)	Maastricht
Bruijn, mr. A.H. de (2000)	Maastricht
Bruyn, drs. L.P.I. de (1999)	Bunde
Buchem, G.J. van (1981)	Mheer
Buchem-Hermans, mevr. I. (1989)	Munstergeleen
Buren, F. van (1988)	Geleen
Busard, H.M.G. (2000)	Maastricht
Busker, W.P. (2000)	Roermond
Buijs, mevr. A. (2002)	Gronsveld
Caljé, P.A.J. (2000)	Maastricht
Cammaert, dr. F. (2003)	Maastricht
Camp, H.J.G. op den (2000)	Amersfoort
Cartigny, W. (2000)	Utrecht
Castermans, mgr. A.M.H.A. (1994)	Born
Castermans, W.P. (1979)	Maastricht
Celen, A. (1985)	Borgloon (B)
Charpentier, P.H.M. (1983)	Eijsden
Cillekens, drs. C.M.H. (2004)	Maastricht
Claessens, J.P.L. (2000)	Einighausen
Claessens, drs. Th.J.A.H. (1960)	Valkenswaard
Claessens, V.Th.J. (1982)	Maastricht

Cleuters, M. (2000)	Simpelveld
Cluitmans, drs. J.H. (1958)	Swalmen
Cobben, A.P.H.M. (2000)	Beek
Cobben, H.P.M. (1988)	Meerssen
Coelen, P.J.C. van der (1999)	Baarlo
Cohlst, J.M.F. (1982)	Vaals
Coolen, G.M.A. (1987)	Maastricht
Corten, Alb.J.A.M. (1960)	Heerlen
Corten, drs. G.J.P.M. (1985)	Sittard
Cox, drs. G.W.H. (1958)	Goirle
Cox, prof. dr. H.L. (1989)	Rheinbach (D)
Cox-Geraedts, mevr. J.H. (2000)	Swalmen
Cozijnsen, W. (1979)	Maastricht
Creemers, J.J.F. (2000)	Sittard
Crolla-Baggen, de heer en mevr. A.M.G. (1964)	Noorbeek
Crombach, H. (1982)	Voerendaal
Crousen, dr. A.M.F.B. (1960)	Roermond
Crugten, mr. O.W.J.H. van (1986)	Roermond
Cruts, R. (2000)	Beek
Crutzen, F.G.H.M. (1979)	Ransdaal
Crijns, ir. A.W.N.J. (1967)	Bunnik
Dackus, B. (2000)	Oirsbeek
Dackus, W.M.F. (2000)	Maastricht
Daelen, G.E.R. van (2000)	Maastricht
Daniëls, A.L.M.J. (1977)	Maastricht
Daniëls, mr. J.H.J. (1987)	Roermond
Dassen, E.E.M.J. (1998)	Maastricht
Debets, drs. R.M.C. (1974)	Hoofddorp
Defesche-Derks, drs. P.M.C. (1974)	Bunde
Delescen, mr. R.A.J. (2000)	Roermond
Delsing, drs. E.H.A. (2004)	Boxmeer
Deursen, M. van (1992)	Nijmegen
Dicker, drs. L.M.M. (2000)	Hoensbroek
Didde, J.M. (1995)	Meerssen
Dierick-Van Loo, mevr. M.C.G. (1977)	Stein
Dieteren, H. (1971)	Maastricht
Dieteren, J.J.G. (1984)	Sittard
Dieteren, J.W. (1964)	Spaubeek
Dieteren, P.E.M. (1982)	Ubach over Worms
Dinjens, G. (1988)	Maastricht
Dinjens, J.M.L. (2004)	Maastricht
Dittrich, dr. K. (2000)	Maastricht
Donker, mr. J.G. (1974)	Afferden
Donners, K.H.M. (2002)	Wijlre
Donners, W.A.B. (2000)	Susteren
Doorn, dr. J.A.A. van (1999)	Sint-Geertruid
Dormans, E.H.M. (1979)	Valkenburg a/d Geul
Douben, prof. dr. N.H. (1987)	Eindhoven
Drenth, J.H. (1981)	Kerkrade
Driessen, J. (2000)	Lanaken (B)
Driessen, P.M.A.J. (2000)	Zutendaal (B)
Duynstee, mr. J.E.F.F.M. (1988)	Maastricht
Dijck, H.L.M. van (2000)	Kessel
Dijck, drs. R.E.P.M. van (1993)	Grathem

Dijk, M. van (1999)	Heerlen
Dijksman, C. (1982)	Neer
Dycks, L.C. (2004)	Koningsbosch
Eck-Kat, mevr. E. van (2002)	Sittard
Eggels-Erkens, mevr. J. (2000)	Geleen
Ehlers, N. (2003)	Kerkrade
Einig, drs. P.C.A. (1974)	Roermond
Elfrink, J.H.B. (2000)	Herten
Engelen, C.F.M. (1979)	Susteren
Engelen, dr. Th.L.M. (1982)	Cuijk
Erdkamp, M.H. (2000)	Linne
Ernst-Martens, mevr. M. (2000)	Posterholt
Eurlings, mr. P.A.H. (1988)	Voerendaal
Evers, drs. I.M.H. (2000)	Maastricht
Evers, dr. J.H.M. (1995)	Venray
Eijk, J.M.H. van (2000)	Maastricht
Feller, drs. J.C. (1979)	Venlo
Fleré, mevr. drs. E.C.M. (1998)	Geleen
Franssen, drs. G.H. (1977)	Tilburg
Franssen, H.L. (2002)	Sittard
Franssen, M. (1979)	Vaals
Frederix, drs. L.L.M. (1980)	Munstergeleen
Frenken, A.C.B. (2002)	Limbricht
Frijns, Ch.H.F. (1988)	Maastricht
Frijns, P. (1995)	Stein
Gales, dr. B. (1975)	Groningen
Gasselt, drs. R.H.M. van (2004)	Bunde
Geenen, drs. W. (1982)	Wijlré
Geer, C.J. v.d. (2000)	Schipperskerk
Geraets, I.H. (2000)	Best
Geraets, M.H.L. (2000)	Roermond
Gerards, A.J.M. (1979)	Sittard
Gerards, F.M. (1998)	Voerendaal
Gerwen, I. van (2000)	Amsterdam
Gessel, J.J.M. van (2000)	Heerlen
Geurts, A.J. (1977)	Almere
Geurts, A.Th.G.M. (2000)	Schinnen
Geurts, H.M.L. (2000)	Weert
Geux, A.J. (1972)	Helden
Ghijzen, drs. J.W.J.M. (1989)	Maastricht
Gielen, drs. B.J.M. (2000)	Amsterdam
Gielen, P.M.P.J. (1978)	Simpelveld
Gielkens, ir. J.W. (2002)	Geleen
Gierlings, R.E.J. (2000)	Roermond
Gilissen, mevr. I. (2000)	Sittard
Glaudemans, F.J.T.H. (1982)	Cadier en Keer
Goes, mevr. H.M. (1974)	Maastricht
Goossens, B.F.G. (2000)	Schinveld
Goossens-Probst, M. (2002)	Tegelen
Gootzen, P.J. (1969)	Melick
Goyen, L.M.W. (2000)	Herten
Göbbels, P. (2004)	Maastricht
Grothues, B.A. (1998)	Hoensbroek
Gubbels, G.J.H.M. (2004)	Noorbeek

Haanen, drs. E.P.H.P.T. (1974)	Swartbroek
Haegen, prof. dr. H. van der (1971)	Heverlee (B)
Haesen, M.F.H. (1995)	Amsterdam
Hall, drs. J.H.M.M. van (1999)	Banholt
Hamans, prof. dr. P.W.F.M. (1986)	Sint-Odiliënberg
Hameleers RA, drs. M.V.C.H. (1991)	Berg en Terblijt
Hamers, G.W.F. (2002)	Sittard
Hanckx, J.Th.F.G.M. (1981)	Maastricht
Hardy, L.V.H. (1958)	Epen
Hartman-Dröge, mevr. C. (2004)	Vlaardingen
Hautvast, J.P.G. (1979)	Heerlen
Heerma van Voss, L. (1999)	Diemen
Heersink, A. (2004)	Arnhem
Helgers, J.J.M. (2004)	Ravenstein
Henrar, A.F. (1975)	Eben-Emael (B)
Hermans, F. (2000)	Nijmegen
Hermans, G. (2000)	Maastricht
Hermans, J.J. (1991)	Hoensbroek
Hermans, M.J.F.L.G. (2002)	Maastricht
Hermans, R.H.W.W.M. (2002)	Papenhoven
Hermans, ir. W. (1997)	Gangelt-Hastenrath (D)
Herp, drs P.J. van (1964)	Treebeek
Hertog, C.G. (1979)	Heerlen
Heus, G.M. de (1974)	Valkenburg a/d Geul
Heijden, P.J. van der (2000)	Amsterdam
Heijden, drs. R.P.W.J.M. van der (1974)	Meerlo
Heijenrath, L.J.A. (1999)	Kerkrade
Hoebers, drs. P.C.M. (1974)	Horst
Hoën, J.H.M. (1988)	Beek
Hol, F.A.G. (2000)	Heerlen
Homburg, prof. dr. E. (1994)	Eijsden
Hommès, mej. mr. A.H.M.H. (1958)	Maastricht
Hoogerwerf, M. (2000)	Landgraaf
Horsten, ing. A.H. (2000)	Amstenrade
Horsten, drs. M.M.M. (1994)	Hedel
Houben, drs. C.J.M. (1974)	Roermond
Houben, E.G.P. (2000)	Maastricht
Houben, J. (2000)	IJsselstein
Houtmortels, mevr. D. (2004)	Maastricht
Houwen, J.Th.M. (2000)	Maastricht
Hovens, F.E.R. (1996)	Maastricht
Huisman, F. (2000)	Maastricht
Hupperts, mr. A.J.M. (1982)	Maastricht
Huskens, J. (2000)	Roermond
Hustinx, mevr. E.M.L.A. (1995)	Maastricht
Hutschemaekers, drs. A.J. (1987)	Roermond
Huyben, drs. J.J.C. (1975)	Weert
Huys, J.S. (1999)	Grubbenvorst
Jacobi, H. (1991)	Sittard
Jacobs, A. (2004)	Hoensbroek
Jacobs, H.L.J. (2000)	Geleen
Jamar, drs. J.T.J. (1972)	Heerlen
Jammers, M. (1974)	Maastricht
Jansen, prof. dr. J.C.G.M. (1999)	Maastricht

Jansen-Rompen, mevr. C.J.M. (2000)	Sittard
Janssen, drs. A.M.P.P. (1988)	Sittard
Janssen, E.M.L. (1981)	Spaubeek
Janssen, drs. H.J.F.H. (2000)	Valkenburg a/d Geul
Janssen, drs. J.A.J. (1974)	Nuth
Janssen, J.A.M. (2004)	Nijmegen
Janssen, J.H.A.G. (1988)	Weert
Janssen, J.P.H.M. (1979)	Molenhoek
Janssen, mr. J.W.A.M. (1974)	Nijmegen
Janssen, R. (1979)	Maaseik (B)
Jenniskens, drs. A.H. (1975)	Maastricht
Jessen, mevr. L. (1989)	Stevensweert
Jetten, J.M.A. (1982)	Gulpen
Jochems, dr. D.B. (1988)	Schin op Geul
Jongen, E. (1995)	Lanaken (B)
Jongen, J.M.G. (1979)	Heerlen
Joosten, E.A. (1988)	Swalmen
Jöris Maassen, mevr. B. (2000)	Valkenswaard
Jorritsma, H.H.M.D. (1976)	Amsterdam
Jötten, J.A.G. (2000)	Maastricht
Kamp, H.J. op den (1979)	Munstergeleen
Kasdorp, J.M.A. (1988)	Maaseik (B)
Keizers, mr. R. (2002)	Sittard
Keltjens, J.G. (1998)	Arcen
Kempen, dr. W. van (2000)	Geijsteren
Kerkhofs, mevr. H. (2000)	Riemst (B)
Kerpershoek, R.C. (1995)	Landgraaf
Kessels, F.A.H. (1974)	Venlo
Kessels, G. (2000)	Cadier en Keer
Keijsers-Mesters, mevr. V. (2000)	Melick
Kicken, R.J.A. (1986)	Schimmert
Kikken, M.G. (2000)	Stein
Kirkels, L. (1979)	Meerssen
Kissels, W. (2000)	Sittard
Klaassen, drs. W.J.M. (1974)	Alphen a/d Rijn
Klep, prof. dr. P.M.M. (1978)	Nijmegen
Klerk, J.H.C. de (2000)	Roermond
Klerken, C.J.W.A. (1995)	Blerick
Kleutghen, A. (1979)	Overpelt (B)
Klijn, mevr. A. (2000)	Maastricht
Knaben, drs. J.G.J. (1975)	Bavel
Knibbeler, drs. D.J.M. (2003)	Heerlen
Knoors, H.J. (1979)	Roermond
Knoors, J.A. (1972)	Grevenbicht
Knotter, J. (1999)	Zetten
Kohlbacher, J. (1988)	Maasmechelen (B)
Koken, H. (1999)	Landgraaf
Koldewey, dr. J. (1982)	Buren
Konings, mevr. M. (2000)	Maastricht
Koolen, H.W.M. (2000)	Heythuysen
Koops, drs. H.A.B. (1988)	Eijsden
Korsten, G.H.M. (1999)	Jabeek
Korsten, H.F.J. (1999)	Arnhem
Kreukels, drs. J. (2002)	Geleen

Kreukels, dr. L. (2000)	Maastricht
Kreuwels, ir. W.G.J. (1984)	Geldrop
Kunder, J. de (1988)	Heythuysen
Kuppens, M. (2000)	Sint Odiliënberg
Kuster, H.J. (2000)	Beek
Kuijper, mevr. E.F.M. (2000)	Roermond
Labrie, prof. dr. A. (1997)	Maastricht
Lakmaker, mevr. F. (1986)	Gronsveld
Lambriex, P.H.M.J. (1988)	Maastricht
Lampe, P.P. (1998)	Banholt
Langeweg, drs. S. (1994)	Maastricht
Lardinois, P.M.J.P. (1975)	Maastricht
Laumen, J. (2004)	Weert
Lebens, mr. R.P.M. (2000)	Buchten
Lemmens, E. (2000)	Brussel (B)
Lemmens, L.A. (2002)	Beek
Lensen, J.G. (2002)	Sittard
Lensen-Taxhet, J.-P. (1995)	Visé (B)
Lessen, J.A.M.G. (1991)	Eindhoven
Leonards, dr. Chr. (2002)	Maastricht
Leurs, ing. C.J.P. (1974)	Venray
Leyen, C.J.M. (1974)	Heerlen
Liegeois, N.L.M.J. (2005)	Maastricht
Lieshout, J.W.V. van (1981)	Jabeek
Linde, W. van der (1999)	Urmond
Linschoten, P. van (1989)	Geleen
Linssen, A. (2002)	Sittard
Linssen, mr. A.J.C. (1974)	Amstenrade
Linssen, dr. C.A.A. (1962)	Groningen
Linssen, dr. G.C.P. (1960)	Roermond
Linssen, H.H.J. (1974)	Weert
Linssen, J. (2002)	Maasbracht
Litjens, M.L.A. (2003)	Weert
Loo, A.J.W. van (1982)	Kerkrade
Loo, T.F.J. van de (1979)	Venlo
Louer, R.P.M. (1987)	Tilburg
Lucassen, J. (2004)	Bergen (L)
Lucassen, prof. dr. J.M.W.G. (1974)	Gouda
Lumens, A.A.H. (2002)	Einighausen
Luthjens, dr. ir. L.H. (1976)	's-Gravenhage
Luyt, drs. P.B.N. van (1980)	Sittard
Luijten, M.G.J. (2000)	Merkelbeek
Maas, S. (2004)	Geleen
Maassen, mevr. A.M.G. (2005)	Maastricht
Maenen, J. (1979)	Lanaken (B)
Maes, J. (1979)	Maastricht
Mantel, J.L. (1956)	Heerlen
Mars, H. de (2005)	Maastricht
Martens, M.J.M. (1979)	Nijmegen
Mast, drs. E.R.J. van der (1974)	Warmond
Masthoff, P.M.H.M. (2000)	Geleen
Mathissen, mevr. M. (2000)	Heerlen
Mathijssen, mr. H.J.M.E. (1977)	Venray
Meering, F.W. (2000)	Maasbracht

Meessen, H.L. (1981)	Ulestraten
Meeuws, J.B.R.G. (1974)	Nijmegen
Mennens, P.G.H. (1974)	Beek
Mertens, C.G.A. (1958)	Blerick
Mertens, prof. dr. F.J.H. (1987)	's-Gravenhage
Mertens, ir. P.A.M. (1974)	Hoensbroek
Mes, W.A.A. (2003)	Maastricht
Metselaars, H.J. (2002)	Amsterdam
Meuwissen, J. (1984)	Einighausen
Mevis, G.J.M. (2005)	Aruba
Meijden, C.P.J. van der (1995)	Rotterdam
Meijers, P.H. (2002)	Sittard
Minis, drs. S. (1981)	Maastricht
Minkman, G.H. (1999)	Meerssen
Mobers, H. (1979)	Hoogezand
Moorer, W.T. (1982)	Brunssum
Moorman, W. (1998)	Horst
Mourmans, M.M.J. (1978)	Maastricht
Muisenbergh, mr. C.W.F.H. van den (1958)	Goirle
Mulken, W. van (1975)	Bunde
Mulleners, J. (1979)	Amsternrade
Nadorp, S.M.G. (2002)	Sittard
Narinx, J.M.G. (1979)	Maastricht
Naus, J.H. (1975)	Panningen
Neelen, H.J.H. (2000)	Roermond
Neer, L.P.G. van (1979)	Maastricht
Neukirch, dr. R. (1967)	Köln (D)
Neven, J.C.J. (1987)	Gulpen
Niessen, drs. L.F.P. (1974)	Klimmen
Niesten, J.J.C.M. (1973)	Roermond
Nieuwenhuis, M.M.M. (1980)	Venlo
Nieuwenhuijzen Kruseman, prof. dr. A.C. (2000)	Maastricht
Nieuwhof-Reul, M. (1960)	Hoensbroek
Nillesen, J.H.M. (2002)	Eys
Nilsen, A.L.J. (2003)	Maastricht
Nissen, prof. dr. P.J.A. (1980)	Nijmegen
Nuyens, dr. C.M. (2000)	Roermond
Nijsten, mevr. dr. M. (1988)	Maastricht
Oberndorff, Th. (1995)	Bunde
Offermans, drs. J.P.L.G. (1981)	Sittard
Oldenbeuving, G.L.J. (1980)	Elsloo
Olivers-Bouvrie, mevr. I. (2000)	Malden
Omloo, drs. J.H.F.L. (2000)	Heteren
Oojen, P.W.A. van (1981)	Gulpen
Paes, ing. F.M.H.E. (2000)	Nijmegen
Palmen, ir. H.M.J. (1974)	Sittard
Palmen, J.Ch. (1963)	Tervuren (B)
Panhuysen, J.F.M. (1982)	Maastricht
Parren, drs. H.P.C.M. (1974)	Thorn
Patelski, A.S.M. (1982)	Klimmen
Peerboom, P.E.H.G. (1990)	Eijsden
Peeters, drs. J.G.H. (1958)	Boxmeer
Penders, M. (2003)	Maastricht
Penders, P.G.M. (2002)	Buren

Penners, W.J.A.M. (1982)	Sittard
Pennings, W. (2000)	Voerendaal
Pernot, R.A.J.G. (1982)	Sittard
Perry, dr. J. (1976)	Maastricht
Peters, H.W.J.R. (1976)	Beek
Peters, L.P.G.F. (2000)	Thorn
Peters RA, H.H.M. (2000)	Weert
Peters-Bijlmakers, M. (1999)	Geleen
Philips, dr. J.F.R. (1999)	Maastricht
Pierey, drs. L.J.M. (1974)	Heerlen
Piets, J.P.M. (1983)	Eijsden
Piters, M.Th.C. (1995)	Valkenburg a/d/ Geul
Pluymakers, J. (2000)	Beek
Pluijmen, L.J.H. (1979)	Valkenburg a/d/ Geul
Poell, drs. W.A.G. (1974)	Mheer
Pouls-Veugen, mevr. W.P.G. (2000)	Baarlo
Puts, H.P. (1979)	Rijswijk
Pijls, H. (2000)	Brunssum
Pijls, J.R. (2000)	Roermond
Pijpers, drs. J.H.F. (1982)	Maastricht
Quaedvlieg, J.J.M. (2000)	Venlo
Quaedvlieg, drs. N.T.J. (1982)	Landgraaf
Quint-Maagdenberg, mevr. drs. M.J.I. (1983)	Vaals
Raedts, ir. C.I.B.M. (1984)	Horion-Hozemont (B)
Ramakers, J.J.E.L. (2000)	Heerlen
Ramakers, J.L.M. (2000)	Sint-Odiliënberg
Regout, C.N.L. (2004)	Baarn
Reinaerts, J.L.H. (2003)	Maastricht
Renes, J. (1988)	Utrecht
Renkens-Gommans, mevr. A.C.M. (2000)	Maastricht
Rens, W.W.H.G. van (2000)	Sittard
Rensch, mr. T.J. van (1975)	Gronsveld
Reijnders, H.M. (2000)	Voerendaal
Richter, M.M.G.M. (1999)	Linne
Ritzerfeld, J.W. (2000)	Heerlen
Roberts, P. (1979)	Molenhoek
Roebroeck, J.M.G.F. (1981)	Maastricht
Roes, mr. F.W.M. (2001)	Leiden
Ronckers, E.M.A. (1979)	Banholt-Mheer
Roost, P.M. (1982)	Ittervoort
Rooij, J.W. van (2000)	Utrecht
Ros, Joh.J. (1979)	Reuver
Royackers, L. (2000)	Maastricht
Royen, E.J.G. van (1979)	Maastricht
Rutten, J. (1998)	Brunssum
Rutten, M.H. (2002)	Sittard
Rutten, mr. R.H.H. (2000)	Bemelen
Rijcken, R.J.L.M. (1979)	Heeze
Rijsselt, E.F. van (2000)	Maastricht
Sandt, W.M. van de (1997)	Maastricht
Schaaf, G. (1980)	Maastricht
Schatorjé, drs. J.M.W.C. (1980)	Horst
Schefman, P. (1979)	Maastricht
Schellinx, ing. J.H.W. (1979)	's-Hertogenbosch

- Schinck, drs. P.J.G. (1991)
Schlösser, ir. J.C. (1959)
Schmeits, F.Ch.M. (2004)
Schmitz, H. (2000)
Schoenmakers, drs. P.J.J.M. (2000)
Schouten, P. (2000)
Schreurs, J.W.J. (1976)
Schreurs, mej. Maria J.J.G. (1973)
Schreven, L.J.G. (2002)
Schueler, mevr. J. (2000)
Schulpen, W.F.M. (2000)
Schupp, ing. M.H.L.W. (2000)
Schuren, C. (2000)
Schutgens, N.H.J. (1966)
Schutte, A. (2005)
Schwanen, H.M.M. (1975)
Seelen, drs. Th.L.A.M. (1959)
Seerden, mevr. W. (1990)
Segeren, J.G.M. (2000)
Semmeling, R.J.J. (1982)
Severens, J.J. (1979)
Sillekens, drs. J.Th. (1972)
Simonis, mevr. mr. J.C.J. (2002)
Simonis, J.G.C. (1977)
Slangen, drs. J. (2001)
Slootweg, G.J. (1980)
Smeets, J. (2002)
Smeets BNA, mr. ir. J.J.W.M. (1982)
Smeets, W.H. (2005)
Smeijsters, drs. E.M.A. (1974)
Smulders, W.P.M.M. (2005)
Snijders, P.J.M.H.T. (2000)
Soest, K.W.Th. van (2000)
Spierts, P.J.G. (1968)
Spits, L. (2001)
Spronck-Janssen, mevr. C.H. (2000)
Stals, L. (1979)
Standaert, C.M.H. (1982)
Starmans, drs. J.C.J.M. (1988)
Stassen, mr. R.J. (1969)
Steen, F.M.J. van der (1970)
Stegge, C. aan de (2000)
Stevens, H. (1988)
Stevens, M.F.M.N. (1981)
Steijvers, J.L. (1974)
Stienstra, P.F.M. (2005)
Stigter, G. (2000)
Stille, mr. A.L.G.A. (1979)
Stoel, mej. J.G.M. (1979)
Straatman, R. (1986)
Stratum, dr. J.C.M. van (1965)
Stroekxs van den Broek, L.H.M. (2000)
Stuurman, J.A.G.M. (1967)
Stijnen, P.J.J. (1979)
- Baarlo
Heerlen
Maastricht
Venlo
Roermond
Swalmen
Herten
Eindhoven
Voorburg
's-Gravenhage
Susteren
Oirsbeek
Arnhem
Maastricht
Amsterdam
Kerkrade
Venlo
Weert
Geleen
Maastricht
Heerlen
Nijmegen
Maastricht
Maastricht
St.-Odiliënberg
Limbricht
Munstergeleen
Merkelbeek
Meerssen
Spaubeek
Rosmalen
Beegden
Boxmeer
Landgraaf
Valkenburg a/d Geul
Maastricht
Weert
Thorn
Dreischor
Roermond
Helden-Beringe
Bunnik
Maastricht
Landgraaf
Eelde
Maastricht
Utrecht
's-Gravenhage
Lomm
Amsterdam
Zaltbommel
Dordrecht
Hoensbroek
Maastricht

Suilen, L.F.M. (2000)	Herten
Suylen, H.H.G. (1987)	Berg en Terblijt
Tacken-van Wesseme, mevr. drs. J. (2002)	Maastricht
Tagage, pastoor S. (1982)	Maastricht
Teeuwen, dr. P.J.M. (1980)	Venlo
Teunissen, A. (1996)	Margraten
Theelen, Th.J.H. (2000)	Venlo
Thelen, dr. A. (2000)	Gemert
Theunissen, drs. J.A.M.Th. (2000)	Cadier en Keer
Theunissen, R.J. (1983)	Sint-Odiliënberg
Thewissen, drs. E.J.C.G. (1982)	Wijlré
Thewissen, drs. H. (1992)	Maastricht
Thonon, mevr. B. (2000)	Heerlen
Thijs, drs. P. (1975)	Maastricht
Tillmans, L. (2000)	Heemskerk
Tindemans, mevr. J.M. (2002)	Ingber
Titulaer M.F.E., ir. M.J.J. (1994)	Mheer
Tonnaer, F.J.G.J. (1981)	Thorn
Tonnaer, dr. F.P.C.L. (1999)	Thorn
Tonnaer, J.J.G. (1958)	Sittard
Tops, drs. P.M.J.A. (2002)	Sittard
Trijbels, J. (2000)	Landgraaf
Tummers, E.L. (2000)	Schinveld
Tummers, dr. P.M.J.E. (1971)	Maastricht
Ubachs, dr. P.J.H. (2000)	Maastricht
Urlings, A. (1998)	Schimmert
Urlings, P.J. (2000)	Bunde
Vaessen, J.S.G. (1976)	Ridderkerk
Vaessen, J.W. (1972)	Sittard
Valentijn, J.H.G.M. (2000)	Posterholt
Varst, J.L.A. van der (2000)	Posterholt
Veelen, M.J. (1990)	Posterholt
Veld, A.J.G. op het (1975)	Helden-Panningen
Veld, H.H. op het (2000)	Ohé en Laak
Velde, drs. G.C.J. van der (2000)	Maastricht
Velden, P. van der (2000)	Heerlen
Ven, C.P.H.W. van de (2000)	Delft
Venne, P.M.A. v.d. (2000)	Vlodrop
Venne, S.J. van de (2004)	Maastricht
Venner, dr. J.G.C. (1982)	Grathem
Verbeet, dr. G.J.B. (1960)	Maastricht
Verberkt, mevrouw drs. M.A.A. (2003)	Venlo
Verdeuzeldonk, J.C. (2000)	Meijel
Verheggen, A. (1982)	Roermond
Verheggen, H.A.J.A. (1974)	Roermond
Verheijden, R. (2000)	Heerlen
Verheijen, G.F. (1973)	Horst
Verheijen-Zach, mevr. M. (1979)	Heerlen
Verhofstadt, J.H. (1987)	Kerkdriel
Verstappen, H.M.Ch. (2003)	Maastricht
Verstegen, J. (2000)	Sittard
Verstraelen, drs. J.H.H. (1989)	Weert
Verwey, H.P. (2002)	Munstergeleen
Verzijlbergh-Woittiez, dhr. en mevr. (1998)	Maastricht

Veugen, F.L.G. (1982)	Sittard
Visschers, J.Ch.F. (2000)	Beek
Visser, mevr. J.S. (2004)	Leiden
Vlerken, drs. J.P. van (1974)	Aarle-Rixtel
Vliegen, P.H. (2000)	Kerkrade
Vranken, D.C.A.M. (1999)	Maastricht
Vrencken, ir. drs. J.H.A.M. (1979)	Sittard
Vries, dr. H. de (2000)	Geleen
Vries, prof. dr. Joh. de (1974)	Amersfoort
Vromen, G.J. (1975)	Eersel
Vugt, Th. van (1986)	Klein-Doenrade
Wachelder, J. (2001)	Schin op Geul
Wadsworth, S. (1994)	Eijsden
Waes, ir. D.J. van (1988)	Maastricht
Walle, J. van de (2000)	Gulpen
Waltmans, R.F.B. (1979)	Klimmen
Wanders, mr. J.W.M. (1968)	Brunssum
Wanders, mr. R.M.H. (1971)	Venlo
Warreburg, W.F.M. van de (1974)	Nederweert
Warrimont, A. de (1989)	St.-Martensvoeren (B)
Wassink, H.J. (1999)	Schoten (B)
Wassink, J.F.A. (2000)	Weert
Waterval, mevr. M. (1995)	Simpelveld
Weber, J.W. (2000)	Geulhem
Weltens, H.A.J. (1988)	Maastricht
Wessels, L.H.M. (2005)	Heerlen
Wetering, J.L.H. van (1964)	Maastricht
Wetzels, P.J.M. (1975)	Maastricht
Weusten, H.A.M. (1980)	Gouda
Weijer, mr. L.W.S. van de (2001)	Maastricht
Widdershoven, A.J.H. (1982)	Susteren
Willems, H.A.E. (1986)	Meijel
Willems, drs. L.J.J. (1995)	Sittard
Willemsen, Th.G.M. (2000)	Roermond
Willemsen-Tabak, mevr. C.H.A. (2005)	Gemert
Wind, mr. G.A.T. (1998)	Roermond
Winkelman, mevr. drs. H.J.M. (2000)	Utrecht
Wintgens, D. (1981)	Heerlen
Witlox, drs. Aristides P. (2000)	Maastricht
Witteveen, C.J.M. (2005)	Tilburg
Woude, prof. dr. A.M. van der (1987)	Ede
Wijers, drs. J.J.M. (1959)	Brunssum
Wijler, P.J.L. (2000)	Opijnen
Wijnen, prof. dr. W. (1981)	Bunde
Wijnen, drs. W.G.N. (2002)	Eijsden
Wijshoff, H.M.A. (2000)	Grevenbicht
Xhonneux, ir. G.S.J.A. (1982)	Gulpen
Zagwijn, E. (2004)	Steyl
Zanders, dr. H.L.G. (1969)	Brugge (B)
Zimmermann, D.R. (2000)	Sittard
Zimmermann, H. (2000)	Elsloo
Zuidam, J. (1991)	Schimmert
Zuijdgeest, L.P.W.A. (2000)	Weert
Zijlstra, N. (1982)	Hoensbroek
Zwart, M.H. (2004)	Herkenbosch